

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

KELAM TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**SIRRI PAŞA'NIN NÛRÛ'L-HÛDÂ Lİ-MENİ'STEHDÂ ADLI
ESERİNİN KELÂM İLMİ AÇISINDAN ANALİZİ**

Yüksek Lisans Tezi

Muhsin ÖZDAŞ

Çorum - 2025

**SIRRI PAŐA'NIN NŪRŪ'L-HŪDÂ Lİ-MENİ'STEHDÂ ADLI ESERİNİN
KELÂM İLMİ AÇISINDAN ANALİZİ**

Muhsin ÖZDAŞ

**Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı
Kelam Tezli Yüksek Lisans Programı**

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Yunus ÖZTŪRK

Çorum - 2025

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Muhsin ÖZDAŞ
Numarası : 220459005
Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Programı : Kelam
Danışmanı : Doç. Dr. Yunus ÖZTÜRK
Tez Savunma Tarihi : 29.09.2025 **Saati**: 11:00
Tez Başlığı : Sırrı Paşa'nın Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ Adlı Eserinin Kelâm İlmi Açısından Analizi

Hıttit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Öğretim Yönetmeliği'nin 9. maddesi uyarınca, yapılmış olan tez savunma sınavı sonunda adayın tezinin **KABULÜNE OY BİRLİĞİ** ile karar verilmiştir.

TEZ SAVUNMA SINAV JÜRİSİ		KARAR	
Ünvanı Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret
Doç. Dr. Mustafa AYKAÇ	Jüri Başkanı	☒	☐
Doç. Dr. Yunus ÖZTÜRK	Tez Danışmanı	☒	☐
Prof. Dr. İsmail BULUT	Üye	☒	☐

Prof. Dr. Osman ÇUBUK
Enstitü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Muhsin ÖZDAŞ

SIRRI PAŞA'NIN NÛRÛ'L-HÛDÂ Lİ-MENİ'STEHDÂ ADLI ESERİNİN KELÂM İLMİ AÇISINDAN ANALİZİ

Muhsin ÖZDAŞ

ORCID: 0009-0009-6699-1349

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Kasım 2025

ÖZET

Bu çalışma Osmanlı devlet adamlarından Giritli Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserini kelâm ilmi açısından analizini konu edinmiştir. Bu anlamda çalışmamız Sırrı Paşa'nın Hıristiyanlığa dair görüş ve eleştirilerini *Nûrû'l-hüdâ* üzerinden değerlendirmektedir. Tezde betimsel, içerik ve mukayeseli analiz yöntemleri takip edilmiştir. Eserdeki tüm konuların kelâm ilmi açısından analizi mümkün olmadığı için içerik açısından sınırlamaya gidilmiştir. Hıristiyanlığa dair tarihsel anlatılar dinler tarihinin konusu olduğundan değerlendirilmemiş ancak ilgili tarihsel anlatılar eserin teolojik yönü ile ilişkisi açısından tartışılmıştır. Sırrı Paşa'nın eserdeki amacı, yöntemi ve kurgusu bağlamında da ilgili tarihsel anlatılar dikkate alınmıştır. Tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte tezimizin esas alındığı eserin mâhiyeti, konusu ve ilişkili olduğu literatür hakkında bilgilere yer verilmiştir. Birinci bölümde Sırrı Paşa'nın hayatı, eserleri ve *Nûrû'l-hüdâ*'nın içerik tanıtımı sunulmuştur. *Nûrû'l-hüdâ* içerisinde referans değeri olan eserler ve müellifleri hakkında bilgiler verilmiştir. Sırrı Paşa'nın kaynak olarak atıfta bulunduğu eserlerin *Nûrû'l-hüdâ* ile tematik açıdan kısaca mukayesesi gerçekleştirilmiştir. İkinci bölümde ise eserin içerik analizine yer verilmiştir. Ulûhiyyet kapsamında tevhîd ve teslîs inancı, nübüvvet konuları etrafında Hz. Muhammed'in şahsiyeti, nübüvveti, müjdelenmesi, Faraklit'in kimliği, Kur'ân'ın mâhiyeti ve Rûm suresi mucizesi tartışılmıştır. Bizim çalışmamız klasik kelâm konuları çerçevesinde ulûhiyyet ve nübüvvet özelinde yukarıda sıralanan başlıklarla sınırlıdır. *Nûrû'l-hüdâ*'nın genel okuyucuya hitap edebilecek muhtasar bir çalışma olduğu, müellifin eserini bir reddiye olarak tanımlamadığı, yine de bize göre eserin yer yer reddiye, müdâfaa ve hatta davet sayılabilecek içeriklere sahip olduğu ifade edilebilir. Buna karşın biz *Nûrû'l-hüdâ*'nın amacının Hıristiyan ve Müslüman halka İslâm hakikatlerini açıklamak ve de Hıristiyanlığın tarihsel sürecini Türkçe anlatıp teolojik analizini yaparak dikkat çekmek üzere tebyîn ve tenbîh şeklinde kavramsallaştırmanın daha isabetli olduğu sonucuna ulaştık. Tezde eserin tarihsel ve teolojik olmak üzere iki yapıllı kurgusunun özgün ve bilinçli bir kurgu olduğu ileri sürülmüştür. Sırrı Paşa'nın eserde teolojik

tartışmaları tarihsel bilgiler üzerine inşa eden bir yöntem takip ettiği saptanmıştır. Nitekim Sırrı Paşa'nın Hıristiyanlığın ihtilaflarını tarihsel ve teolojik şekilde analiz ettiği ve eserini tarihi anlatımdan hareketle teolojik eleştirilere yer vererek bir kurguya dayandırdığı görülmüştür. Klasik kelâm kitaplarındaki Hıristiyanlık eleştirilerinin salt teolojik ve nazarî yöntemi eserde sürdürülmemiştir. Sırrı Paşa'nın bu yöntemi ihtidâ süreçlerine bir perspektif sunabilir. Ancak bu kanaat öncesi Sırrı Paşa'nın takip ettiği bu yöntemin diğer çalışmalarda bulunup bulunmadığı, varsa ne düzeyde olduğu, ihtidâ süreçlerindeki yöntemin ne olduğu, Sırrı Paşa ile örtüşüp örtüşmediği gibi yeni araştırma sorularının cevaplanmasının önemli olduğunu ifade etmeliyiz. Bu noktada tezimizin ilgili sorular ekseninde yeni akademik çalışmalara alan açmasını da hedeflemekteyiz.

Anahtar Kavramlar: Kelâm, Reddiye, Sırrı Paşa, Hıristiyanlık, Teslîs.

Bilim Kodu: 62101.

**AN ANALYSIS OF SIRRI PASHA'S WORK ENTITLED NŪR AL-HUDĀ LI-MAN ISTAHDĀ
FROM THE PERSPECTIVE OF THE SCIENCE OF KALAM**

Muhsin ÖZDAŞ

ORCID: 0009-0009-6699-1349

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

November 2025

ABSTRACT

This study analyzes the work *Nūr al-hudā li-man istahdā* by the Ottoman statesman Sirri Pasha of Crete from the perspective of kalam science. In this sense, our study evaluates the views and criticisms of Sirri Pasha, an important statesman belonging to New ilm-i kalam period, regarding Christianity through *Nūr al-hudā*. Descriptive, content, and comparative analysis methods were followed in the thesis. Since it was not possible to analyze all the topics in the work from the perspective of kalam, a content-based limitation was applied. The sections containing the historical narrative of Christianity are the subject of the history of religions and have not been evaluated in the thesis; they have been summarized in the introduction to the content of the work. Only the relevant historical narratives have been discussed in terms of their relationship with the theological aspect of the work. The relevant historical narratives have also been taken into account in the context of Sirri Pasha's purpose, method, and structure in the work. Our thesis consists of an introduction and two chapters. The introduction provides summary information about the nature of the work on which our thesis is based, its subject matter, and the related literature. The first chapter presents Sirri Pasha's life, works, and a content introduction to *Nūr al-hudā*. Information is provided about the scholars Sirri Pasha references in his work and their works, as well as the foreign sources and authors he cites. A brief thematic comparison is made between the works Sirri Pasha cites as sources and *Nūr al-hudā*. The second section contains a content analysis of the work. Within the scope of divinity (ulūhiyya), the beliefs of tawhid and the Trinity, the personality of the Prophet Muhammad, his prophethood, his announcement, the identity of the Paraclete, the nature of the Qur'an, and the miracle of Surah ar-Rūm mentioned in the work are discussed. It is evident that Sirri Pasha, while criticizing Christianity, drew upon Western Orientalist sources and also closely followed the contemporary literature written by Muslim scholars on this subject. Our study is limited to the topics listed above, specifically divinity and prophethood, within the framework of classical kalam topics. It can be stated that *Nūr al-hudā* is a concise work that can appeal to the general

reader, that the author does not define his work as a refutation, but that, in our opinion, the work contains content that can be considered refutation, defense, and even invitation in places. Nevertheless, we put forward our opinion that it is more accurate to conceptualize *Nūr al-hudā* as *tabyīn* (exposition) and *tanbīh* (admonition), with the aim of explaining Islamic truths to Christian and Muslim audiences and drawing attention by narrating the historical process of Christianity in Turkish and providing a theological analysis. The thesis argues that the work's two-part structure, historical and theological, is original and deliberate. It has been determined that Sırrı Pasha followed a method of constructing theological discussions based on historical information in the work. Indeed, it has been seen that Sırrı Pasha analyzed the controversies of Christianity in a historical and theological manner and based his work on a structure that included theological critiques based on historical narratives. The purely theological and theoretical method of criticizing Christianity found in classical *kalam* books is not continued in the work. We believe that Sırrı Pasha's method could offer a perspective on conversion (*ihtidā*) processes. However, before reaching this conclusion, we must emphasize the importance of addressing new research questions, such as whether this method, followed by Sırrı Pasha, is found in other works, if so, to what extent, what the method in conversion processes is, and whether it coincides with Sırrı Pasha's. At this point, we also aim to open up new academic research areas based on the questions addressed in our thesis.

Key Terms: Kalam, Refutation, Sırrı Pasha, Christianity, Trinity.

Science Code: 62101.

TEŐEKKÖR

Bu tezin hazırlanma sürecinde değerli katkılarıyla ilgi ve desteğini şahsımdan esirgemeyen kıymetli danıőmanım Doç. Dr. Yunus ÖZTÖRK hocama teőekkör ederim. Çalıőmanın esas alındığı eserin okunma aőamasında kendisinden istifade ettiğim Doç. Dr. Seydi KİRRAZ hocama, tezin hazırlanma sürecinde kaynak kullanımını açısından görüş ve önerilerini paylaőma nezaketi gösteren Prof. Dr. İsmail BULUT ve Doç. Dr. Mustafa AYKAÇ hocalarıma müteőekkirim. Bugünlere gelmemde üzerimde büyük emekleri olan çok kıymetli annem Ayfer ÖZDAŞ ve babam Muhlis ÖZDAŞ baőta olmak üzere ayrıca manevi desteğiyle her zaman yanımda olan ablam Büőra Nur ÖZDAŞ FIRTINA'ya hürmetle teőekkörü bir borç biliyorum. Son olarak bu çalıőmanın, biricik yeğenim Zümra'nın ve bundan sonra ailemize katılacak olan her bireyin gelecekteki eğitim hayatlarına öncülük etmesini temenni ediyorum.

Muhsin ÖZDAŞ

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	vi
TEŞEKKÜR	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

SIRRI PAŞA VE NÛRÛ'L-HÛDÂ Lİ-MENİ'STEHDÂ ADLI ESERİ

1.1. Sırrı Paşa'nın Hayatı ve Eserleri	10
1.1.1. Tefsir'e Dair Eserleri.....	14
1.1.2. Kelâm, Mantık, Dinler ve Mezhepler Tarihine Dair Eserleri.....	17
1.1.3. Dil ve Edebiyata Dair Eserleri.....	21
1.1.4. Ulaşılamayan Eserleri	22
1.2. Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ'nın İçerik Tanıtımı ve Yöntemi	23
1.3. Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ'nın Kaynakları	36
1.4. Nûrû'l-hüdâ ve Atıf Değeri Taşıyan Eserler Arasında Tematik Mukayese	43

2. BÖLÜM

NÛRÛ'L-HÛDÂ Lİ-MENİ'STEHDÂ'NIN İÇERİK ANALİZİ

2.1. Teslis İnancının Eleştirisi	48
2.1.1. İttihâd Olasılığı ile Hz. İsa Mesih'in İlah Olma İhtimali.....	50
2.1.2. Hulûl Olasılığı ile Hz. İsa Mesih'in İlah Olma İhtimali.....	51
2.1.3. Allah'ın Hz. İsa Mesih'i Yaratma ve Tasarruf Sahibi Kılmasıyla İlah Olma İhtimali.....	52
2.1.4. Allah'ın Hz. İsa Mesih'i İbn (Oğul) Edinmesiyle İlah Olma İhtimali.....	53
2.1.5. Kelâm Âlimlerinin Teslis, İttihâd ve Hulûlün Reddine Dair Delilleri.....	53
2.2. Hz. Muhammed Tasavvuru: Sırrı Paşa ve Abdi Yesû' Efendi	60

2.2.1. Hz. Muhammed'in Şahsiyeti ve Nübüvveti.....	60
2.2.2. Hz. Muhammed'in Müjdelmesi.....	64
2.2.3. Hz. Muhammed ve Faraklit'in Kimliği.....	66
2.2.4. Hz. Muhammed ve Kur'an'ın Mâhiyeti.....	71
2.2.5. Rûm Suresi Mucizesi.....	79
SONUÇ	88
KAYNAKÇA	93

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

b.	Bin/İbn
bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
d.	Doğum
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm
sad.	Sadeleştiren
(sav)	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik Eden
ts.	Tarihsiz
vd.	Ve diğerleri

GİRİŞ

İslâm dininin fetih hareketleri ile geniş coğrafyalara yayılması sonucunda Müslümanlar farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaşmışlardır. Bu karşılaşmanın neticesinde İslâmi ilimler geleneği bilgi üretimi açısından önemli bir kazanım elde etmiştir. Müslümanlar kadim din ve gelenekler ile hem dini hem de sosyal alanda farklı diyaloglar içerisinde olmuşlardır. Farklı din mensupları ile birlikte yaşama gerçeğinden hareketle her dinin mensupları hakikat iddialarını dile getirmiştir. Din mensuplarının kendi inançlarının doğruluğu ve üstünlüğüne vurgu yapması Müslüman âlimlerin reddiye türü eserler kaleme almasına sebebiyet vermiştir. Bu sorumluluk neticesinde kaleme alınan eserler reddiye geleneği adı altında geniş bir literatürü doğurmuştur.

İslâmi ilimler içerisinde dinin inanç esaslarını sistematik bir şekilde işleme görevini kelâm disiplini yerine getirmektedir. Kelâm ilmi dine dışardan gelecek bazı sorulara karşı cevap üreterek İslâm inanç esaslarını müdafaa etmeyi de amaçlamaktadır. Kelâm âlimleri bu amacı farklı şekillerde yerine getirmişlerdir. Özellikle gelenekte telif açısından iki yöntem daha çok dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi klasik kelâm eserleri içerisinde muhtelif başlıklar altında karşımıza çıkarken, ikincisi müstakil risaleler olarak teşekkül etmiştir.

Kelâm geleneği içerisinde birçok gruba yönelik reddiyeler yer almaktadır. İlk dönemlerden itibaren Hristiyanlık, Yahudilik ve Mecusilik bu reddiyelere konu olan bazı inanç gruplarıdır. Özellikle Hristiyanlığa dair Arapça ve Türkçe reddiye telifi gelenek içerisinde önemli bir yekûnu tutmaktadır.

Ülkemizde ise Hristiyan teolojisi ve tarihine yönelik reddiyeleri konu edinen akademik çalışmalar yapılmaktadır. Söz konusu reddiye geleneğini ve tartışma konularını genel olarak ortaya koyan ilk araştırma Prof. Dr. Mehmet Aydın'ın *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiler ve Tartışma Konuları* adlı doçentlik çalışmasıdır.¹ Aydın çalışmasında Arapça ve Türkçe Hristiyanlık reddiyelerini genel olarak tanıtmış ve tartışma konularına yer vermiştir. Eser bu alanda ilk çalışma olma özelliğine sahip olmasıyla önemli bir yere sahiptir ve literatürdeki boşluğu nispeten doldurmaktadır. Ancak günümüzde yapılan yeni akademik çalışmalar vesilesiyle literatürün daha fazla geliştirilmesine ihtiyaç vardır.

Osmanlı dönemi reddiye geleneğini tanıtan bir diğer çalışma ise Fuat Aydın'ın *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemindeki Misyonerlik Faaliyetleri ve Bu Faaliyetleriyle İlgili Çalışmalara Yönelik Bir Bibliyografya Denemesi* adlı araştırma makalesidir.² Makalede Cumhuriyet dönemi öncesinde misyonerlik faaliyetlerine karşı yapılan basılı reddiyelerin bir listesine yer verilmektedir.

¹ Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiler ve Tartışma Konuları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998).

² Fuat Aydın, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemindeki Misyonerlik Faaliyetleri ve Bu Faaliyetleriyle İlgili Çalışmalara Yönelik Bir Bibliyografya Denemesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 114-130.

Reddiye kelimesi sözlükte “kabul etmemek, geri çevirmek, karşılık vermek, vazgeçirmek” gibi anlamlara gelen redd kökünden Osmanlı Türkçesine türetilmiş bir isimdir. Hıristiyanlara karşı telif edilen reddiyeler çoğu zaman “er-Red ale’n-nasârâ” başlığıyla kaleme alınmıştır. Genel olarak tartışma konuları ise ulûhiyyet ve nübüvvetle ilgilidir. Kelâm âlimlerinin Hıristiyanlara yönelik eleştirileri daha çok teslis inancı, Hz. İsa’nın Tanrı’nın oğlu ve ilah olduğu iddiası, Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesi, İncil’in tahrifi ve Hz. Muhammed’in nübüvvetinin Hz. İsa tarafından müjdelenmesi gibi konuları kapsamaktadır.³

Bu bağlamda Abbâsi Halifesi Me’mûn’un (ö. 218/833) yeğeni olan Abdullah b. İsmâil el-Hâşimî’nin (ö. 205/820) Abdülmesîh b. İshâk el-Kindî’yi (III./IX. yüzyıl [?]) İslâm’a davet eden *Risâle ilâ ‘Abdi’l-Mesîh b. İshâk el-Kindî* adlı eseri Hıristiyanlığa karşı yapılmış günümüze ulaşan ilk müstakil reddiye kabul edilmektedir. Ancak bu risale her ne kadar reddiye türünde kabul edilse de daha çok davet amacıyla yazılmış ve dostane bir şekilde kaleme alınmıştır. Eser 166 sayfa olup 1880 yılında Londra’da basılmıştır.⁴

Hıristiyanlıktan ayrılarak Müslüman olan mühtedî Ali b. Rabben et-Taberî’nin (ö. 247/861’den sonra) *er-Red ‘ale’n-nasârâ* adlı eseri reddiye geleneğinin ilk önemli örnekleri arasındadır. Kitâb-ı Mukaddes’i çok iyi bilen ve eski bir Hıristiyan din bilgini olan Taberî’nin Hz. Muhammed’in nübüvvetini ispat etmek için kaleme aldığı *ed-Dîn ve’-d-devle* adında bir başka eseri daha vardır. Her iki eser de reddiye türünde olup *ed-Dîn ve’-d-devle* içerik açısından *er-Red ‘ale’n-nasârâ*’dan daha başarılı kabul edilmektedir.⁵ Taberî’nin *ed-Dîn ve’-d-devle*’si Fuat Aydın tarafından *Hz. Muhammed (sav)’in Peygamberliğinin Delilleri* adıyla Türkçe’ye tercüme edilmiştir.⁶

Şiîlerin Zeydî koluna mensup kelâmcı Kâsım b. İbrâhim er-Ressî’nin (ö. 246/860) *er-Red ‘ale’n-Nasârâ*’sı,⁷ Mu’tezilî kelâm âlimi el-Cahiz’in (ö. 255/869) *el-Muhtâr fi’r-reddi ale’n-Nasârâ*’sı,⁸

³ Mustafa Sinanoğlu, “Reddiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/516,519.

⁴ Sinanoğlu, “Reddiye”, 34/520; Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiler ve Tartışma Konuları*, 36-38.

⁵ Ali b. Rabben et-Taberî’nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Fuat Aydın, *Ali b. Rabben et-Taberî ve eseri er-Red ale’n-Nasârâ* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994); Necip Taylan, “Ali b. Rabben et-Taberî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/434-436; Fuat Aydın, “Ali b. Rabben et-Taberî’nin Kitâbu’-d-Dîn ve’-d-Devle Adlı Eseri ve İsbat-ı Nübüvve Geleneğindeki Yeri”, *Usûl İslâm Araştırmaları* 6/6 (2006), 27-56; Faruk Sancar, *Ali bin Rabben et-Taberî’nin Nübüvveti İspat Metodları* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002); Mahmut Kaya, “ed-Dîn ve’-d-Devle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/349-351.

⁶ Ali b. Rabben et-Taberî, *Yahudi ve Hıristiyan Kutsal Kitaplarındaki Hz. Muhammed (sav)’in Peygamberliğinin Delilleri*, çev. Fuat Aydın (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012).

⁷ Detaylı bilgi için bkz. İsmail Bulut, “Zeydî Kelâmcı Kâsım b. İbrâhim er-Ressî’nin Hıristiyanlık Eleştirisi”, *Kader Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 62-83; Muhammed Aruçi, “Ressî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/587-588.

⁸ Detaylı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, “Câhiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/20-24; Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Hıristiyanlığa Reddiye el-Muhtâr fi’r-reddi ale’n-Nasârâ*, thk. Muhammed Abdullah eş-Şarkâvî, çev. Osman Cilacı (Konya: Tekin Kitabevi, 1992); Mustafa Erdem, “Câhiz ve ‘El-Muhtâr Fi’r-Redd Ala’n-Nasara’ İsimli Risâlesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1-4 (1989), 454-474.

Zâhirî mezhebinin büyük âlimi İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*'i,⁹ Eş'arî kelâmcısı İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (ö. 478/1085) *Şifâ'ül-ğalîl*'i,¹⁰ kelâm, felsefe ve tefsir âlimi Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Münâzara fi'r-red 'ale'n-nasârâ*'sı,¹¹ Mâlikî âlimi Şehâbeddin el-Kârâfî'nin (ö. 684/1285) *el-Ecvibetü'l-fâhira*'sı,¹² İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *el-Cevâbü's-sahîh*'i,¹³ İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) *Hidâyetü'l-hayârâ*'sı,¹⁴ papazken İslâm'a yönelen mühtedî Abdullah et-Tercümân'ın (ö. 832/1429) *Tuhfetü'l-erîb*'i,¹⁵ Rahmetullah el-Hindî'nin (ö. 1308/1891) *İzhârü'l-hak*'k¹⁶ ve Abdurrahman Bâçecîzâde'nin (ö. 1912) *el-Fârık beyne'l-mahlûk ve'l-hâlik*'i¹⁷ Hıristiyanlığa karşı Arapça kaleme alınmış reddiye türünde önemli eserler arasındadır.

Kelâm tarihi içerisinde Arapça kaleme alınan reddiyeler olduğu gibi Türkçe reddiye çalışmaları da vardır. Müelliflerin Türkçeyi ilmî ve siyasî anlamda kullanılan bir dil haline getirmek için çeşitli alanlarda telif çalışmalarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Türk toplumu içerisinde ve bilhassa halk arasında misyonerlik faaliyetlerine engel olmak amacıyla Türkçe reddiyelerin kaleme alınması bir diğer etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Reddiye yazarlarının bu sorumluluk bilinciyle kaleme aldıkları bazı eserleri bibliyografya ve biyografi yazarı olan Bursalı Mehmed Tâhir Bey (1861-1925) *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. S aîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtub İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017); Yusuf Şevki Yavuz, "el-Fasl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/215-216.

¹⁰ Eserin tam adı *Şifâ'ül-ğalîl fi beyâni mâ vaka'a fi't-Tevrât ve'l-İncil mine't-tebdîl* olarak yazma nüshalarda yer almaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Ramazan Biçer, "Şifâ'ül-Galîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/139-140.

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Fahreddin Râzî, *Hıristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar Münâzara fi'r-Redd 'ale'n-Nasârâ*, thk. Abdülmecid en-Neccâr, çev. Hidayet Işık (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006); Hidayet Işık, "Fahreddin Razi'nin 'Münâzara Fi'r-Reddi Ale'n-Nasara' Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 1/3 (2002), 119-132.

¹² Eserin tam adı *el-Ecvibetü'l-fâhira 'ani (fi'r-red 'ale)'l-es'ileti'l-fâcire*'dir. Detaylı bilgi için bkz. H. Yunus Apaydın, "Karâfî, Şehâbeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/394-401; Aziz Ese, *Karâfî ve Edilletü'l-Vahdâniyye fi'r-Red ala'n-Nasrâniyye İsimli Eseri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Aziz Ese, "Karâfî ve Edilletü'l-Vahdâniyye fi'r-Red ala'n-Nasrâniyye İsimli Eseri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2018), 101-132.

¹³ Eserin tam adı *el-Cevâbü's-sahîh li-men beddele dîne'l-Mesîh*'tir. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Aydın, "el-Cevâbü's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/428-429; Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *el-Cevâbü's-Sahîh*, ed. Hakan Olgun - Zeynep Yücedoğru, çev. Harun Ünal (İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2023).

¹⁴ Eserin tam adı *Hidâyetü'l-hayârâ fi ecvibetü'l-yehûd ve'n-nasârâ*'dır. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Aydın, "Hidâyetü'l-Hayârâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/477; Akif Göçmen, "İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Tahrîf Anlayışı", *Oksident Yahudilik, Hıristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2023), 61-100.

¹⁵ Eserin tam adı *Tuhfetü'l-erîb fi'r-red 'alâ ehli's-salîb*'dir. Detaylı bilgi için bkz. Abdullah Tercüman, *Hıristiyanlığa Reddiye Tuhfetü'l-Erîb fi'r-Reddi 'alâ Ehli's-Salîb*, çev. Hacı Mehmed Zihni Efendi (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1990); Ömer Faruk Harman, "Tuhfetü'l-Erîb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/356-357.

¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Rahmetullah el-Hindî, *İzhârü'l-Hak 1*, çev. Ali Namlı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2023); Mehmet Aydın, "İzhârü'l-Hak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/507-509.

¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Aydın, "el-Fârık Beyne'l-Mahlûk ve'l-Hâlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/166-167; Erdoğan Kazgan, *Yuhanna İncili'nin Abdurrahman Bâçecîzâde'ye Ait "Kitâbü'l-Fârık beyne'l-mahlûk vel-hâlik" Adlı Esere Göre Tenkid ve Tahlilinin Yapılması* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001).

nakletmektedir. Müellif aktardığı listede kırk sekiz tane eserin ve yazarının adını vermiştir. Bu eserler arasında bir tane Fransızca ve bazı Arapça çalışmalar olmakla birlikte çoğunluğu Türkçe eserlerdir. Nakledilen eserler arasında reddiye türünde çalışmaların yanında İslâm'a davet ve müdâfaa amacıyla kaleme alınan telifler de mevcuttur. Ayrıca müellif İslâm hakkında eser telif eden yabancı ilim adamlarından bazılarını da zikretmiştir.¹⁸

¹⁸ “Diğer din mensupları ile bilhassa Avrupalılara karşı şer’î hükümleri ve İslâm’ın hakikatlerini, maddi ve manevi fayda ve hikmetlerini duyurup ispat etmek için müdâfaa ve açıklama maksadıyla devrimizin âlim ve muharrirleri tarafından yazılmış mütâlaa ettiğim değerli eserlerin isimleri aşağıdadır:

1. *Müdâfaa*, cild 3, Ahmed Midhat Efendi
2. *İstibşâr*, Ahmed Midhat Efendi
3. *Nizâ’-ı İlm ü Dîn*, Ahmed Midhat Efendi
4. *Medeniyet-i İslâmiyye*, Sâmî Bey
5. *Medeniyet-i İslâmiyye*, Ali Vehbî Efendi
6. *Hulâsatü’l-Kelâm fî Muâsır’l-İslâm*, Sâmî Efendi
7. *Medresetü’l-Arab*, Abdurrahmân Fehmî Efendi
8. *Nisvân-ı İslâm*, Fâtıma Âliye Hanım
9. *Tıbb-ı Nebevî*, Hüseyin Remzî Bey
10. *İslâmiyet’in Maârifetü Taalluku ve Nazar-ı Muârizinde Tebyîni*, Atâullah Efendi
11. *Redd-i Renan*, Atâullah Efendi
12. *Teşhîr-i Ebâtıl*, Ali Ferruh Bey
13. *İbtâl-i Mezheb-i Dehriyyîn*, Seyyid Cemaleddîn Efgânî, Arabî
14. *Makâletü’l-Urefâ fî Mesâil’l-Hükemâ*, Şirvânî Ahmed Hamdî Efendi
15. *Mukaddime-i Kâinât*, Ahmed Midhat Efendi
16. *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye*, Ahmed Midhat Efendi
17. *Şemsü’l-Hakikat*, Hoca İshak Efendi
18. *İzhârü’l-Hak Tercümeleri*, Nüzhet ve Ömer Fehmi Efendi
19. *Ben Neyim*, Ahmed Midhat Efendi
20. *Kânûn-ı İslâm*, Sava Paşa, Fransızca
21. *Beyân-ı Hakikat*, Sağır Ahmed Beyzâde Ali Haydar Bey
22. *Terceme-i İ’tikâd-ı İslâm*, Abdullah Goblîyam-Mahmûd Es’ad Efendiler
23. Mısır’da Münteşir *el-İslâm risâle-i mevkûtesi*, Arabî
24. *Bâkûretü’l-Kelâm alâ Hukûki’n-Nisâ’ fî’l-İslâm*, Şeyh Hamza Fethullâh, Arabî
25. *Risâletü’l-Hamîdiyye fî Hakikati Diyânet-i İslâmiyye Tercümesi*, Manastırlı İsmâil Efendi
26. *Tercemetü’r-Rıkk fî’l-İslâm*, Ahmed Zeki Bey
27. *İlm-i Hâl-i Tıbbî*, Hüseyin Remzî Efendi
28. *Mir’âtü’s-Sıhha fî Ahkâmî’l-İslâmiyye*, Tabîb Ahmed Ceyhûn Efendi
29. *Bürhân-ı Hakikat*, Mustafa Şevket Bey
30. *Hulâsa-i Medeniyet-i İslâmiyye*, Hasan Hüsnü Paşa, Toyranî
31. *Meziyyet-i İslâmiyye*, Çerkeş Şeyhizâde Mehmed Tevfik Efendi
32. *İlim ve İslâm*, Babanzâde Mustafa Zihnî Paşa
33. *Şark ve Garb*, Zeki Efendi
34. *Müdâfaa*, Âbidîn Paşa
35. *İtlâku’l-Efkâr fî Akdi’l-Ebkâr*, Edhem Pertev Paşa
36. *el-Mufassal beyne’l-Hakkı ve’l-Bâtıl Tercümesi*, Adanalı Ahmed Efendi
37. *İzâhu’l-Merâm fî Keşfi’z-Zalâm*, Hacı Abdî Bey
38. *Tuhfetü’l-Erîb fî Redd-i Ehli’s-Salîb Tercümesi*, Zihnî ve Saîd Efendiler
39. *Es’ile-i Hikemiyye*, Hoca İshak Efendi
40. *İsti’lâ-yı İslâm*, Fâtıma Âliye Hanım
41. *İslâm ve Fünûn*, Hâlid Eyüp Bey
42. *Şer’iat-ı İslâmiyye ve Mister Karlay*, Mahmûd Es’ad Efendi
43. *Meâlî-i İslâmiyye*, Âbidîn Paşa
44. *Ziyâü’l-Kulûb*, Hoca İshak Efendi
45. *Mir’ât-ı Âlem-i İslâmiyyet*, Amasyalı Cemaleddîn Bey
46. *Sıhhat ve Hayât-ı İslâm*, Hekîmbaşızâde Doktor Muhyiddîn Bey
47. *Dîn-i İslâm Ulûm ve Fünûn*, Milaşlı İsmâil Hakkı Efendi
48. *Dîn Yolunda*, Ayntâblı Abdullah Edîb Efendi

Kelâm geleneği içerisinde Osmanlı dini düşüncesi reddiye çalışmalarının devam ettiği bir dönemi ifade etmektedir. Müellifler yalnızca Hıristiyanlığı eleştirmek için eser telif etmemiş, İslâmı müdâfaa ya da davet amacıyla eserler de kaleme almışlardır. Örneğin ilk Türk matbaasının kurucusu İbrâhim Müteferrika (ö. 1160/1747) İslâm'a yönelerek Müslüman olduktan sonra *Risâle-i İslâmiyye* adında Türkçe bir eser kaleme almıştır. Ancak mühtedî İbrâhim Müteferrika'nın eseri tam anlamıyla bir reddiye polemîği kabul edilmemektedir. Müellif eserinde müslüman olma gerekçelerine, İslâm'ın son hak din olduğuna ve yer yer Hıristiyanlığa dair eleştirilerine değinmiştir. *Risâle-i İslâmiyye*'nin Hıristiyan ilâhiyat tarihini andırıldığına dair yorumlar yapılmıştır. Eserin Halil Necatioğlu ve M. Esad Coşan tarafından tenkitli neşri bulunmaktadır.¹⁹

Hacı Abdullah Petrîcî'nin (ö. 1304/1886) *İzâhü'l-Merâm fî Keşfi'z-Zalâm* adlı eseri misyonerlik propagandalarına karşı müslümanları uyarmak için kaleme alınmış Türkçe bir reddiyedir. Ayrıca müellifin Hıristiyanlık eleştirisini konu edinen *Bürhanü'l-Hüdâ fî Reddi Kavli'n-Nasâra* ve *er-Risâletü's-Samsâmiyye* adında Arapça telif edilmiş iki ayrı reddiyesi mevcuttur. İsmail Taşpınar'ın Petrîcî'nin Hıristiyanlık eleştirisini konu edinen çalışması müellifin görüşlerinin tespiti için oldukça önemlidir.²⁰

Öte yandan Hıristiyanların faaliyetlerine karşı Türkçe yazılan eserler arasında Harputlu İshak Efendi'nin (1801-1892) *Şemsü'l-hakîka* ve *Ziyâü'l-kulûb* adlı eserleri,²¹ Ahmed Midhat Efendi'nin (1844-1912) *Müdâfaa*²² ve *Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye*²³ adlı eserleri

İslâm medeniyetine dair eser yazan yabancı ilim adamlarından bazıları:

1. Gustav Le Bon
2. Max Müller
3. Hans Bothmer
4. Forth
5. Sheffield
6. Amerikalı Muallim (J.W) Draper (Bu eseri Ahmed Midhat Efendi gerekli açıklama ve düzeltmeleri yapmak suretiyle tercüme etmiş ve basılmıştır.)
7. Charles Mismar
8. Amerikalı Mister Carlyle (Eseri, Mahmûd Esad Efendi tarafından Ahmed Midhat Efendi tarzında tercüme edilerek basılmıştır.) Bunların her ikisi de istifade edilecek eserlerdendir." Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınları, 1972), 2/159-161; Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, haz. Mehmet Ali Yekta Saraç, ed. Mustafa Çiçekler (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 2/575-576.

¹⁹ Detaylı bilgi için bkz. İbrâhim Müteferrika, *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye (Tenkidli Metin)*, haz. Halil Necatioğlu (Ankara: Elif Matbaacılık, 1982); İbrâhim Müteferrika, *Risâle-i İslâmiyye Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkitli Metni*, haz. M. Esad Coşan (İstanbul: Server Yayınları, 2010); Erhan Afyoncu, "İbrâhim Müteferrika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/324-327; Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, 83.

²⁰ İsmail Taşpınar, *Hacı Abdullah Petrîcî'nin Hıristiyanlık Eleştirisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020).

²¹ Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Kara, "İshak Efendi, Harputlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/531-532.

²² Detaylı bilgi için bkz. M. Orhan Okay, "Müdâfaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/458.

²³ Detaylı bilgi için bkz. M. Orhan Okay, "Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/548-549.

ve Katolik bir rahip iken Müslüman olan Abdülhad Dâvûd'un (1866-1930 [?]) *İncil ve Salib*²⁴ adlı eseri önemli reddiyeler arasındadır.

Osmanlı devletinin son dönemlerinde yaşayan bir devlet adamı ve kelâm âlimi olan Giritli Sırrı Paşa'da (1844-1895) eser telif eden önemli bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Sırrı Paşa'nın muhtelif ilmî alanlara yönelik zengin eserleri olmakla birlikte Hıristiyanlığı konu edinen *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*²⁵ adlı bir eseri daha vardır.

Tezimizin ana konusu Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserinin kelâm ilmi açısından analizidir. Diyarbakır Valiliği yapan Sırrı Paşa, eserin bir kısmında dönemin Diyarbakır Keldânî Kilisesi Başpiskoposu Abdi Yesû' Efendi ile münazaralarına da yer vermektedir. Tezde Müslüman ve Hıristiyan iki önemli din adamının birbirlerini nasıl anlayıp ve yorumladıkları analiz edilmiştir.

Nûrû'l-hüdâ'nın misyonerlik faaliyetleri karşısında Hristiyanlığı eleştirmek amacıyla kaleme alındığına dair literatürde değerlendirmeler vardır. Ancak müellifin eserinde gayesinin bir reddiye ya da müdafaa olmadığı kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır. Girîdî'nin eserdeki temel hassasiyeti İslâm'ı Hristiyanlara anlatma çabası ve Hristiyanlığın da kendi kaynaklarında nasıl yer aldığını göstermeye yöneliktir. Fakat eser reddiye, müdafaa, tanıtım ya da kısmen davet olarak nitelenebilecek içeriklere sahiptir. Bize göre ise eserin temel amacı tebyîn ve tenbîh (açıklama ve dikkat çekme) üzerinedir. Yani Hıristiyanlığın çelişkilerine dikkat çekmek ve İslâm hakikatlerini açıklayarak bir kimsenin hakikat arayışına destek olmak üzere kaleme alınmıştır. Girîdî'nin eserin mukaddimesinde kullandığı ifadeler ve eserin ismiyle alakalı özel tercihi bu düşüncemizi desteklemektedir. Nitekim eserin adı *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* yani "hidayeti isteyen kişi için hidayet nuru" gibi bir anlama gelmektedir. Eserin ismi dahi hakikat arayışında olan bir kimseye açıklama, öğüt verme, uyarma ve dikkat çekme amacıyla yazılan bir çalışma olduğunu çağrıştırmaktadır.

Çalışmamızın konusu gereği tematik olarak *Nûrû'l-hüdâ*'nın yapısına uygun bir yazım takip edilmemiş, kelâm ilminin konularına göre bir yazım gerçekleştirilmiştir. Zira eserde birbirini takip eden konu bütünlüğü bulunmayıp çoğu zaman konular arasında tedâhüller vardır. Bu bağlamda tezimiz klasik kelâm eserlerinde takip edilen kurgu üzerine ulûhiyyet ve nübüvvet bahisleri çerçevesinde *Nûrû'l-hüdâ*'yı tasnif etmektedir. Tezin kelâmî analiziyle amaçlanan soru ise Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ* adlı eserinin literatürde durduğu yeri, eserdeki yöntemini, amacını, klasik ve çağdaş literatürle arasındaki irtibatını kurabilmektir. Bu doğrultuda ilgili eser özelinde ulaştığımız sonuçların, reddiye, müdâfaa ve davet amacıyla telif edilen eserler hakkında yapılacak akademik çalışmalara, hatta ülkemiz ve dünyada giderek yaygınlık kazanan ihtidâ süreçlerine dair çalışmalara katkı sağlamasını ümit etmekteyiz.

²⁴ Detaylı bilgi için bkz. Abdülehad Dâvûd, *İncil ve Salib*, haz. Kudret Büyükcoşkun (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1999); Mehmet Aydın, "İncil ve Salib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/276-277.

²⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* (Diyarbakır: Diyarbakır Vilâyet Matbaası, 1310).

Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eseri hakkında Hanife Nur Arık tarafından hazırlanmış bir yüksek lisans tezi ve tezden üretilmiş bir kitap bölümü bulunmaktadır.²⁶ Dinler Tarihi alanında yapılan bu çalışma eserde yer alan kelâmî konuları kısmen tartışmaktadır. *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* ile ilişkili olarak kaleme alınan bir diğer çalışma ise Harun Cengiz'e ait yüksek lisans tezidir.²⁷ Genel olarak Sırrı Paşa'nın ehl-i kitâba yönelik eleştirilerini ele alan bu çalışma, Hıristiyanlıkla birlikte Yahudiliği de konu edinmektedir. Her iki tezden farklı olarak bizim çalışmamız *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserin konularını, kurgusunu ve yöntemini kelâm ilmi sistematığına göre tahlil etmektedir. Sırrı Paşa'nın kelâmcı kimliğinden hareketle eserde ortaya koyduğu eleştirileri hangi kurgu üzerine inşa ettiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Eserin Hıristiyanlık tarihi ile ilgili olan içerikleri Dinler Tarihinin konusu olup eserin tanıtım bölümünde özet olarak işlenmiştir. Bu noktada *Nûrû'l-hüdâ'yı* kelâmî açıdan değerlendiren çalışmamızın, literatüre özgün bir katkı sunmasını beklemekteyiz.

Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ'sına* değinen bir diğer çalışma Scott Rank'ın Budapeşte'de yapılan *Disputing Religion, Empire, and Modernity: Christian-Muslim Polemics in the Ottoman Print Sphere, 1861-1915* adlı doktora tezidir.²⁸ Sırrı Paşa ve *Nûrû'l-hüdâ* hakkında kaleme alınan bölümde önemli tespitlere yer verilmiştir. Muhtemelen Girîdî'nin protestan olmayan bir Hıristiyanla münazara yapan ve eser telif eden tek kişi olduğunu söyleyen Rank, *Nûrû'l-hüdâ'nın* önemli bir bölümünün dinde reforma dair olduğunu iddia etmektedir. Ancak bahse değer bulduğu bu reform hakkında yeterli ve makul açıklamalarda bulunmamıştır.²⁹

Yine Rank *Nûrû'l-hüdâ'nın* büyük bir bölümünün Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-'Akâ'id* adlı eserinin tercümesinden oluştuğunu ifade etmiştir.³⁰ Nitekim Girîdî akîde-i ehl-i sünnet başlığında yararlandığı kaynağı ve müellifini zikretmeden Ömer en-Neseffî'nin (ö. 537/1142) *'Akâ'idü'n-Neseffî* adlı risâlesinin Türkçesine yer vererek ehl-i sünnet inancını açıklamaktadır. *Şerhu'l-'Akâ'id* ise Neseffî'nin risalesi üzerine yazılan bir eserdir. Eserin dipnotlarında *Şerhu'l-'Akâ'id*'de de yer alan bazı bilgiler bulunmaktadır. Muhtemelen bu bilgilerde *Şerhu'l-'Akâ'id*'den alınmış olsa da daha çok Ömer en-Neseffî'nin akâid metninin Türkçesi aktarılmıştır.³¹

Sırrı Paşa ve *Nûrû'l-hüdâ'ya* dair tanıtım niteliğinde bilgilere yer verilen Rank'ın çalışmasında yoruma kapalı olacak derecede bariz hatalar da söz konusudur. Rank, Girîdî'nin mezhepsel aidiyetini belirtmeden onun kelâm ilminde Mu'tezile'den etkilenmiş bir isim olduğunu

²⁶ Hanife Nur Arık, *XIX. Yüzyılda Osmanlı Coğrafyasındaki Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Kaleme Alınan Bir Reddiye Örneği Olarak Giritli Sırrı Paşa'nın "Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ" Adlı Eseri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024); Hanife Nur Arık, "Giritli Sırrı Paşa'nın Hıristiyanlığa Reddiyesi", *Genç Dinler Tarihçilerin Kaleminden -Dinler Tarihi Araştırmaları-* (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2023), 523-541.

²⁷ Harun Cengiz, *Giritli Sırrı Paşa'nın Ehl-i Kitap Eleştirisi* (Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).

²⁸ Scott Rank, *Disputing Religion, Empire, and Modernity: Christian-Muslim Polemics in the Ottoman Print Sphere, 1861-1915* (Budapest, Hungary: Central European University (CEU), Doktora Tezi, 2015).

²⁹ Rank, *Disputing Religion, Empire, and Modernity: Christian-Muslim Polemics in the Ottoman Print Sphere, 1861-1915*, 315.

³⁰ Rank, *Disputing Religion, Empire, and Modernity: Christian-Muslim Polemics in the Ottoman Print Sphere, 1861-1915*, 316.

³¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 17-31.

söylemektedir.³² Ancak Girîdî'nin ilmî çalışmaları ve fikirleri incelendiğinde onun Mâtürîdî mezhebine mensup bir âlim olduğu gayet açıktır.³³ Ayrıca Rank, *Nûrû'l-hüdâ*'da nakledilen Hz. Muhammed'in hayatı hakkındaki tartışmanın Girîdî, Abdi Yesû' Efendi ve Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin (1862-1914)³⁴ arasında geçtiğini iddia etmiştir.³⁵ Bunun isim benzerliğine dayalı bir karışıklık olduğu kanaatindeyiz. Zira Girîdî bir pazar günü Abdi Yesû' Efendi ile olan münazarasında Diyarbakır müftüsü Hacı Abdullah Hilmi Efendi'nin de bulunduğunu belirtmiştir.³⁶

Türkçe kaleme alınan reddiye türü eserlerin oldukça az olması müellifin söz konusu eserini daha da önemli bir hale getirmektedir. Sırrı Paşa eserinde Hristiyan inancının çelişkilerini ortaya koymak için Kilise kaynaklarına başvurmakta ve Hristiyanlığa dair bir tarih anlatısı gerçekleştirmektedir. Bu tarih anlatısını teolojik çıkarımlarla derinleştirmiştir.

Müslüman kelâm âlimlerinin Hristiyanlığa reddiyeleri düşünüldüğünde ilk akla gelen teslis inancının batıl olduğu yönündeki ispat gayretidir. Bu konu Sırrı Paşa'nın da *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserinde ele aldığı ana problemlerden birisidir. Girîdî Hristiyanların ihtilaflarına dayanarak teslis teolojisinin gelişim sürecini ve tutarsızlığını ilk olarak ortaya çıktığı tarihsel süreçteki çelişkiler üzerinden ispat etmeye çalışmaktadır. Bu manada Kutsal Kitap üzerinden olmayan ama teslisin Hristiyan tarihindeki gelişim süreci üzerinden yaptığı tarihsel bir anlatım söz konusudur. *Nûrû'l-hüdâ*'nın son kısmında ise teslis inancı mantıksal açıdan çürütülmeye çalışılmıştır. Bu durum bize müellifin teolojik eleştiri yapmak için öncelikle tarihsel bilgiler üzerinden hareket ettiğini göstermektedir. Zira tarihsel bilgi olmadan teolojiye dair tutarlı bir eleştiri yapılması mümkün değildir. Eserde ise teolojik ve teorik tartışmalardan ziyade Hristiyanlık hakkında tarihsel veriler daha ön plandadır. Teolojik çıkarımlar bu tarihsel verilerin üzerine inşa edilmiştir.

Klasik ve güncel kaynaklardan elde edilen bilgiler neticesinde, tasnif ve gruplama tekniği çalışmamızın literatür yöntemi olarak kullanılmıştır. Birinci bölümde öncelikle betimsel analiz yöntemi takip edilmiştir. Sırrı Paşa'nın hayatı ve eserlerine yer verilmiş, *Nûrû'l-hüdâ*'nın içerik ve kaynaklarının tanıtımı yapılmış ayrıca eserde atıf yapılan reddiyeler arasında tematik bir mukayese gerçekleştirilmiştir. Sırrı Paşa'nın hayatına dair eserlerin yanında biyografi ve

³² Rank, *Disputing Religion, Empire, and Modernity: Christian-Muslim Polemics in the Ottoman Print Sphere, 1861-1915*, 317-318.

³³ Detaylı bilgi için bkz. Harun Işık, "Nakdu'l-Kelâm İsimli Eseri Işığında Giritli Sırrı Paşa'nın Peygamberlik Anlayışı", *Bilimname: Düşünce Platformu* 2/21 (2011), 93-116; Abdullah Çakmak, *Giritli Sırrı Paşa'nın Kelâmî Görüşleri* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Selim Özarslan, "Sırrı Giridi ve Nakdû'l-Kelâm", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1998), 237-264; Giritli Sırrı Paşa, *Nakdû'l-Kelâm Fî Akâidi'l-İslâm Maturîdî İlm-i Kelâm'na Giriş*, haz. Dr. Ahmet Özvarinli (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021).

³⁴ Son dönem Osmanlı fikir adamı. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdullah Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/424-425.

³⁵ Rank, *Disputing Religion, Empire, and Modernity: Christian-Muslim Polemics in the Ottoman Print Sphere, 1861-1915*, 311.

³⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 75.

ansiklopedi kitapları incelenmiştir. Özellikle Ahmet Köksal'ın Sırrı Paşa'nın hayatı ve eserlerine dair yayımlanmış doktora tezi³⁷ çalışmamızda yararlandığımız önemli kaynaklar arasındadır.

İkinci bölümde ise daha çok içerik analizi yöntem olarak tercih edilmiştir. İlk olarak teslis inancının geçersizliği mantıksal açıdan ortaya koyulmuş ve Hz. Peygambere dair tartışmalar Sırrı Paşa ve münazarada muhatabı olan Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Muhammed tasavvuru çerçevesinde değerlendirilmiştir. Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ*'nın mukaddimesinde yazar ve eser ismi vermeden naklettiği Kur'ân'ın Fransızca tercümesinin hangi eser olduğu tespit edilerek müellifin esere dair eleştirileri analiz edilmiştir.

³⁷ Ahmet Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013); Ahmet Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)* (Trabzon: Serander Yayınları, 2018).

1. BÖLÜM

SIRRI PAŞA VE NÛRÛ'L-HÛDÂ Lİ-MENİ'STEHDÂ ADLI ESERİ

1.1. Sırrı Paşa'nın Hayatı ve Eserleri

Asıl adı Selim Sırrı olan Sırrı Paşa, Girit'in Kandiye şehrinde hicrî 1260 milâdî 1844 senesinde doğdu. Selim Sırrı Paşa'nın, Sırrı-î Girîdî ve Giritli Sırrı Paşa olarak kaynaklarda adı geçmektedir. Babası Helvacızâde Salih Tosun Efendi'nin, Konya'dan göç ederek Girit'e yerleşmiş ailelerden birisine mensup olduğu nakledilir.³⁸ Ataları yeniçeri bir Türk ailesi olup Girit adasını fethetmek için gelmiş daha sonra oraya yerleşmiştir. Salih Efendi, bölgede sabun ticaretiyle uğraşan bir tüccar olup, Selim Sırrı daha 12 yaşındayken vefat etmiştir. Sırrı Paşa'nın annesinin ise Konya'dan Girit'e göç eden bir yeniçeri ailesine mensup olduğu söylenmektedir. Annesinin zeki ve okumuş bir kadın olduğundan bahsedilir. Sırrı Paşa'nın; Fuat Paşa, Nuri Paşa, Mübeyre ve Mehmet Efendi adında dört kardeşi bulunmaktadır.³⁹

Sırrı Girîdî'nin Kandiye âlimlerinden Cevri Efendi'den ilim tahsil ettiği⁴⁰ ve on altı yaşında Kandiye Mahkeme-i Şer'iyyesi'nde kâtip olarak memuriyete başladığı bilinmektedir.⁴¹ Bu görevinin ardından 1860 yılında Hanya'ya giderek evkaf katipliği yapmıştır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal *Son Asır Türk Şairleri* adlı eserinde o yıllardan bahsederken Sırrı Efendi'nin sarıklı olduğundan söz eder.⁴² Müellifin bu ifadesi Sırrı Efendi'nin memurluk vazifeleri ve tahsil hayatının başlangıcının ilmiye temelli olduğunu göstermektedir. Zira Sırrı Efendi'nin bütün hayatı boyunca memurluk vazifesinin dışında sadece dini ilimlerle uğraştığı kaynaklarda geçmektedir.⁴³

Sırrı Efendi Hanya görevinden sonra İstanbul'a gelmiştir. Bir süre burada kaldıktan sonra Tesalya'nın o dönemde önemli yerleşim merkezlerinden birisi olan Yenişehir Fenâr'a (Larissa) giderek Merkez-i Meclis Kitabeti'nde çalışmıştır. Ardından Tepedelenizâde İsmail Rahmi Paşa'nın Bursa valiliği sırasında divan efendiliği vazifesini yerine getirmiştir. Hasan Tahsin Paşa'nın da divan efendiliğini yapmıştır.

Edhem Paşa sadrazamlık görevine getirilmeden önce Yanya valisi iken 1867 yılında Sırrı Efendi onun özel kalemi olarak hususi kitabesinde bulunmuştur. Aynı yıl Yanya vilayeti mektupçu muavinliğine atanmış ve bu görevlerindeki başarısından dolayı Edhem Paşa'nın iltifatına mazhar olmuştur. İzmir valisi Hekim İsmail Paşa, Edhem Paşa'nın İstanbul'a döneceği sırada kendisiyle görüşmüş ve liyakatli bir kâtime ihtiyacı olduğundan söz etmiştir. Söz konusu görüşmede bu göreve tavsiye edilen Sırrı Efendi, Aydın vilayeti mektupçu muavinliğine

³⁸ Cemal Kurnaz, "Sırrı Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/127.

³⁹ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2013, 9-10.

⁴⁰ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Mili Eğitim Basımevi, 1969), 7/1700.

⁴¹ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/127.

⁴² İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1700.

⁴³ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2013, 14.

atanmıştır.⁴⁴ Bu görevini ifa ederken 1869 yılında Prizren vilayetinin mektupçuluğuna getirilmiştir. Sırrı Efendi'nin bu vazifeye getirilmesinde Prizren Valisi İsmail Rahmi Paşa'nın bizzat dahil olduğu nakledilir. Orada birkaç yıl mektupçu unvanıyla görev yapan Sırrı Efendi İstanbul'a gelmiştir. 1872 yılında Ömer Paşa'nın valisi olduğu Tuna Vilayetine Mektupçu olarak atanmıştır. Ardından Sırrı Efendi'nin sırasıyla Rusçuk, Bihke (Bihaç), Banaluka, Rumeli Beylerbeyi payesiyle İzvornik ve Vidin'de mutasarrıflık görevlerinde bulunduğu kaydedilir.⁴⁵

Sırrı Paşa Rumeli Beylerbeyi sıfatıyla Vidin'de mutasarrıflık görevinde bulunduğu esnada 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı başlamıştır. Onun burada askere erzak yetiştirme gayretini gören Gazi Osman Paşa kendisini takdir ederek ona teveccüh ve dostluk göstermiştir. Hatta daha sonraları Sırrı Paşa'nın Bağdat valiliğine atanması üzerine Gazi Osman Paşa bu vilayetin önemini padişaha arz ederek valisinin vezir olması gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Sırrı Paşa'ya Bağdat Valiliği sırasında vezaret rütbesi verildiği nakledilmektedir.⁴⁶

1877-78 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Rus savaşı Rumî takvime göre 1293 yılına rastladığından Doksanüç Harbi olarak bilinir.⁴⁷ Bu savaşın sonunda Osmanlı ile Rusya arasında Ayastefanos (Yeşilköy) antlaşması imzalanmıştır.⁴⁸ Savaş bittiğinde İstanbul'da bulunan Sırrı Paşa burada iki ay kadar kaldıktan sonra antlaşmanın hükümlerini yerine getirmek üzere Varna-Şumnu komiseri olarak atanmıştır. Bölge istihkamlarının silah ve mühimmat tahliyesiyle ilgilenen tahliye komiseri Sırrı Paşa ve beraberindekiler görevlerinin bitiminde Rusya tarafından dahi taltifle karşılanmıştır.⁴⁹

Karesi mutasarrıfı Raif Paşa'nın istifa etmesi üzerine tahliye komiserliği vazifesini de başarıyla yerine getiren Sırrı Paşa, Bâbiâlî tarafından Karesi (Balıkesir) mutasarrıflığına atanmıştır. Burada çok fazla görev yapmayan Sırrı Paşa iki üç ay kadar sonra 1879 yılında Trabzon valiliğine tayin edilmiştir.⁵⁰ Trabzon'da valilik görevinin ardından sırasıyla Kastamonu (1881), tekrar Trabzon (1882), Ankara (1884), Sivas (1886), Diyarbakır (1888), Adana (1889), Bağdat (1890) valilik görevlerinde bulunmuştur. Birinci derece Osmânî ve Mecîdî nişanlarını alan Sırrı Paşa, vezirlik unvanıyla Bağdat valiliğini yürüttüğü esnada becayiş yoluyla tekrardan Diyarbakır'a 1891 yılında son valilik görevine atanmıştır. Teze konu olan eser, Sırrı Paşa'nın bu dönemde telif ettiği bir çalışmadır.⁵¹

Diyarbakır'a ikinci kez atanması sırasında en uzun valilik dönemini geçiren Sırrı Paşa'nın bu görevi esnasında kalp hastalığı ciddi derecede ilerlemiştir. Diyarbakır'ın havasına uyum

⁴⁴ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), 755.

⁴⁵ Detaylı bilgi için bkz. Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2013; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1700.

⁴⁶ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1701; Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2013, 19.

⁴⁷ Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/498-499.

⁴⁸ Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/225.

⁴⁹ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 27; Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2013, 26; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1700.

⁵⁰ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 40.

⁵¹ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/127.

sağlayamadığı gerekçesiyle başka bir şehre becayişi gündeme gelmiştir. Kendisinin ise münhal bulunan Beyrut Valiliğine tayinini istediği nakledilir. Becayış ve tayin taleplerine olumlu bir cevap bulamayan Sırrı Paşa İstanbul'a gelmiştir. Paşa'nın tedavisinin uzun sürmesi ve maluliyet halinin oluşması nedeniyle yerine Enis Paşa atanmıştır. Kalp hastalığı bir türlü iyileşmeyen Sırrı Paşa 11 Aralık 1895 tarihinde tedavi olmak amacıyla geldiği İstanbul'da vefat etmiştir. Sultan İkinci Abdülhamid'in emriyle cenaze masrafları karşılanmış ve Sultan Mahmud Türbesi haziresine defnedilmiştir.⁵²

Sırrı Paşa Aydın Vilayetindeki Mektupçu Muavinliği vazifesi sırasında İzmir vilayet valisi Hekim İsmail Paşa'nın küçük kızı olan Leyla Saz Hanım (1850-1936) ile edebiyata ilgisi vesilesiyle tanışmıştır. Bu tanışıklığın sonucu olarak Sırrı Paşa ve Leyla Hanım 1869 yılında evlenmiştir. Bu evlilik, Sırrı Paşa'nın Hekim İsmail Paşa'nın himayesine girmesine ve kendi liyakatinin de sonucu olarak Osmanlı Devlet kademesinde ilerlemesine katkı sağlamıştır. Sırrı Paşa ve Leyla Hanım'ın Yusuf Râzî Bel, Vedad Tek, Nezihe Beler ve Feride Ayni adında dört çocuğu bulunmaktadır. Bestekarlığı ve şairliği ile tanınan Leyla Hanım'ın çocukluk ve gençlik yılları şehzadeler ve sultanlar arasında geçmiş, sarayda yetişerek iyi bir eğitim almıştır. Arapça, Farsça, Fransızca ve Rumca bildiği kaydedilmektedir.⁵³

Leyla Hanım'ın Sırrı Paşa'yı boşadığı yönündeki ifadeler olmakla birlikte mevcut belgelerden hareketle Paşa'nın ölmeden kısa bir süre önce Leyla Hanım'ı boşadığı ifade edilmektedir. Sırrı Paşa'nın ikinci evliliğini Ferhunde Hanımla yaptığı ve tek çocuklarının Kandiyeli Kamuran Bey olduğu bilinmektedir.⁵⁴ Celal Nuri İleri'nin amcası olan Sırrı Paşa aynı zamanda Mehmet Ali Ayni'nin kayınpederidir. Sırrı Paşa ve Leyla Hanım çiftinin dördüncü çocuğu Feride Ayni, Mehmet Ali Ayni'nin eşidir.⁵⁵

Sırrı Paşa'nın tedbirli, gayretli ve çalışkan olduğu ve bulunduğu yerlerde iyi hizmetler yerine getirdiği nakledilmektedir.⁵⁶ Kendisinin edip ve faziletli bir zat olduğundan bahsedilir.⁵⁷ Sert bir mizaca sahip olması nedeniyle hiddetli birisi olarak tanınmaktadır. Sırrı Paşa'nın nesrinin nazmından üstün olduğu, kendine özgü rika yazısını kullandığı hatta vilayetlerde görev yaptığı sırada maiyetinde bulunanlar tarafından hattının ve nesrinin taklit edildiği kaydedilmektedir.⁵⁸ İlim ve fazilet bakımından benzersiz olan Sırrı Paşa, yapmış olduğu görevlerden hiçbir zaman azledilmemiştir. Bu durum onun son derece başarılı bir devlet adamı olduğu yorumlarına kaynaklık teşkil etmiştir.⁵⁹

⁵² Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2013, 283-284,287.

⁵³ Türk müzikisi bestekârı, şair. Detaylı bilgi için bkz. Nuri Özcan, "Leylâ Hanım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/157-158.

⁵⁴ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2013, 15,294-295-296-297.

⁵⁵ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/128; Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 275-276.

⁵⁶ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 5/1507-1508.

⁵⁷ Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1972, 2/368.

⁵⁸ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1702.

⁵⁹ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/128.

Sırrı Paşa görev yaptığı yerlerde idari vazifelerinin yanında vilayetin sorunlarına da önem vererek birçok faydalı hizmette bulunmuştur. İdari ve siyasi faaliyetlerinin yanında bayındırlık ve yol hizmetleri, sağlık hizmetleri ve maarif çalışmaları gibi daha birçok alanla özel olarak ilgilenmiştir. Kendisinin Trabzon valiliği sırasında şehirde Müslümanlara ait rüştiyeden daha üst bir eğitim kurumu bulunmamaktaydı. Paşa'nın bu alandaki boşluğu doldurmak üzere Trabzon İdadisinin yapımına öncülük ettiği görülmektedir. Taş Mektep olarak anılan Ankara İdadisinin yapımına onun Ankara Valiliği sırasında başlanmıştır. Günümüzde Sivas Lisesi olarak bilinen Sivas İdadisinin temeli de Sırrı Paşa zamanında atılmıştır. Sırrı Paşa'nın bu çabaları eğitim alanındaki hizmetlerine dair bazı örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁰

Bağdat Valiliği esnasında günümüzde halen kullanılan Hindiye Seddi'nin inşası ve Hille kanalının açılmasında Paşa'nın büyük hizmetleri olmuş, bentlerin ismi Sırriye olarak anılmıştır.⁶¹ Diğer taraftan Paşa'nın Kastamonu Valiliği sırasında İnebolu Limanı'nın inşasına başlanmıştır. Ancak 1882 yılında onun başlattığı bu süreç görevden ayrılması ile sekteye uğramıştır. Kastamonu'dan ayrılırken İnebolu Limanı için "yetim bir evlat bırakıyorum" ifadelerini kullandığı aktarılan Sırrı Paşa'nın bu çabası ancak 124 yıl sonra sonuç bulmuş ve 2006 yılında İnebolu Limanı hizmete açılmıştır. Ayrıca Sırrı Paşa'nın Ankara Saat kulesi inşaatı, Kastamonu'da Frengi hastanesinin açılması ve Diyarbakır'da misyonerlerin eğitim faaliyetlerine karşı Müslüman okullarını desteklemesi gibi çeşitli alanlarda önemli hizmetleri bulunmaktadır.⁶²

Arapça, Farsça ve Rumca'yı iyi bilen Sırrı Paşa'nın Sırrî mahlasıyla şiirleri mevcuttur.⁶³ Önemli bir devlet adamı olmasının yanı sıra iyi bir müfessir, şair, edip ve hattat kimliğiyle de tanınmaktadır. Tasavvufla da ilgilenen Paşa'nın kendi ifadelerinden hareketle itikâdi mezhebinin Ehl-i sünnet ve fikhî mezhebinin Hanefî olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴ Hatta mezhepsel aidiyetine binaen kendisine el-Hanefî denildiğinden bahsedilir.⁶⁵ Sırrı Paşa görev yaptığı vilayetlerde ilim adamlarıyla yakından ilgilenmiş hatta evinde ilmi toplantılar düzenlemiştir. Bu meclislerde uzun tartışmaların gerçekleştiği nakledilmektedir. Sırrı Paşa ile Keldânî Kilisesi Başpiskoposu Abdi Yesû' Efendi arasında geçen münazaraya Musul Valisi Muhammed Reşid Paşa'nın ve Diyarbakır Müftüsü Ahmet Hilmi Efendi'nin de şahit olduğunu Sırrı Paşa'nın bizzat kendisi ifade etmiştir.⁶⁶

Sırrı Paşa'nın, kaleme aldığı bir gazel ya da bir müsveddenin tetkiki amacıyla fikrini sorduğu kimselerden doğruyu söyleyeceğine dair önce yemin aldığı ifade edilmektedir. Ancak eserlerini

⁶⁰ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 96,137-144,183.

⁶¹ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/128; Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 211.

⁶² Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 88-89,153,252-253-254.

⁶³ Detaylı bilgi için bkz. Cemal Kurnaz, "Giritli Sırrı Paşa Hayatı, Eserleri, Şiirleri", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri* 9 (2000), 133-160; Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/128.

⁶⁴ Ekrem Gülşen, "19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 163-164.

⁶⁵ İsmail Kılıç, "Sırrı Paşa", *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi* 2/19,20,21 (1999), 233.

⁶⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniye, 1312), 1/71; Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 75.

evladı gibi gören Paşa'nın, olumsuz eleştirilere çok kızarak tahammül edemediği hatta o kişiyle bir daha görüşmediği aktarılmaktadır. Mahmud Kemal İnal, Sırrı Paşa'nın Trabzon Valisi iken onun mektupçuluğunda bulunan Zeynelabidin Reşid Bey'in kendisine gönderdiği bir mektuptan bahsetmektedir. Zeynelabidin Reşid Bey söz konusu mektupta Paşa'nın bu eleştirilere karşı tavrının irfan ve iktidarıyla uygun olmadığını söyleyerek "*demek noksansız insan olmuyor*" ifadelerini kullanmıştır.⁶⁷

Sırrı Paşa ilmi eserlerinden bazılarını yayımlamadan önce değer verdiği ilim adamlarına okutmuştur. Bu isimlerden birisinin Harputlu Müderris Abdülhamid Hamdi Efendi (ö. 1902) olduğu bilinmektedir. İkili arasında önceleri gıyaben başlayan ve on yedi yıl süren bir dostluk vardır. *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı kitap Abdülhamid Efendi'nin mütalaası sonucunda yeniden düzenlenerek basılan eserler arasındadır. Paşa bazı eserler için Abdülhamid Efendi'den takriz yazmasını istemiş o da Paşa'nın bu isteğini geri çevirmemiştir.⁶⁸

Osmanlı'nın son dönemlerinde yaşayan önemli ilim ve devlet adamlarından Sırrı Paşa çeşitli alanlarda eserler kaleme almıştır. Çok yönlü bir âlim olması nedeniyle 19. yüzyıl Osmanlı ilim ehli arasında özgün bir yere sahiptir. İlm-i Kelâmla yakından iştigal etmesinin yanı sıra dönemin modern ilim ve fenleriyle özel olarak ilgilenen gayretli bir müellif olduğu görülmektedir.⁶⁹ Sırrı Paşa tefsir, kelâm, mantık, dinler tarihi, mezhepler tarihi, dil ve edebiyata dair eserler kaleme almış ve birçok alanda temayüz etmiştir.

1.1.1. Tefsir'e Dair Eserleri

1.1.1.1. Sırr-ı Kur'an

Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-ğayb* adlı tefsirinin mukaddime, istiaze, besmele ve Fatıha suresi bölümlerini içeren tercüme niteliğindeki eserdir.⁷⁰ Arapçadan Osmanlı Türkçesine çevrilmiş ve 1302 yılında İstanbul'da basılmıştır. Râzî'nin eserini ilk defa Sırrı Paşa'nın Türkçeye tercüme ettiğine dair yorumlar da yapılmıştır.⁷¹

Sırrı Paşa kitabın girişinde yer alan mukaddime-i mütercim başlığında eserini *Sırr-ı Kur'an* olarak isimlendirdiğini, basılı müstakil bir halde üç cüzde topladığını kaydetmektedir. Fahreddin Râzî'nin eserini yüce bir üslupla yazdığını, ondan önce gelen büyük müfessirlerin bu dereceye ulaşamadıklarından bahseder. Sırrı Paşa özellikle *Ümmü'l-Kitâb* olarak anılan

⁶⁷ Kurnaz, "Giritli Sırrı Paşa Hayatı, Eserleri, Şiirleri", 136; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1703.

⁶⁸ Ahmet Karataş, "Girit'li Sırrı Paşa'nın Harputlu Müderris Abdülhamid Efendi'ye Gönderdiği Mektuplar", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* Prof. Dr. M. Orhan Okay Özel Sayısı (2020), 629.

⁶⁹ Gülşen, "19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir Anlayışı", 163-164.

⁷⁰ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Zinnur Akkaş, *Sırrı Giridi' nin "Sırrı Kur'an" Adlı Tercüme Eserin Giriş Bölümünün Transkripsiyonu ve İncelenmesi* (Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁷¹ Süleyman Uludağ, *Fahrettin Râzî Hayatı, Fikirleri, Eserleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 34.

Fatiha suresinin sahip olduğu o yüce mertebeyi en iyi şekilde Fahreddin Râzî'nin tefsirinde yer aldığını ifade etmektedir.⁷²

1.1.1.2. Ahsenü'l-kasas

Üç cilt olarak İstanbul'da 1309 yılında basılan eser, Yusuf sûresinin tefsiri mahiyetindedir.⁷³ Sırrı Paşa önce ayetin mealini vererek ardından ayetleri belli parçalara ayırarak tefsir etmektedir. Tefsirde birçok şairin Arapça ve Farsça metinlerine yer verilerek ayetlerin manası, edebi üslup üzerinden ifade edilmeye çalışılmıştır.⁷⁴

Müellif bazı rivayetleri kaynak belirtmeden ve rivayeti aktaran kişinin ismini vermeden nakletmektedir. Sırrı Paşa'nın bu durumdan hareketle rivayete pek itibar etmediği ancak eserinde nakletmekte bir mahsur görmediği anlaşılmaktadır. Eserde Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Beydâvî (ö. 685/1286) ve Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) gibi müfessirlerden istifade edilmiştir.⁷⁵

Müellif eserin mukaddimesinde Yusuf suresini her okuduğunda çok büyük zevk aldığını söylemiş ve en güzel kıssa anlamına gelen Ahsenü'l-kasas tabirinden bahsetmiştir. Sırrı Paşa içinden gelen şiddetli arzuya bu sure hakkında Türkçe tefsir de yazmaya niyet ettiğini ifade etmektedir.⁷⁶

1.1.1.3. Sırr-ı Meryem

Meryem suresinin tefsiri olan eser, iki cilt olarak basılmış ancak günümüzde sadece birinci cildine ulaşılmıştır. Diyarbakır'da basılan eserin dış kapağında 1312, iç kapağında ise 1311 yılında basıldığı yazmaktadır. Müellif eserinde bazı peygamberlerin kıssaları ile Hz. İsa'nın doğum ve hayatını işlemektedir. Ayrıca eserde Hz. Zekeriyya'nın eşinin bir mucize olarak oğlu Yahya'yı dünyaya getirmesinden bahsedilmektedir. Önsöz ve geniş bir mukaddimeden sonra surenin 33. ayetine kadar tefsirinin yapıldığı görülmektedir.⁷⁷

Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn adlı eser bu kitaba mukaddime olarak hazırlanmıştır. Ancak Meryem suresinin tefsirinin gecikmesi üzerine *Tabakât* ayrı olarak neşredilmiştir. Meryem

⁷² Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Kur'ân* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1302), 1/3-4-5; Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Kur'ân*, sad. Emine Türkoğlu (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021), 12-13; Akkaş, *Sırrı Giridi'nin "Sırrı Kur'an" Adlı Tercüme Eserin Giriş Bölümünün Transkripsiyonu ve İncelenmesi*, 24.

⁷³ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Kılıç, *Girit'li Sırrı Paşa'nın Ahsenü'l-Kasas İsimli Eseri ve Tefsir İlmindeki Yeri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000); Çağdaş Albayrak, *Türk Edebiyatında Yûsuf u Züleyhâlar ve Giritli Sırrı Paşa'nın Ahsenü'l-Kasas'ı (Mukayeseli İnceleme-Metin)* (Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

⁷⁴ Albayrak, *Türk Edebiyatında Yûsuf u Züleyhâlar ve Giritli Sırrı Paşa'nın Ahsenü'l-Kasas'ı (Mukayeseli İnceleme-Metin)*, 19-20.

⁷⁵ Kılıç, *Girit'li Sırrı Paşa'nın Ahsenü'l-Kasas İsimli Eseri ve Tefsir İlmindeki Yeri*, 50-51.

⁷⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Ahsenü'l-kasas Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf Aleyhisselâm* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1309), 1/3-4.

⁷⁷ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/128; Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 289; Gülşen, "19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir Anlayışı", 166-167.

suresinin tefsirinin tamamlanıp tamamlanmadığı ise meçhuldür.⁷⁸ Müellif eserinin mukaddimesinde “Tefsîr-Te’vîl”, “İlm-i Tefsîr”, “Tabakât-ı Müfessirîn”, ve “Âdâb-ı Müfessirîn” başlıkları altında tefsir ilmine dair bilgiler vermektedir.⁷⁹

1.1.1.4. Sırr-ı Furkân

Müellifin Furkân suresini tefsir ettiği eser, 1302 yılında İstanbul’da üç cilt olarak neşredilmiştir. Eserin farklı yıllara ait baskıları mevcuttur. Müellif Fahreddin Râzî’nin *Mefâtihu’l-gayb* adlı tefsirinde Furkân suresine dair hiçbir yerde olmayan eşsiz yorumların bulunması sebebiyle bu eseri kaleme aldığını kaydetmektedir.⁸⁰ Eserde tefsire başlanılmadan önce Furkân suresi hakkında bilgi verilmiştir. Ayetlerin meali verildikten sonra tefsir yapılmıştır. Farklı tefsirlerden de istifade edilerek hazırlanan eserde, meal verilirken tek mana üzerinde durulmamış muhtemel anlamlara da yer verilmiştir.⁸¹

1.1.1.5. Sırr-ı İnsân

Tek cilt halinde 1312 yılında basılan eser, müellifin İnsân suresini konu alan tefsir çalışmasıdır.⁸² Orta hacimli denebilecek 240 sayfa olan eserin mukaddimesinde Sultan Abdülhamid’e methiyeler bulunmaktadır. Eserin giriş kısmında ise 1309 tarihli Sırrı Paşa’ya ait bir tahmid ve Diyarbakır Müftüsü Ömer Ali ile Muhammed Subhi Amidi’ye ait iki takriz yer almaktadır. Sırrı Paşa bu eserde surenin vermek istediği mesajı ve ihtiva ettiği manaları en iyi şekilde aktarmayı amaçlamıştır.

Eser muhteva ve kaynak zenginliği açısından önemli bir yere sahiptir. Müellif eserinde Beydâvî’nin “*Envârü’t-Tenzîl ve Esrârü’t-Te’vîl*”, Fahreddin er-Râzî’nin “*Mefâtihu’l-Gayb*”, Zemahşerî’nin “*el-Keşşâf*” ve Ebussuûd’un “*İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*” adlı tefsirlerinden öncelikli olarak istifade etmiştir.⁸³ Eserde tefsire geçilmeden önce surenin Mekki mi yoksa Medeni mi olduğuna dair tartışmalara yer verilmiştir.⁸⁴ Müellif ayeti tefsir ederken ilgili başka bir ayete, hadislere, sahabenin görüşlerine başvurmakta ve yer yer kendi şiiirlerinden nakilde bulunmaktadır.⁸⁵

1.1.1.6. Sırr-ı Tenzîl

⁷⁸ Abdulhalim Koçkuzu, “Osmanlı’nın Son Döneminde Bir İlim ve Devlet Adamı: Giritli Sırrı Paşa”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2002), 199.

⁷⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Meryem Tefsîr-i Sûre-i Meryem* (Diyarbakır: Diyarbakır Vilâyet Matbaası, 1311), 1/10-11-12-13,27.

⁸⁰ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Faruk Akyel, *Giridli Sırrı Paşa’nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adlı Eseri* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 1-2.

⁸¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/14-15-16-17.

⁸² Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Atalay, *Giritli Sırrı Paşa ve İnsân Sûresi Tefsiri* (Trabzon: Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020); Sinan Ertürk, *Giritli Sırrı Paşa’nın “Sırr-ı İnsan” Adlı Eseri (İnceleme, Metin, Sözlük)* (İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁸³ Atalay, *Giritli Sırrı Paşa ve İnsân Sûresi Tefsiri*, 17-18.

⁸⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı İnsân Tefsîr-i Sûre-i İnsân* (İstanbul, 1312), 8-9-10; Ertürk, *Giritli Sırrı Paşa’nın “Sırr-ı İnsan” Adlı Eseri (İnceleme, Metin, Sözlük)*, 34-35-36-37.

⁸⁵ Ertürk, *Giritli Sırrı Paşa’nın “Sırr-ı İnsan” Adlı Eseri (İnceleme, Metin, Sözlük)*, 24.

Sırrı Paşa'nın önceden kaleme aldığı Ahsenü'l-kasas, Sırr-ı Furkân ve Sırr-ı İnsân eserlerinin özeti mahiyetindedir. 1311 yılında Diyarbakır matbaasında 3 cilt halinde neşredilmiştir.⁸⁶

1.1.1.7. Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn

Eser müellifin Sırr-ı Meryem adlı kitabının mukaddime kısmından oluşmaktadır. Sırr-ı Meryem'in tamamlanması geciktiği için ayrı bir risale olarak neşredilmiştir. 30 sayfadan oluşan eser 1312 yılında İstanbul'da basılmıştır. Risalenin neşrini Sırrı Paşa'nın vefatından sonra damadı Mehmet Ali Aynî yapmış ve esere bir takdim yazısı yazmıştır.

Eser "İlm-i Tefsir" "Tabakât-ı Müfessirîn" ve "Âdâb-ı Müfessirîn" adlı üç ana başlıktan oluşmaktadır. Eserde "İlm-i Tefsir" başlığı altında tefsir ilminin konusu ve tarifinden bahsedilerek bazı bilgiler verilmektedir. "Tabakât-ı Müfessirîn" başlığında ise müfessirlerin beş tabakaya ayrıldığından söz edilerek hayatlarından bahsedilir. "Âdâb-ı Müfessirîn" başlığında ise müfessirin bilmesi gereken on beş ilime değinilmiş ve bu ilimleri bilmeden tefsir yapmanın caiz olmadığı ifade edilmiştir.⁸⁷

Ayrıca eserin sonunda "Sâhib-i Eserin Terceme-i Hali" başlığı altında Sırrı Paşa'nın hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir.⁸⁸ Sırrı Paşa'nın Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn adlı eserinin Türkçe kaleme alınan ilk Tefsir Tarihi olduğu ifade edilmektedir.⁸⁹

1.1.2. Kelâm, Mantık, Dinler ve Mezhepler Tarihine Dair Eserleri

1.1.2.1. Şerh-i Akâid Tercümesi

Sırrı Paşa Tuna Vilayeti mektupçusu iken ilk eseri olan Şerh-i Akâid Tercümesini 1292 yılında Rusçuk'ta yayımlamıştır.⁹⁰ Eser 76 sayfa tutan bir giriş ve 4 cüzden meydana gelmektedir. Necmeddin en-Nesefî'nin *Akâidü'n-Nesefî* adlı risalesine dair Teftazânî tarafından yazılan *Şerhu'l-Akâid* isimli şerhin Osmanlı Türkçesine tercümesidir.

Sırrı Paşa eserinde Siyâlkûtî (ö. 1067/1657) ve Gelenbevî (ö. 1205/1791) gibi âlimlerin *Şerhu'l-Akâid*'e dair hâşiyelerinin tercümesine de yer vermektedir. Müellifin kendisine ait yorumları "*li'l-mütercim*" kaydıyla naklettiği görülmektedir. Eserde kelâm, belagat, mantık ve nazari hikmet gibi ilimlerden istifade edilmiştir. Cevdet Paşa eserin ilk cüzünü gördükten sonra Sırrı Paşa'yı tebrik etmiş ancak eserdeki bazı aksaklık ve yanlışlıklara işaret etmiştir.

⁸⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Tenzil* (Diyarbakır: Diyarbakır Matbaası, 1311); Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 290.

⁸⁷ Burhan Çonkor, "Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve 'Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn' Adlı Risalesinin Metni", *Route Educational and Social Science Journal* 5/21 (2018), 1120-1121; Abdalaziz Mohamed Awadallah, "İlim ve Devlet Adamı Giritli Sırrı Paşa'nın Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn Eseri Üzerine", *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 07-09 Mayıs 2014*, (2014), 136-137; Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 290-291.

⁸⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1312), 26; Girîdî Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, sad. Mustafa Talu (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021), 8.

⁸⁹ Mesut Okumuş, "Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve 'Tefsir Tarihi' Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, (2010), 431.

⁹⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Şerh-i Akâid Tercümesi* (Rusçuk: Tuna Vilâyet Matbaası, 1292).

Çerkeşîzâde Mehmet Tevfik'in Sırrı Paşa'nın söz konusu eserine bir tenkit kaleme aldığı kaydedilmektedir. *Şerh-i Akâid-i Neseî Tercümesine Bazı Tashihat Risâlesi* adında olan tenkit yazısı 30 sayfa olarak neşredilmiştir.⁹¹

1.1.2.2. Rû'yetullah'a Dâir Risâledir

Sırrı Paşa'nın Tuna Vilayet Mektupçusu iken Vilayet Matbaasında neşredilen eseridir. 1293 yılında Rusçuk'ta 82 sayfa olarak basılmıştır.⁹² Sırrı Paşa'nın *Şerh-i Akâid Tercümesi* adlı eserinde yer alan "rû'yetullah" bölümünün müstakil basılmış halidir.

Eserde ahiret günü Allah'ın görülüp görülemeyeceği tartışmasını içeren "rû'yetullah" konusuna dair kelâm ekolleri arasında yaşanan ihtilaflar nakledilmektedir.⁹³ Sırrı Paşa bu meselenin problemleri bir konu olduğunu ve birçok kişinin ayağının kaymasına sebebiyet verdiğiinden bahseder. Bu yüzden risaleyi din kardeşlerinin anlaması için veciz bir şekilde yazdığını söylemektedir.⁹⁴

1.1.2.3. Nakdü'l-kelâm fî akâidi'l-İslâm

Eser ilk olarak 1302 yılında İstanbul'da Matbaa-i Ebûzziyâ'da 367 sayfa olarak basılmıştır.⁹⁵ Müellif eserin girişinde *Şerhu'l-Akâid Tercümesi*'nin bazı kısımlarını çıkardığını ve kapalı lafızlarını şerh ederek *Nakdü'l-kelâm fî akâidi'l-İslâm* şeklinde isimlendirdiğini söylemektedir.⁹⁶

Yeni ilmi kelâm dönemine ait olan eser, klasik dönem kelâm kitaplarının planına daha yakın bir şekilde kaleme alınmış tenkitli bir akâid ve kelâm kitabıdır. Eserde daha çok Eş'ârî mezhebinin kelâm kitaplarından istifade edildiği görülmektedir. Sırrı Paşa eserinde hemen hemen bütün kelâm problemlerine yer vermiştir. Bu yönüyle eser klasik kelâm sistematığına uygun bir şekilde kaleme alınmıştır. Eserde Matûrîdî (ö. 333/944), Ebu'l-Muîn Neseî (ö. 508/1115), Bâkillânî (ö. 403/1013), Gazzâlî (ö. 505/1111), İcî (ö. 756/1355) ve Hayâlî (ö. 875/1470 [?]) gibi kelâm âlimlerinden büyük ölçüde istifade edilmiştir.⁹⁷

Eserin ilk beş bölümünün sadeleştirilmesi yapılarak birinci baskısı 1987 yılında *İlm-i Kelâm'ın Özü* adıyla Kâzım Albayrak tarafından yayımlanmıştır. 2021 yılında ise eserin tamamı olan on

⁹¹ Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid)*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 60; Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/128; Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 279.

⁹² Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Karaman, *Sırrı Giridî'nin Rû'yetullaha Dair Risale İsimli Eseri Bağlamında Yeni İlm-i Kelâm Döneminde Bir Mesele Olarak Rû'yetullah* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); Giridî Sırrı Paşa, *Rû'yetullah'a Dâir Risâledir* (Rusçuk: Tuna Vilâyet Matbaası, 1293).

⁹³ Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1972, 2/368; Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 287.

⁹⁴ Recai Çetres, "Sırrı Giridî'nin Rû'yetullah Risâlesi İle Cürçânî'nin Şerhu'l- Mevâkıf'ındaki Rû'yetullah Bahislerinin Karşılaştırılması", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* 8 (2021), 64.

⁹⁵ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Fatma Sümeyye Aksoy, *Sırrı Giridî'nin Nakdü'l-kelâm Adlı Eseri ve Kelâm İlmindeki Yeri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021).

⁹⁶ Giridî Sırrı Paşa, *Nakdü'l-kelâm fî akâidi'l-İslâm* (İstanbul: Matbaa-i Ebûzziyâ, 1302), 3.

⁹⁷ Özarslan, "Sırrı Giridi ve Nakdü'l-Kelâm", 240-241.

iki bölüm sadeleştirilerek ikinci baskısı gerçekleştirilmiştir.⁹⁸ 2021 yılında Dr. Ahmet Özvarinli tarafından eserin yayına hazırlanması ile bir başka baskısı daha yapılmıştır.⁹⁹

1.1.2.4. er-Rûh

Sırrı Paşa'nın Ankara Valiliği sırasında kaleme aldığı eser, 1305 yılında 63 sayfa olarak İstanbul'da neşredilmiştir.¹⁰⁰ Eser İsrâ suresinin ruhla ilgili olan 85. ayeti bağlamında yazılmıştır. Müellif ruh meselesinin düşünce tarihi içerisinde oldukça geniş olduğunu söyleyerek konuya dikkat çekmektedir. Risalede kendi şiirlerinden örnekler veren müellif, İbn-i Sînâ'ya atfedilen *Kasîde-i Rûhiyye* adlı beyitle eserini bitirmektedir.¹⁰¹

Sırrı Paşa eserde ruhun hakikatinin bilinmemesinin onun mevcut olmadığı yönündeki düşüncüyü gerektirmediğini söyler. Eserde "ruh kadîm midir, yoksa hâdis midir?" gibi sorulara cevap aranmaktadır. İnsan yaşamının bütününe dair yapılan açıklamalar ruhun tabiatı, hakikati ve çeşitleri gibi konular etrafında ifade edilmektedir.¹⁰² Hakkında bir sadeleştirme çalışması yapılan eser, 2021 yılında yayımlanmıştır.¹⁰³

1.1.2.5. Ârâü'l-milel

1303 yılında İstanbul'da basılan eser kelâm ve mezhepler tarihini konu almaktadır. Müellifin mukaddimede gayb ilminden bahsederek esere başladığı görülmektedir. Ardından Hz. Peygamber'in ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağını önceden bilmesi ve bunun nübüvvetin mucizesi olduğundan bahsedilir.¹⁰⁴

Eserde Müslümanlar arasında ortaya çıkan fikrî ve kelâmî tartışmalar nakledilmektedir. Mu'tezile, Bâtıniyye ve Havâric gibi fırkalar hakkında kısa bilgiler verilen eserde "firka-i nâciye" kavramı üzerinde durularak Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye mezheplerine değinilmektedir. *Nakdü'l-Kelâm* tarzında yazılan eserde bazı kelime ve terimlerin hatta fikhî kavramların bile açıklamasına yer verilmiştir. Diğer mezhepler tarihi kitaplarından farklı olarak eserin sonunda ehl-i sünnet akidesine kısada olsa değinilmiştir. Müellifin bu çalışmasının, bazı ekleme ve çıkarmalar hariç tutulursa, Cürcânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eseriyle yakın bir örtüşme içinde olduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁵

⁹⁸ Giritli Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm İlmi Kelâmın Özü*, sad. Kâzım Albayrak (İstanbul: Şamil Yayınevi, 2021).

⁹⁹ Giritli Sırrı Paşa, *Nakdü'l-Kelâm Fî Akâidi'l-İslâm Maturîdî İlmi Kelâmı'na Giriş*.

¹⁰⁰ Giritli Sırrı Paşa, *Rûh* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1305).

¹⁰¹ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/128.

¹⁰² Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Ertaş, *Sırrı Giridi'nin "Ruh" Risalesinin Tahlili* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Lütfü Cengiz, "Ruhun Mahiyetine Dair Sırrı Giridi'nin Düşüncesi", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi* 20 (2015), 133-145; Tuğba Günel, "İnsana Dâir Bir Değerlendirme: Giritli Sırrı Paşa'nın Ruh Risâlesi", *Kader Kelâm Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 29-43.

¹⁰³ Giritli Sırrı Paşa, *Rûh*, haz. Haydar Murad Hepsev (İstanbul: Şamil Yayınevi, 2021).

¹⁰⁴ Giritli Sırrı Paşa, *Ârâü'l-milel* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303), 6.

¹⁰⁵ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Murat Önder, *Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 132,137.

1.1.2.6. Mi'yârü'l-makâl

Eser kütüphane kayıtlarında ve bazı akademik çalışmalarda yanlışlıkla Sırrı Paşa'ya nispet edilse de Beyazıt Camii dersîâmı Süleyman Sırrı'ya ait olduğu tespit edilmiştir.¹⁰⁶ *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn* adlı eserin sonunda Sırrı Paşa'nın hayatı ve eserleri damadı Mehmet Ali Ayni tarafından kaleme alınmıştır. Nitekim Ayni de *Mi'yârü'l-makâl* adlı risaleyi Sırrı Paşa'nın eserleri arasında zikretmemiştir.¹⁰⁷

1303 yılında İstanbul'da basılan *Mi'yârü'l-makâl* adlı eser bir mukaddime ve dokuz başlıktan oluşmaktadır. Mantık ilmine dair olan risale Ebherî'nin *Îsâgûcî* adlı mantık eseriyle oldukça benzerlik göstermektedir. Farklı olarak eserde önemli yerler açıklanmış ve netliğe kavuşturulmuştur.¹⁰⁸

Müellif mukaddimede eserin öğrencilere yönelik kaleme alındığından bahseder. Eser Arapça ve Türkçe bilenlerin istifade edebilmesi için iki dile de uygun olarak tertip edilmiştir.¹⁰⁹ Bu yönüyle müellifin risâlede pedagojik bir amaç güttüğü düşünülebilir. Eser aynı zamanda Türkçe mantık kitaplarının yazımı ve Arapça mantık eserlerinin çözümlemesi açısından faydalıdır.¹¹⁰ Medreselerde ders kitabı olarak okutulmak amacıyla yazılan eserde önce Arapça paragraf verilmiş ardından ibarelerin Osmanlı Türkçesine tercümesi yapılmıştır. Eser çoğu klasik mantık kitabında olduğu gibi konu olarak kavramlar mantığıyla başlamaktadır.¹¹¹

1.1.2.7. Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ

Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eseri 1310 yılında Diyarbakır'da neşredilmiştir. Eser Hıristiyanların misyonerlik faaliyetlerine karşı kaleme alınan ve reddiye türünde değerlendirilen bir çalışmadır. Eserde Hıristiyanlık tarihi üzerinde detaylıca durulmuştur. Hıristiyanlık tarihi hakkında verilen bilgiler Hıristiyan din bilginlerine ve Kilise kitaplarına dayandırılmaktadır. Eserde kristolojik izahlara yer verilerek teslis inancının, tarihsel süreçte ortaya çıkışı ve akli olasılıklar üzerinden batıllığı ispat edilmeye çalışılmıştır. Hz. İsa'nın kulluğu üzerinde durularak İsa-Allah unnumu hakkında teolojik açıklamalar getirilmiştir.¹¹²

Ayrıca Sırrı Paşa eserinde zaman zaman Diyarbakır Keldânî Kilisesi Başpiskoposu Abdi Yesû' Efendi ile aralarında geçen münazaraya yer vermektedir. Söz konusu kitap tezimizin esas

¹⁰⁶ Musa Alak, "Süleyman Sırrı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/538-539.

¹⁰⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, 1312, 29-30; Çonkor, "Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve 'Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn' Adlı Risalesinin Metni", 1131-1132; Girîdî Sırrı Paşa, *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*, 2021, 9-10.

¹⁰⁸ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Elif Özel, *Giritli Sırrı Paşa'nın Türk Düşüncesine Katkıları Mi'yârü'l-Makâl Adlı Eserinin Tercümesi ve Mantık Anlayışı* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012).

¹⁰⁹ Süleyman Sırrı, *Mi'yârü'l-makâl* (İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1303), 5.

¹¹⁰ Elif Özel, "Giritli Sırrı Paşa'nın Beş Tümel Görüşü Üzerine Bir Eleştiri", *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 13 (2021), 479.

¹¹¹ Aytekin Özel, "Giritli Sırrı Paşa'nın Mantık Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2012), 51.

¹¹² Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, 86-87.

konusunu teşkil ettiğinden ilerde eserin tematik ve içerik incelemesi ayrıca gerçekleştirilmiştir.

1.1.3. Dil ve Edebiyata Dair Eserleri

1.1.3.1. Galatât

Müellifin Kastamonu Valiliği sırasında kaleme aldığı eser 1301 yılında İstanbul'da 63 sayfa olarak basılmıştır.¹¹³ Eserde Türkçede yanlış kullanıldığı düşünülen Arapça kelimeler incelenmektedir. İbn-i Kemal'e ait olan *Galatâtü'l-'Avâm* adlı risale esas alınarak hazırlanmıştır. Sırrı Paşa risalesini *Galatâtü'l-'Avâm*'a bazı ilaveler yaparak genişletmiştir.¹¹⁴

1.1.3.2. Mektûbât-ı Sırrı Paşa

Eser müellifin resmi yazışmalarını, konuşmalarını, birçok özel mektup ve yazılarını ihtiva etmektedir.¹¹⁵ Üç cilt olarak basılan eserin farklı tarihlere ait nüshaları olmakla birlikte ilk cildi 1301 yılında Trabzon'da diğer ciltleri 1315 tarihinde İstanbul'da yayımlanmıştır.¹¹⁶ Vali ve mektupçu olarak görev yaptığı yerlerde basınla yakından ilgili olan Sırrı Paşa'nın Vilayet Gazeteleri ile ilgili düşünce ve yazıları eserde bulunmaktadır.¹¹⁷

Eserde yer alan resmi ve gayri resmi evraklar, Sırrı Paşa'nın Rumeli'de tahliye komiseri olarak görev yaptığı zamandan itibaren Trabzon, Kastamonu, Ankara, Diyarbakır, Bağdat ve Sivas valilik dönemlerini kapsamaktadır. Siyasi ve edebi niteliği olan eser yazıldığı dönemde ülke dışında dahi ilgi görmüştür. Londra'da King's College'de görev yapan İngiliz Türkolog Charles Wells'in *Mektûbât*'tan Türkçe kompozisyona örnek olarak iki metin yayımladığı belirtilmiştir.¹¹⁸

Mektûbât-ı Sırrı Paşa 2011 yılında yayına hazırlanarak günümüz okuyucularına kazandırılmıştır.¹¹⁹ Müellifin *Âsâr-ı Hame-i Sırrı Paşa* adında 1301 yılında basılan bir başka eserinden söz edilmektedir. Eser Sırrı Paşa'nın Kastamonu ve Trabzon'daki resmi ve özel yazışmalarını ihtiva etmektedir. Ancak yazıların büyük bölümünün *Mektûbât*'ın baskılarında yer aldığı için burada zikretmekle yetiniyoruz.¹²⁰

1.1.3.3. Mektûbât, Nutuk ve Mâkâlât

¹¹³ Girîdî Sırrı Paşa, *Galatât* (İstanbul: Matbaa-i Ebûzziyâ, 1301).

¹¹⁴ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. İnci Şengül, *Sırrı Paşa'nın Galatât Adlı Eseriyle İbn-i Kemal'in Galatâtü'l-'Avâm Adlı Eserinin Tercümesinin Anlamsal Bakımdan Karşılaştırılması* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 23.

¹¹⁵ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Fikret Uçar, *Mektûbât-ı Sırrı Paşa'nın Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Girîdî Sırrı Paşa, *Mektûbât-ı Sırrı Paşa* (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303).

¹¹⁶ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/128; Kurnaz, "Giritli Sırrı Paşa Hayatı, Eserleri, Şiirleri", 138-139.

¹¹⁷ Nesimi Yazıcı, "Sırrı Paşa ve Vilayet Gazeteleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997), 224.

¹¹⁸ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 282.

¹¹⁹ Sırrı Paşa, *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*, haz. Ahmet Karaçavuş (Trabzon: Serander Yayınları, 2011).

¹²⁰ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 282.

Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-195)* adlı çalışmasında kitabın Sırrı Paşa'ya ait olduğunu milli kütüphane kayıtlarından hareketle ileri sürmektedir. Ancak eser hakkında yazar ve tarih kaydı bulunmamıştır. Rik'a yazısıyla 53 sayfa olan eserde Sırrı Paşa'ya ait diğer mektûbâtlarda da bazı mektup ve konuşmalar yer almaktadır. Köksal eserde Ankara valileri Aziz Paşa, Hakkı Paşa, Akif Efendi ve Gazi Osman Paşa gibi devlet erkânının kaleme aldığı yazılar ve haklarında çıkan gazete haberlerine yer verildiğini belirtmiştir.¹²¹

1.1.4. Ulaşılamayan Eserleri

İyi bir şair olduğu bilinen Sırrı Paşa'ya ait *Divançe-i Sırrı* adlı bir şiir mecmuası ile *Giritli Şairler* adında bir eserin olduğu kaydedilmekle birlikte henüz bu eserlere dair bir nüshanın tespit edilemediği kaydedilmiştir.¹²² Mahmud Kemal İnal ve Mehmet Ali Ayni Sırrı Paşa'ya ait *Lek Dukakin* adında bir eserden bahsetmektedir. Eser hakkında Arnavutların ahlak ve eski adetlerini içermesi dışında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu eserin de herhangi bir nüshası tespit edilememiştir.¹²³

İnal ve Bursalı Mehmed Tahir, Sırrı Paşa'ya ait *Numûne-i Adalet* adında bir eserden söz etmektedir.¹²⁴ Ancak Sırrı Paşa'ya ait bu isimle anılan müstakil bir eser bulunmamaktadır. Sırrı Paşa'nın Trabzon Valiliği esnasında *Trabzon – Lazistan Mutasarrıf-ı Sabıkı Hüseyin Rüşdü Paşa'nın Muhakeme-i Alenîyesi* adında bir eser yayımlanmıştır. Eserin iç kapağında ve mukaddime kısmında *Numûne-i Adalet* ibaresi yer almaktadır.¹²⁵ Lazistan Mutasarrıfı Hüseyin Rüşdü Paşa'nın adı son derece şaibeli olup yolsuzluk, cinayet ve kaçakçılık gibi suçlarla birlikte anılmıştır. Sırrı Paşa Trabzon Valiliği sırasında Rüşdü Paşa'yı bazı suçlara bulaştığı gerekçesiyle tutuklatırıp hapse attırmıştır.¹²⁶ Söz konusu kitabın Hüseyin Rüşdü Paşa'nın mahkeme sürecini içeren 100 sayfalık eser olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeple eserin Sırrı Paşa tarafından bastırıldığı tahmin edilmektedir.¹²⁷

Sırrı Paşa'ya ait *Sırr-ı İstivâ* adlı bir eserin olduğu da nakledilmektedir.¹²⁸ Ancak Cemal Kurnaz söz konusu esere henüz ulaşamadığını belirtmiştir.¹²⁹ Köksal'ın *Giritli Sırrı Paşa (1844-195)* adlı çalışmasında eserin tam adını *İstiva Ale'l Arş Yahûd Tenzih-i Bâri* olarak ifade edilmiştir. Köksal'ın belirttiğine göre kitap 1309 yılında 122 sayfa olarak Diyarbakır Vilayet matbaasında basılmıştır.¹³⁰

¹²¹ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 83.

¹²² Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/128.

¹²³ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1701; Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 291-292.

¹²⁴ Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1972, 2/368; İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1701.

¹²⁵ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 291.

¹²⁶ Hamdi Özdiş, "Vadide İktidar Oyunları: Of'ta Hâkimiyet Mücadelesi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 6/6 (2009), 73.

¹²⁷ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 291.

¹²⁸ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 7/1701; Bursalı Mehmed Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, 1972, 2/368.

¹²⁹ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/128.

¹³⁰ Köksal, *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*, 2018, 289.

1.2. Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ'nın İçerik Tanıtımı ve Yöntemi

Reddiye, bir inanç ya da düşüncenin delil ve dayanaklarını çürütmek amacıyla kaleme alınan eserlerin genel adı olarak bilinmektedir. Sözlükte “kabul etmemek, geri çevirmek; karşılık vermek, vazgeçirmek” gibi anlamlara gelen redd kökünden Osmanlı Türkçesine türetilmiş bir isimdir. Hazreti Peygamberin vefatından sonra Müslümanlar arasında görüş ayrılıkları başlamış ve bu ihtilaflara dayalı olarak mezheplerin oluşumuyla Müslümanların kendi aralarında reddiye yazımı yaygınlık kazanmıştır. Dört halife döneminde ise hızla gelişen fetih hareketleri neticesinde Müslümanlar farklı inanç ve felsefelerle tanışmıştır. Müslüman âlimler ile İslâm devleti çatısı altında yaşayan diğer inançlara mensup bilginler arasında karşılıklı inanç eleştirileri yapılarak reddiye türü eserler kaleme alınmıştır.¹³¹

İslâm âlimlerinin Hıristiyanlara karşı kaleme aldıkları reddiye türü eserler gelenek içerisinde önemli bir yekûnu tutmaktadır. Özellikle kelâm âlimlerinin tartışma konuları daha çok ulûhiyyet ve nübüvvet üzerinedir. Bu anlamda söz konusu eleştiriler genel olarak teslis akidesi, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesi, İncillerin tahrifi ve Hz. Peygamberin müjdelenmesi konuları etrafında şekillenmektedir.¹³²

Giritli Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserinin de Hıristiyanlığa reddiye olarak yazılan eserlerden birisi olduğu literatürde belirtilmiştir. Diyarbakır Vilayet matbaasında 1310 yılında basılan eser müellifin Diyarbakır Valiliği sırasında kaleme alınmış, 191 sayfa ve tek cilt olarak yayımlanmıştır. Osmanlı Türkçesi ile yazılan eserin sonunda Diyarbakırlı Lebîbzâde Muhammed Subhuddin'e ait bir takriz yer almaktadır.¹³³

Ancak biz eserin klasik manada bir reddiye türü eser olarak görülemeyeceği kanaatindeyiz. Eserin telif amacı, yöntemi ve müellifin isimlendirme konusundaki özel tercihinin yanında kendisinin eserle ilgili açıklamaları da dikkat alındığında, reddiye niteliğinde kaleme alınan eserlerden ayrılmaktadır. Eserde Hristiyan inançları ile ilgili tarihsel ve teolojik bilgiler üzerinden eleştiriler yer alsada, Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ*'yı kaleme almasındaki temel gayesi, kendi ifadelerinden hareketle reddiye olmadığı gibi davet amaçlıda değildir.

Nûrû'l-hüdâ'nın amacı, yer yer konuşma üslubuyla ilerlemesi ve takip edilen yöntemi gereği “tebyîn ve tenbîh” (açıklama ve dikkat çekme) amaçlı bir eser olduğu izlenimi vermektedir. Zira *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* isminin Türkçe karşılığı “hidayeti isteyen kişi için hidayet nuru” gibi bir anlama gelmektedir. Özel olarak böyle bir ismin tercih edilmesi dahi eserin reddiye ya da davet niteliğinde olmadığını yalnızca hakikat arayışında olanlara açıklama ve aydınlatma amacıyla kaleme alındığını göstermektedir.

¹³¹ Sinanoğlu, “Reddiye”, 34/516.

¹³² Yasin Meral, “Yahudi-Hıristiyan-Müslüman Reddiye Geleneği”, *Dinler Arası İlişkiler El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 172.

¹³³ Girdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 191.

Öte yandan Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ'yı* kaleme alırken Hıristiyanların misyonerlik faaliyetlerini de göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Hıristiyan misyonerler tarafından İncil'e dair yapılan tercüme çalışmalarını ve ücretsiz dağıtımına değinen müellif, İslâmi eserlerin hikmet ve siyaset dili olan Türkçeye tercüme edilmemesini bir eksiklik olarak görmektedir. Girîdî, Arapça bilmeyen halkın, Müslümanları ve Müslümanlığı hakkında ve kimden nasıl öğrenecekleri sorusuna dikkat çekmektedir. Bunun üzerine, Ahmet Mithat Efendi'nin (1844-1912) *Müdâfaa* eserine ve Osmanlı Türkçesine tercüme edilen Rahmetullah el-Hindî'nin (1818-1891) *İzhâru'l-Hak* ve Hüseyin el-Cisr'in (1845-1909) *er-Risâletü'l-Hamîdiyye* eserlerinin önemine değinmiştir. Fakat Sırrı Paşa nezdinde söz konusu eserler ihtiyacı tam olarak karşılamada yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla Sırrı Paşa'nın bu eksikliğe dair yaptığı eleştiri de dikkate alındığında *Nûrû'l-hüdâ'nın* tebyîn ve tenbîh amacıyla kaleme alınmasına dair kanaatimiz daha makul görünmektedir.¹³⁴

Girîdî, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserini kaleme alırken amacının Hıristiyan mezhepleri gibi dine davet olmadığını da ifade etmiştir. Ancak genel halk kitlesini İslâm hakkında bilinçlendirmek ve zararlı Hıristiyan neşriyatına bir cevap niteliğinde Kur'an hakikatlerini ortaya koymak amacıyla eserini yazdığını söylemektedir.¹³⁵ Bu anlamda Girîdî'nin eseri teknik olarak reddiye türü eserler arasında kaydedilse de, müellif nezdinde eserin yazılış amacı doğrudan bir müdafaa, münazara ya da reddiye olmayıp Kur'an hakikatlerini şerh edip açıklamaktır. Bizim eserin kaleme alınmasındaki amacının tebyîn ve tenbîh olduğu yönündeki kanaatimiz de, tebyîn (açıklama) ile ifade ettiğimiz husus müellifin Kur'an hakikatlerini ortaya koyma gayretidir.

Nitekim 17. yüzyıldan itibaren tüm Müslüman toplumlarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve kapitülasyonların verdiği imtiyazlar nedeniyle Hıristiyanların misyonerlik faaliyetleri hız kazanmıştır.¹³⁶ Bu anlamda Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserini kaleme alması, onun Hıristiyanlığa dair Türkçe neşriyat alanında oluşan bu boşluğu doldurmaya yönelik ilmî bir çabası olduğunu göstermektedir.

Eserde Sırrı Paşa ile Diyarbakır Keldâni Kilisesi Başpiskoposu Abdi Yesû' Efendi arasında geçen münazaraya da yer verilmiştir. Sırrı Paşa Diyarbakır'daki ikinci valiliği sırasında Hıristiyan muhatabıyla tatil günleri bir araya geldiğini, görüşmelerinin genellikle Hz. Muhammed'in peygamberliği ve teslis üzerine gerçekleştiğini söylemektedir.¹³⁷ Hatta söz konusu polemığe Musul Valisi Muhammed Reşid Paşa'nın ve Diyarbakır müftüsü Ahmet Hilmi Efendi'nin de şahit olduğunu Girîdî'nin kendisi ifade etmiştir.¹³⁸ İkili arasında cereyan eden münazara zaman zaman muhabbet üslubuyla karşılıklı soru-cevap şeklinde ilerlemiştir.¹³⁹ Bu bağlamda

¹³⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 4-5-6.

¹³⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 4-5-6.

¹³⁶ Arık, "Giritli Sırrı Paşa'nın Hıristiyanlığa Reddiyesi", 525.

¹³⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 3-4.

¹³⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/71; Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 75.

¹³⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 16.

Girîdî'nin eserini yazmasının temel nedenleri arasında Abdi Yesû' Efendi ile sohbetlerinin büyük etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Sırrı Paşa Abdi Yesû' Efendi ile arasında geçen münazaraya dayanarak Hıristiyanların avâmından ziyade Abdi Yesû' Efendi gibi din bilginlerinin bile İslâm'ı yeterince bilmediğini iddia etmiştir. Ancak müellife göre Hıristiyanlar yine de bu konuda bir dereceye kadar mazur olmalıdır.¹⁴⁰ Nitekim Abdi Yesû' Efendi dahi Avrupa Hıristiyan din bilginlerinin Kur'an'a dair bazı yanlış bilgi ve düşünceyle zanna dayandığını kabul etmektedir.¹⁴¹

Sırrı Paşa'ya göre, İslâm âlimleri Kur'an hakikatlerini muhaliflerinin bile anlayabileceği bir dil ile şerh ederek açıklamalıdır. Çünkü garazkâr kişilerin ya kasıtlı olarak ya da cehaletleri sebebiyle yaptıkları neşriyat İslâm'a zarar vermektedir. Girîdî'ye göre Kur'an'ın Fransızca tercümesinde yer alan Rûm suresi tahrif edilerek yanlış nakledilmiştir.¹⁴² Bu durum garazkâr kişilerin yaptıkları yanlış tercüme ve kötü niyetlerine dair bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴³

Girîdî'nin naklettiği Rûm suresi meselesi klasik ve güncel kaynaklar arasında mucize değerini taşıması nedeniyle tartışılmaktadır. Girîdî bu konunun mucize olduğuna değinmekle birlikte sadece Kur'an'ın sıhhati ve Hz. Muhammed'in nübüvvetinin tasdikî amacıyla nakletmemiştir. Müellif söz konusu meselede Hıristiyanların Rûm suresi ayetlerinin neden indiğini bilmemesi ve buna bağlı olarak Kur'an'ı doğru anlamamalarına işaret ederek ayetlerin sebab-i nüzûlünü aktarmıştır.

Sırrı Paşa Müslümanlarca ehl-i salîb olarak isimlendirilen bir zamanlar Avrupa'dan Filistin'e akıp gelen Haçlı Seferlerini eleştirmektedir. Girîdî, *Nûrû'l-hüdâ*'nın mukaddimesinde Hıristiyanların seferlerine dair önemli destek sağlayan bir papazın İslâm aleyhtarlığından bahseder. Hıristiyanların İslâm hakkındaki bilgisizliklerine dayanarak Hz. Muhammed ve Hz. İsa'nın resimlerini gösterir bir tablo yapılmıştır. Hz. Muhammed'in elinde bir topuz tasvir edilmiş ve resim Avrupa'da gezdirilerek teşhir edilmiştir. Hıristiyanlara yapılan çağrıda Hz. Muhammed'in Hz. İsa'yı dövdüğü söylenerek Kudüs'ün kurtuluşu için propaganda yapılmıştır.¹⁴⁴

1187 yılında yapılan Hittîn Savaşı neticesinde Selâhaddîn-i Eyyûbî (ö. 589/1193)¹⁴⁵ tarafından Kudüs'ün fethedilmesinin ardından III. Haçlı Seferine zemin hazırlamak için benzer bir propaganda yapıldığı bilinmektedir. Bir bedevi gibi gösterilen Hz. Muhammed'in Hz. İsa'yı

¹⁴⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 4.

¹⁴¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 9.

¹⁴² Girîdî burada yazar ve eser ismi zikretmeden Kur'an'ın Fransızca tercümesinde yer alan Rûm suresine dair yorumları eleştirmektedir. Müellifin hangi kaynaktan bahsettiği ve konu hakkındaki eleştirileri çalışmamızın ikinci bölümünde Rûm Suresi Mucizesi başlığı altında incelenmiştir.

¹⁴³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 10-11.

¹⁴⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 7-8.

¹⁴⁵ Haçlılar'a karşı mücadelesiyle tanınan İslâm kahramanı, Eyyûbîler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı (1171-1193). Detaylı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/337-340.

dövüp onu aşağılayarak öldürdüğü resim tasvir edilmiştir. Kudüs Haçlı Krallığının yenilgisi üzerine yapılan bu propaganda oldukça dikkat çekicidir.¹⁴⁶ Muhtemelen Sırrı Paşa'nın kaynak ve detay vermeden naklettiği olay bu olmalıdır. Nitekim Orta Çağ batı kültüründe yaygın olarak Hz. Muhammed'e (sav) yönelik kötü niyetli benzer propaganda ve neşriyat yer almaktadır.¹⁴⁷

Yukarıda mukaddimesini değerlendirdiğimiz *Nûrû'l-hüdâ*'nın soru-cevap usulüne dayanan bir diyalog metni olduğunu en açık gösteren yerlerin başında İslâm esaslarının anlatıldığı satırlar gelmektedir. Girîdî Müslümanlık başlığı altında İslâm'ın esası mahiyetinde olan kelime-i tevhîdî naklederek bunun oldukça sade olduğunu ve İslâm'ın zorluk taşımadığını belirtmiştir. Girîdî İslâm'ın şartlarını açıkladıktan sonra kelime-i tevhîdin bu sade ve özet anlatımının ayrıntılarına dair bilgileri ise akîde-i ehl-i sünnet başlığı altında vermektedir. Müellif akîde-i ehl-i sünnet başlığında eser ve yazar adı belirtmeden Ömer en-Neseff'nin (ö. 537/1142)¹⁴⁸ *'Akâ'idü'n-Neseff* adlı risâlesine yer vererek daha detaylı bir anlatımda bulunmuştur.¹⁴⁹ Bu durum bize birtakım çıkarımlarda bulunma imkânı vermektedir.

Sırrı Paşa bu tavrı ile İslâm inanç esaslarının detaylandırılmasını genel manada Sünnî özelde ise Mâtürîdî gelenek içerisinde gerçekleştirmiş olmaktadır. Ayrıca her ne kadar eserinin misyonerlik çalışmaları gibi davet amacıyla olmadığını söylese de Müslümanlara ve Hristiyanlara İslâm anlatısını Sünnî gelenek içerisinde Mâtürîdî çerçevede sunmuştur. Girîdî'nin bu tavrı, İslâm'ın artık kendisini gelenekler üzerinden temsil ettiği bir dönemde Müslüman olmayanların İslâmlaşma süreçlerine Sünnî çerçevede katkı sunmak olarak düşünülebilir.

Nitekim *Nûrû'l-hüdâ* içerisinde akîde-i ehl-i sünnet başlığı altında ortaya koyulan İslâm anlatısının reddiye türü eserler arasında yaygın olmadığı görülmektedir. Benzer eserler içerisinde pek rastlanılmayan bu durum *Nûrû'l-hüdâ*'nın özgün bir çalışma olduğunu gösterir niteliktedir. Bu anlamda eser hem bir Hıristiyanlık eleştirisi hem de bir nevi İslâm anlatısı üzerinden tanıtım ya da belki kısmen davet olarak yorumlanabilir. Nitekim Girîdî, ilkesel olarak eserinin davet amacı taşımadığını söylese de,¹⁵⁰ muhatabı olan Abdi Yesû' Efendi'ye zaman zaman farklı konularda Hz. Muhammed'in nübüvvetini neden tasdik etmediğini sorması ve onu tasdik üzere ilzâm etmeye çalışması bu izlenimi vermektedir.¹⁵¹

¹⁴⁶ Ayşe Çekiç, "Haçlı Seferlerinden Günümüze Düşman İslam ve Hz. Muhammed Algısı", *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 12/3 (2022), 1513.

¹⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz. Ayşe Taşkent, "Orta Çağ Batı Kitap Kültüründe Hz. Muhammed (sav) İmgesi", *Türkiye'de Tüm Yönleri İle Sıyer Çalışmaları Sempozyum Tebliğler Kitabı 2* (İstanbul: Meridyen Destek Derneği, 2016), 175-187.

¹⁴⁸ Daha çok *'Akâ'idü'n-Neseff* adlı eseriyle tanınan Hanefî fakihî, muhaddis, müfessir ve kelâmcî. *'Akâ'idü'n-Neseff* hakkında yazılan pek çok şerh çalışması olup bunların en meşhuru Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö.792/1390) *Şerhu'l-'Akâ'id* adlı şerhidir. Eser ve müellifi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayşe Hümeysra Aslantürk, "Neseffî, Necmeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/571-573; Yusuf Şevki Yavuz, "Akâ'idü'n-Neseff", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/217-219.

¹⁴⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 16-17-18.

¹⁵⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 6.

¹⁵¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 77; Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/76.

Girîdî, Hristiyan geleneğinin içerisinde yer alan inanç ve kültürü bilmenin gerekli olup olmadığı sorusuna karşı bir açıdan gerekli olduğunu bir açıdan ise gerekli olmadığını ifade etmiştir. Müellif gerekliliği hususundaki değerlendirmesini Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdafaa* isimli eserinin mukaddimesinden doğrudan alıntı yaparak açıklamaktadır.¹⁵²

Buna göre Sırrı Paşa'nın, Hristiyanların misyonerlik faaliyetleri için İncilleri tercüme edip bedava surette dağıtmaları sebebiyle,

1. Hristiyanların artık İslâm'a saldırı aşamasına geçmiş olduklarını göstermek,
2. Müslümanların, Hristiyanlığın mahiyetini öğrendiklerinde kendi dinlerine olan muhabbetlerinin artacak olması,
3. İslâm'ı yeterli düzeyde bilmeyen Müslümanların misyonerlerin yanıltıcı çalışmalarına kapılma tehlikesinin bulunması,
4. Ayrıca Müslümanların İslâm'ın üstünlüklerini de öğrenmeye imkân tanıyacağı için Hristiyanların dinleri hakkında bilgi sahibi olmayı gerekli gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁵³

Girîdî nezdinde bu sebepler nazarından bakılırsa, İslâm âlimlerinin ortaya koymuş olduğu deliller ile birlikte Hristiyanlığın görüşlerini iptal etmek için o görüşler hakkında bilgi edinmek gereklidir. Ancak söz konusu sebepler dışında kalan herhangi bir amacın gündeme gelmesi halinde ise Hristiyanlık tarihi ve mezheplerinin görüşlerini bilmeye gerek yoktur.¹⁵⁴ Bu anlamda Girîdî'nin Hristiyanlığın inançlarını eleştirmek, onların iddialarına kapılmamak, muhtemel ve mevcut sorulara açıklama getirmek amacıyla Hristiyanlık hakkında bilgi edinmeyi gerekli gördüğü anlaşılmaktadır.

Eserde Girîdî ve muhatabı Abdi Yesû' Efendi arasında geçen diyalog İsevilik başlığı altında verilmiş, İseviliğin ne olduğu ve Hz. İsa'nın kim olduğu sorusu Müslümanlar ve Hristiyanlar açısından ayrı ayrı ele alınmıştır. Müslümanlar nazarından bakılırsa Hz. İsa'nın ilah değil yalnızca Hz. Meryem'in oğlu olduğu inancına değinilmiş ancak Hristiyanlar arasında Hz. İsa'nın mahiyeti konusunda ciddi ihtilaflar olduğunun altı çizilmiştir. Tevhîdi geleneğe sahip Hristiyanların bulunduğu, ancak zamanla bu inancın bozulmuş olması sebebiyle günümüz Hristiyanları arasında çoğunluğun Hz. İsa'nın Rabbin kendisi ve oğlu inancına sahip oldukları aktarılmıştır. Dini ilk öğretenin Hz. İsa olmasına rağmen dünyada çok kısa süre kalması sebebiyle Hristiyanlığı yayan kişilerin Hristiyanların resul, Müslümanların havâri dediği, Hz. İsa'nın öğrencileri olduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁵⁵

¹⁵² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 32.

¹⁵³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 32-33-34; Ahmet Mithat Efendi, *Müdafaa 1*, haz. Harun Ceylan (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 23,25; Ahmet Mithat Efendi, *Müdafaa 1*, haz. Basri Kabasoy (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021), 19,20.

¹⁵⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 34-35.

¹⁵⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 37-38-39.

Ardından eser içerisinde kilise kaynaklarına göre on iki havâriye ait biyografik bilgilere yer verilmiştir. Girîdî havâriilerin hayatına dair bilgiler hakkında ihtiyatlı olunması gerektiğine temas etmektedir. Ancak müellif burada sadece “kilise kitaplarının beyanlarına göre” ifadesini kullanmakla yetinmiş, hangi kaynağa dayanarak aktarımda bulunduğunu belirtmemiştir.¹⁵⁶ Havâriilerin biyografilerine dair sıralama ve içeriğindeki bilgilerin Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdafaa* adlı eserinde yer alan içerik, kurgu ve sıralamaya dayandığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁷ Ancak müellif, Ahmet Mithat Efendi'nin naklettiği içeriklerden daha az bilgi vermektedir.

Girîdî, Hıristiyanlarca havâriilere resul denilmesiyle ilgili olarak etimolojik bir hususa temas etme ihtiyacı hissetmiştir. Müslümanlara göre resul kelimesi peygamberlere atfedilmektedir. Bu anlamda Müslümanlar açısından havâri kelimesi Hz. İsa'nın ashâbına verilen isimdir. Ancak Hıristiyanların havâriileri resul şeklinde nitelendirmesi, Hıristiyanların Hz. İsa'nın ulûhiyetine kanaat getirmeleri dolayısıyladır. Bu doğrultuda Hıristiyanlarca havâriiler, Hz. İsa tarafından gönderilmiş elçiler olarak kabul görmektedir. Müellif Hıristiyanların bu sebeple resul-rusul şeklinde bir nitelemeye gittiklerine temas etmiştir.¹⁵⁸

Girîdî'nin buradaki temel amacı lafzî bir tartışma içerisine girmek değildir. Bilakis söz konusu pasajın devamındaki soru-cevap, konunun içeriğinde farklı bir amacın olduğunu hissettirmektedir. Girîdî'nin tarihi bilgilerden hareketle etimolojik ve teolojik tahlil yapmak için açıkça bir kurgu takip ettiği anlaşılmaktadır.

Müellif bu konuda; Hıristiyanların resul olarak kabul ettiği havâriilerin imanlarının zayıf olduğuna, Yahuda'nın büyük bir günah işlediğine, havâriilerin ilmî açıdan da yetersiz olduğuna dair bilgilere¹⁵⁹ işaret ederek bu gibi kişilerin resul olarak nitelendirilmesinin ve dinin yayılması için görevlendirilmesinin çok da makul olmadığına dikkat çekmiştir. Ardından bu durum hakkında Hıristiyanların kendi kaynaklarından alıntılarla yorumlarını desteklemiştir.¹⁶⁰

Sırrı Paşa kilise tarihinden nakilde bulunarak havâri hain Yahuda'nın yerine kura ya da ortamda hazır bulunan insanların oyları ile havâri seçimi yapıldığına yer vermiştir. Bundan garip bir durum olarak bahseden Sırrı Paşa “Hz. İsa'nın görevlendirdiği kişi” şeklinde havâriilere dair resul-peygamber inancının olmasına rağmen risâlet makamında olan bir kişinin kura ya da seçimle belirlenmesinin çelişkili olduğuna dikkat çekmiştir.¹⁶¹

¹⁵⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 39-40-48.

¹⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi, *Müdafaa 1*, 2021, 85-92; Ahmet Mithat Efendi, *Müdafaa 1*, 2021, 35-42.

¹⁵⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 49.

¹⁵⁹ Sırrı Paşa Hıristiyanların resuller olarak inandıkları havâriiler hakkında bilgi veren kaynaklarda Rûhulkudüs'ün aynı resullere-havâriilere hulûl edip onları bilgili ve basiretli kişiler olarak kılmasından bahsedildiğine değinmektedir. Ancak buna rağmen daha sonraki dönemlerde Hıristiyanlık tarihinde aynı havâriilerin avam ve ümmî kişiler olarak bahsedilmesinin çelişkili olduğuna ilerleyen sayfalarda vurgu yapmıştır. Ardından Hıristiyanlar içinde akıl sahibi insanların bu şekilde haklarında anlatılar olan havâriilerin böylesi bir durumuna razı olmamaları gerektiğine dikkat çekmiştir. Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 55-56.

¹⁶⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 49-50.

¹⁶¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 53.

Girîdî'nin burada yürüttüğü kurgu, Hıristiyanların inançlarını oluşturan ve dinlerini yayan kişiler hakkında bilgi vermek ve resul adıyla inanılan kişilere ait bilgilerin güvensizliğine dikkat çekmektir. Müellif havâriiler hakkındaki mevcut bilgiler içerisinde olumlu olmayan birçok vasfın nakledildiğine işaret etmiş ve bu durumdaki kişiler tarafından aktarılan-öğretilen Hıristiyanlık anlatısının gerçekliğine güvenilemeyeceğine değinmiştir. Girîdî'nin zihninde takip ettiği belirli bir süreç olduğu sonraki satırlarından da anlaşılmaktadır. Nitekim Hıristiyanlık içerisinde sadece bu durumun değil, başka hususların da bulunduğunu söyledikten sonra konu bütünlüğünü dağıtmamak adına daha detaylı bir anlatımda bulunmamayı tercih etmiştir.¹⁶²

Girîdî İncil'de tevhîde dair içerikler olduğuna değinmekte ve teslisin mantıksal açıdan da tutarlı olmadığını ispat etmeye çalışmaktadır. Hıristiyanların teslisi tevil ettiğini, üç uknumun bir zat olduğuna inandıklarını ve kendilerini tevhîd ehli olarak sunduklarını belirtmektedir. Müellif Hıristiyanların, Hz. İsa'nın Allah'ın sağında oturduğunu zannetmeleri ve üç uknumda bir zat inancını hakikat sanmaları sebebiyle kendilerini tevhîd ehli olarak sunmalarını bir çelişki olarak gördüğünü ifade etmiştir.¹⁶³

Nitekim burada Girîdî bedîhi bir önerme olarak sağda oturanın solda olandan başka bir zat olması gerektiğine, buradan da öncelikle ilahi zatın tek olduğu iddiasının tutarlı olamayacağına ve bunun ilahi varlığa cihet ve mekân nispet etmek anlamına geldiğini ifade etmiştir. Cihet ve mekân nispetinin mümkün ve hâdis varlıklara özgü olduğu için bu durumun da ilahi bir varlık hakkında Hıristiyanların hem hâdis hem de kadîm inancı taşıdıkları anlamına geldiğine vurgu yapmıştır. Buradan hareketle Girîdî Hıristiyanların ilah tasavvuruları ile teslis inançlarının mantığın hükümleri ile açık bir çelişki taşıdığını özellikle belirtip mantığın hükümlerinin daha birçok konuda yine ihlal edildiğine işaret etmekle yetinmiştir.¹⁶⁴

Girîdî, Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdafa* adlı eserine başvurarak Hıristiyanlık tarihine dair bazı nakillerde bulunmaktadır. Hıristiyanların, Yahudilerin takibi altında oldukları dönemlerde gizli bir süreç yaşadığına, bektâşî ve farmasonlar gibi inançlarını gizlediklerini aktaran müellif, Roma döneminde ortaya çıkan tartışmalar neticesinde elli dört mezhebe ayrıldıklarına ve İncillerin de ilk asrın sonuyla ikinci asrın içinde telif edildiğine değinmiştir. Müellif, Nivistik (Gnostikler), Ebiyonit, Nasrâni, Karpokrat, Bazibliyen, Valenitien, Marsuniyet, Sabelliyen ve Montanist gibi mezheplere ayrışmanın sonucunda her mezhep büyüğünün kendine mahsus bir İncil yazmasıyla elli dört İncilin ortaya çıktığını belirtmiştir. Girîdî'nin bu bilgilere yer verme sebebi Hıristiyan teslis akidesinin ortaya çıktığı tarihsel koşullara dikkat çekmek ve ilerleyen satırlarda mantısal olarak tutarlılığını tartışacağı teslisin tarihsel olarak

¹⁶² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 52.

¹⁶³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 51-52.

¹⁶⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 52.

da sancılı süreçlerden sonra kabul edilmiş bir doktrin olduğuna dair bir farkındalık oluşturmaktır.¹⁶⁵

İnciller hakkında da Johann Lorenz Von Mosheim'in (1694-1755) kilise tarihinden nakilde bulunan Girîdî ardından kendi kanaatlerini vermektedir. Müellife göre Yeni Ahit kitabı resullerden yani havâriyelerden bazıları hayattayken, telif edilen diğer beşerî metinlerden elde edilmiştir. Nitekim dört İncil havâriyelerden Yuhanna zamanında bir araya getirilmiş ve Yuhanna diğer üç İncili de tasdik etmiştir. Bu anlamıyla Hıristiyanların kutsal kitaplarının oluşum süreci ilahi olmaktan öte insani süreçler içinde gerçekleşmiştir. Ancak beşerî metinlerden seçilerek insanların telif etmesiyle ortaya konan bir kitaba kitâbullah denilmesi mantıklı değildir.¹⁶⁶ Bu bağlamda müellif havâriyelerin hayat hikâyeleri gibi İncillerin bir araya getirilmeleri ve yazarları ile alakalı olarak güvensizliği ortaya koymayı amaçlamış ve "ilgili inançların ve kitapların otantikliğinin" olduğu tarihsel koşullardan itibaren çelişkilerden uzak olmadığına vurgu yapmıştır.

Girîdî, Hz. İsa Mesih'in göğe yükselişinin ardından çeşitli İncillerin telif edildiğini, kilise büyüklerinin müdahalesi sayesinde ilahi sahih kitapların batıl olanlardan temizlenip ayrıldığını ve o kitapların tek bir ciltte toplandığına dair kilise tarihinde yer alan iddiaları eleştirmektedir. Çünkü içerisinde tahrif ve değişiklik olduğu bilinen ve bunun için sahih ve sakîm ayırımına gidilerek ilahi kitabın belirlenmesi için yapılan bu çabalar şüpheleri gidermemiştir. Bu nedenle elimizde bulunan İncillerin sıhhatine inanmak mümkün değildir. Nitekim milâdî ilk asırlarda İncillerle ilgilenen kişiler az bilgili, az zeki ve az belagat sahibi kişiler olarak nakledilmiştir.¹⁶⁷

Zira Girîdî İncillerin uğradığı tahrîfât hakkında Hıristiyanların kendilerine yeterince şahit olduğunu, bu konuda Müslümanların hiçbir delil getirmesine gerek olmadığını söylemektedir. Müellif kilise kitaplarından aktarılan itiraf düzeyindeki tarihsel hakikatler ve çelişkiler karşısında Hıristiyanlara "ey basiret sahipleri ibret alınınız" mealindeki Kur'an ayetiyle mukabele etmektedir.¹⁶⁸ Müellifin bu ayete atıf yapması, aslında *Nûrû'l-hüdâ*'nın bir münarazara ya da reddiye amaçlı değil, Hıristiyanların kendi içlerinde düşünmeleri ve hakikati görmeleri üzerine kaleme alındığına işaret etmektedir. Bu durum eserin telif amacının bir yönüyle tenbîh (uyarı ve öğüt verme) gayesi taşıdığına delâlet etmektedir.

Girîdî ardından dört İncilin yazarı olan Matta, Yuhanna, Luka ve Markus hakkında kısa biyografik verileri aktarmıştır. Müellifin bu bilgileri vermesindeki amacının yine temel hedefle uyumlu olduğu düşünülebilir. Nitekim gerekli biyografik anlatımlardan sonra bu İncillerin gerçekten bu dört kişiye ait olduğuna kesin kanaat getirmenin mümkün olmadığı, Hıristiyan

¹⁶⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 56-58.

¹⁶⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 59-60; Mosheim, Johann Laurence Von, *Institutes of Ecclesiastical History, Ancient and Modern*, çev. James Murdock (London: Spottiswoodes and Shaw, 1850), 93.

¹⁶⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 61-63; Mosheim, Johann Laurence Von, *Institutes of Ecclesiastical History, Ancient and Modern*, 93-94.

¹⁶⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 61.

tarihinde görülen birçok olayda olduğu gibi sahtekâr kişilerin İncilleri bu dört kişiye nispet etmiş olabileceği ifade edilmiştir. Ayrıca Girîdî nezdinde Hristiyan bilginlerin hak ve bâtil İncillerin ayrımı noktasında getirdiği açıklamalar yeterli olmayıp daha derin şüphelere yol açmaktadır.¹⁶⁹

Girîdî meşhur Hristiyan mezhepleri arasındaki farkı mösyö James Anas'ın *Nizâmu't-Ta'lim fi İlmi'l-Lâhûti'l-Kavîm* adlı eserinde ortaya koyduğu üçlü taksim üzere aktarmıştır. Bu taksime göre Hristiyan mezhepleri şu üç gruba ayrılmaktadır;

1. İsa Mesih'in ilahi yönünü inkâr eden gruplar: Ebionitler, Nasiriler ve Ariusçulardır.
2. İsa Mesih'in insani yönünü inkâr eden gruplar: Gnostikler ve Apollinarianistlerdir.
3. İsa Mesih'in ilahi ve insani tabiatının devam ettiğini iddia eden gruplar: Nestûrîler ve Monofizitlerdir.¹⁷⁰

Girîdî'nin James Anas'tan naklettiği bu tasnifte üçlü bir anlatım söz konusudur ve tasnifte belirleyici olan husus Hz. İsa'nın şahsiyeti ve ulûhiyetinin hakikatidir. Müellif her ne kadar geride belirttiği üzere Hristiyanların ilk asırlarda elli dört mezhebe ayrıldıklarını söylese de bu tasnifte onları zikretmemiştir. Anas'tan alıntı ile yaptığı mezheplerin üçlü tasnifini teolojik açıdan ortaya koymuş olmaktadır. Hz. İsa'nın ulûhiyetini inkâr eden birinci gruptaki Ebionitler ve Nâsiriler hakkında tarihsel verileri aktaran müellif, Ahmet Mithat'ın *Müdafa'a*'sına başvurarak bilgi vermiştir. Hz. İsa'nın ulûhiyetini kabul etmeyen Arius (M.S. 250-336) hakkında ileride müstakil bir başlık açacağını belirtmiş onunla alakalı kanaatlerini bu pasajda işlememiştir. Ardından Abdi Yesû' Efendi'nin Ebionit ve Nâsiri mezhepleri hakkındaki *Müdafa'a*'dan nakledilen bilgilerin yanlış olduğuna dair eleştirileri aktarılmıştır.¹⁷¹

Girîdî Abdi Yesû' Efendi ile arasında bir pazar günü yaşanan tartışmayı nakletmektedir. Söz konusu tartışma Hz. Muhammed'in şahsiyeti ve nübüvvetinin müjdelenmesi üzerinedir. Müellif muhatabından doğruluğu kabul edilen peygamberler ile Hz. Muhammed arasında bir mukayese yapmasını, ancak Hristiyanların Hz. İsa-Masih'in ulûhiyetini kabul ettikleri için onu dışarda tutmasını istemiştir. Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Muhammed lehinde olumlu cevap vermesine karşılık Girîdî muhatabının insafına binaen teşekkür ile mukabele etmiştir. Bu itirafın ardından Girîdî muhatabına neden Hz. Muhammed'in nübüvvetini tasdik etmediğini sormaktadır.¹⁷²

İkili arasındaki münazara Hz. Muhammed'in, Buhtunnasr ve Yunan filozoflarıyla kıyaslanması üzerine ilerlemiştir. Girîdî bu kıyasları "kıyâs ma'a'l-fârik" olduğu gerekçesiyle eleştirmiş ve Hz. Muhammed'in "ümmî" olduğunu belirtmiştir. Ardından tartışma Hz. Muhammed'in önceki

¹⁶⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 67.

¹⁷⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 68; James Anas, *İlmu'l-Lâhûti'n-Nizâmî (Nizâmu't-Ta'lim)*, nşr. Manis Abdel Nour (Erişim 23 Kasım 2025).

¹⁷¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 72-75.

¹⁷² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 75-77.

kitaplarda müjdelenmesi konusu olan “beşâirü'n-nübüvve” bahsine gelmiş ve Faraklit'in kimliği ve kelimenin etimolojisi hakkında sürmüştür. Girîdî Faraklit konusundaki kanaatlerinin hepsini Manastırlı İsmail Hakkı'nın (1846-1912) *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* adlı eserinden birebir yaptığı alıntılar ile aktarmaktadır.¹⁷³

Müellif Hz. Peygamberin müjdelenmesi ve Faraklit konusunu aktardıktan sonra James Anas'ın Hıristiyanlık mezheplerine dair üçlü tasnifine tekrar dönerek tarihsel verileri sırasıyla nakletmeye devam etmiştir. Girîdî, Anas'ın sınıflandırmasında yer alan Hz. İsa'nın insani yönünü inkâr edip ona ulûhiyet nispet eden Gnostikler hakkında bilgi vermektedir. Bu anlamda gnostik mezhepler arasında yer alan Dositiler (doketikler) ve Kirinsiyun'a (Cerinthianizm) ait görüşleri aktarmıştır. Müellif ardından Anas'ın *Nizâmu't-Ta'lîm fî İlmi'l-Lâhûti'l-Kavîm* adlı eserine başvurarak Apolinarus başlığı altında gnostikler arasında bulunan Apollinarizm mezhebine dair görüşleri vermiştir.¹⁷⁴

Girîdî, Anas'ın tasnifinde Hz. İsa'nın insan olduğuna vurgu yaparak onun ulûhiyetini inkâr eden Arius hakkında bilgileri makale-i müfrede başlığı altında naklederek tasnife devam etmektedir. Müellifin aktardığına göre Arius, Hz. İsa'nın ilahi yönünü reddederek Hıristiyanlığın ilk ekümenik konsili olan İznik Konsili'nin toplanmasına sebebiyet vermiştir. Girîdî Arius'un kristolojiye ait görüşlerini ve İznik Konsiline dair süreci Johann Lorenz Von Mosheim'in (1694-1755) Hıristiyanlık tarihini konu edinen *Târîhu'l-kenîseti'l-mesîhiyyeti'l-kadîmeti ve'l-hadîseti fî sitteti kütüb* adlı kitabına dayandırarak işlemektedir.¹⁷⁵

Arius ve rakibi olan Alexander arasındaki mücadeleyi nakleden müellif, Arius'un imanının batıl kabul edilip kiliseden kovulduğunu aktarmaktadır. Her iki tarafın da yatışmasına dair mektup gönderen İmparator I. Kostantin'in (ö. 337) çabası sonuç vermemiş ve Arius'un görüşlerini değerlendirmek üzere 325 yılında I. İznik Konsili toplanmıştır. 2340 piskoposun arasından 318'nin ittifakıyla Arius'un görüşleri reddedilmiştir. Mesih'in cevherde yani özde baba olan Tanrı'ya eşit olduğu görüşü kabul edilerek Arius kâfir ilan edilmiş ve bu görüşe karşı çıkan Arius taraftarlarının mallarına el koyulmuştur.¹⁷⁶

Müellif Mosheim'in kilise tarihinden nakilde bulunarak, İmparator I. Konstantin'in Arius ve Alexander'e gönderdiği mektubun Arapçasını aktarmaktadır. Mektupta İmparator'un her iki tarafa kavganın son bulması için söylediği nasihatler yer almaktadır. Girîdî daha sonra Anas'ın *Nizâmu't-ta'lîm* adlı eserinden I. İznik Konsili'nde kabul edilen itikadın Arapça metnini ve İbn

¹⁷³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 78-102.

¹⁷⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 103-110.

¹⁷⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 110-114; Mosheim, Johann Laurence Von, *Institutes of Ecclesiastical History, Ancient and Modern*, 385.

¹⁷⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 110-114.

Haldûn'un (ö. 808/1406) *Mukaddime*'si ile Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *el-Milel ve'n-nihal* adlı eserlerinden Osmanlı Türkçesini nakletmiştir.¹⁷⁷

Abdi Yesû' Efendi ise *Nizâmu't-ta'lim* içerisinde yer alan metnin daha doğru olduğunu kaydetmektedir. Yine "kanunu'r-rusul" başlığı altında *Nizâmu't-ta'lim*'de yer alan kadîm kilisenin bütün kiliselere miras olarak bıraktığı iman kaidelerinin Arapça metni verilmiştir. Müellif Arius'un arkadaşı Eusebius'a ve Piskopos Alexander'in adaşı ve arkadaşı olan diğer Alexander'a gönderdiği mektuplar ve o mektuplar sayesinde kristolojik görüşleri nakletmektedir.¹⁷⁸

Girîdî Arius ve Alexander arasındaki mücadeleyi İbn Haldun'dan yaptığı nakile göre aktarmaya devam etmiştir. Nitekim I. İznik Konsili'nden beş ay sonra İskenderiyye patriği Alexander vefat ettiğinden onun yerine Athanasius geçmiştir. Hz. İsa'nın tabiatına dair yaşanan bu tartışmalar son bulmamış ve kiliselerin takdisi için I. Konstantin'in emriyle İstanbul patriği Ursacius, 335 yılında Tyre (Sur) şehrinde piskoposları toplamıştır. Ursacius bu toplantı üzerine Arius'un görüşlerini gündeme getirerek ona itibarını tekrar kazandırmayı amaçlamaktadır. Bu minval üzere Ursacius ve Athanasius arasında gerçekleşen münazara Ursacius aleyhine sonuçlanmıştır. İmparator I. Kostantin Ursacius'un, Arius'un görüşlerini desteklediğine kanaat getirdikten sonra kendisini İstanbul patriği olarak atadığına pişman olmuştur. Ursacius ise görevinin ikinci senesinde vefat etmiştir. Ardından Arius takipçileri İmparator'a gelerek Arius'un fikirlerini anlatmış ve neredeyse İmparator'un iman etmesine sebebiyet verecekken Kudüs Piskoposu Cyril'in müdahalesiyle vazgeçirilmiştir. I. Konstantin'den sonra gelen İmparatorlar ise iki mezhep arasında hep kararsız kalmış ve İmparator hangi mezhebe mensup olursa o mezhep muhaliflerine karşı üstünlük sağlamıştır. Bazı İmparatorlar da iki mezhepten uzak durarak halkın inançlarına müdahale etmemeyi tercih etmiştir.¹⁷⁹

Arius taraftarları görüşlerine destek bulmak için her türlü yolu denemiş ve bu çabalarının sonucunda İmparator'un kız kardeşinin desteğini kazanmışlardır. İznik Konsili'nden birkaç sene sonra İmparator'un kız kardeşi Kostantina vefat etmeden önce kendi dini törenini icra eden papaz vasıtasıyla Arius'un affedilmesini İmparator'dan talep etmiştir. Din adamlarının da desteğiyle İmparator, Arius ve arkadaşı Eusebius'un affedilmesine ikna olmuştur. Arius büyük bir kutlama ile Kudüs'e gelmiş olsa da Alexander taraftarlarının baskısına dayanamayarak 335 yılında İmparator'un daveti üzerine İstanbul'a gitmiştir. İmparator kilise kapılarının Arius'a açık tutulmasını İstanbul Patriği Alexander'a emretse de maksat amacına ulaşmadan Arius İstanbul'da korkunç bir şekilde ölecek ardında dedikodular bırakmıştır. Arius'un ölümünden kısa bir süre sonra İmparator I. Kostantin vefat etmiştir. Girîdî "Aryus'un suret-i vefâti"

¹⁷⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 114-130; İbn Haldûn, *Târîh-u İbn Haldûn*, thk. Halîl Şehâde (Beirut: Dâru'l-Fikr, 2000), 177; Muhammed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, haz. Mehmet Dalkılıç, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 211-212.

¹⁷⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 114-130.

¹⁷⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 132-137.

başlığını açarak Arius'un İstanbul'a giriş yaptığı sırada suikast sonucu zehirlenerek öldürülmüş olabileceğini nakletmektedir.¹⁸⁰

Büyük Kostantin'in ölümünden sonra ise oğlu Konstantius (ö. 362 civarı) Doğu İmparatorluğu'nun başına, diğer oğulları II. Konstantin (ö. 340) ve Konstans (ö. 350) Batı İmparatorluğunun başına geçmiştir. Doğu İmparatoru Konstantius ve eşi hatta vekilleri şiddetli Arius taraftarı olmasına karşın Batı İmparatorları II. Konstantin ve Konstans İznik Konsili'nin kararlarını desteklemişlerdir. Ancak 350 senesinde Konstans'ın vefatı üzerine iki sene içerisinde Batı'nın büyük bölümü Konstantius himayesine girmesiyle İznik Konsili taraftarları zor günler yaşamıştır. Arius taraftarlarının hâkimiyeti ise 362 senesinde Doğu İmparatoru Konstantius'un vefat etmesiyle son bulmuştur. Ardından gelen İmparatorların politikaları sebebiyle Ariusçular siyasi olarak zor günler yaşamışlardır. 381 yılında ise Büyük Theodosius'un (ö. 395) emriyle toplanan I. İstanbul Konsiline yüz yirmi piskopos katılmış ve "babadan sadır olan ruhu'l-kudüs'e de iman ederiz" ibaresini ekleyerek bundan sonra iman kaidelerine ekleme ya da çıkarma yapanlara lanet edilmiştir.¹⁸¹

Girîdî, Anas'ın üçlü tasnifinde yer alan İsa Mesih'in ilahi ve insani tabiatının devam ettiğini iddia eden Monofizit gruplar arasında bulunan Nestûriyye mezhebi hakkında bilgi vermeye devam etmiştir. Nitekim İstanbul piskoposu Nestoryus'un (ö. 450) Meryem bir tanrı değil sadece bir insan doğurdu inancına karşılık İskenderiye patriği Cyril (ö. 444), Mısırlı rahipleri ve Nestoryus'u fikrinden vazgeçirmek için hususi bir meclis toplasa da sonuç alamamıştır. Bunun üzerine İmparator II. Theodosius (ö. 450) 431 yılında iki yüz piskoposun katıldığı Efes Konsilini toplamak zorunda kalmıştır. Konsilin başkanlığı ise Nestoryus'un açık düşmanı olan Cyril'e verilmiş ve konsil sonucunda Nestoryus'un görüşleri iptal edilerek taraftarları tekfir edilmiştir. Ancak bazı patriklerin konsile katılması beklenmeden verilen bu karar rahatsızlık oluşturmuştur. Bunun üzerine Nestoryus'la müttefik olan Antakya patriği Yuhanna ve bazı doğu patrikleri Efes'te kendi aralarında başka bir konsil toplayarak Cyril ve arkadaşı Efes piskoposu Memmon'a, Nestoryus'a verildiği gibi ağır bir ceza vermişlerdir. Cyril ve doğu kiliseleri arasındaki bu tartışma 433 senesine kadar devam etmiş ve ardından Cyril Yuhanna tarafından hazırlanan iman akidesinin bazı ibarelerini düzeltmek kaydıyla kabul etmiştir.¹⁸²

Müellif ardından Monofizit inancı benimseyenler arasında bulunan İskenderiye patriği Dioscorus'un (ö. 454) görüşlerini tartışmak amacıyla 451 yılında Kadıköy Konsilinin toplandığını aktarmaktadır. Dioscorus İsa Mesih'in iki cevherden bir cevher, iki uknumdan bir uknum, iki iradeden bir irade ve iki tabiattan bir tabiat olduğu görüşünü savunmuş ve buna karşılık İmparator Marcianus (ö. 457) tarafından Kadıköy konsili toplanmıştır. Dioscorus tartışmalara ikna edici bir cevap veremeyerek İmparatorun karısı ve diğer katılımcılar tarafından darbedilmiştir. Kadıköy konsilinin ardından kilise ve piskoposlar Yakubiyye,

¹⁸⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 137-139.

¹⁸¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 140-144.

¹⁸² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 144-148.

Melkiyye (Melkitler) ve Nestûrîler olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Dioscorus'un mezhebine tabi olanların Yakubiyye adıyla anıldığını belirten müellif ardından Yakubiyye ve diğer monofizit gruplar hakkında bilgi vermeye devam etmektedir.¹⁸³

Kilise tarihi, konsiller ve mezhepler hakkında bilgi veren müellif, son olarak Hıristiyanların kristolojik tartışmalarını yine *Nizâmu't-Ta'lim*'e atıfta bulunarak beş başlık altında aktarmaktadır. İncil'de tevhîde dair ibareler olmasına rağmen Hıristiyanlar teslisi kabul etmiş ancak tevhîd ve teslis arasını nasıl uzlaştıracakları hakkında ihtilafa düşmüşlerdir. İncilin öğretilerine zıt olarak Hıristiyanların görüşlerini beş başlık altında özet olarak işleyen müellif ardından "hatime" başlığı altında Hıristiyanların görüşlerinin geçersizliğine dair bir pasaj açmaktadır. Girîdî söz konusu pasajda Hıristiyanların Hz. İsa hakkındaki inançlarını ittihâd ve hulûl kavramları ve diğer gerekçeler üzerinden dört ihtimal üzerine tasnif ederek teslis eleştirisini ortaya koymuştur. Dört ihtimali de ayrı ayrı tartışan müellif mantık ilkeleri ve kelâmî açıdan akli delillerle teslis akîdesini çürütmeyi amaçlamaktadır.¹⁸⁴

Girîdî'nin önce geniş bir şekilde Hıristiyanlık ve kilise tarihini anlatması ve teslis eleştirisini eserinin sonunda işleminin bilinçli bir tercih olduğu kanaatindeyiz. Bu durumun eserin amaç ve yöntemi ile de doğrudan ilişkili olduğunu düşünebiliriz. Müellif tarihsel bilgi üzerine kelâmî ve teolojik açıdan sistematik bir eleştiri yaparak esas gayesine uygun bir şekilde tebyîn ve tenbîhte bulunmuştur. Bu anlamda müellif eserinde Hıristiyanlık tarihine yer verirken sadece bir tarihi anlatım yapmayı amaçlamamış, aksine tarihsel veriler üzerinden sistematik bir şekilde zihniyet ve teolojik analiz yapmıştır. Müellifin kelâmcı kimliğinden hareketle, Hıristiyanlık tarihine dair ihtilafları ve çelişkileri ortaya koyup son olarak teslisi işleyerek Hıristiyanlığın teolojisinin tutarsızlığını ispatlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Eserde Hıristiyanlığı muhtelif yönlerden eleştirmek için Hıristiyanlık tarihi üzerinde detaylıca durulmuştur. Havârilere, İnciller ve Hıristiyanlık mezhepleri hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Özellikle Hıristiyanlık tarihi hakkındaki bilgilerin Hıristiyan kaynaklarına dayandırılarak teyit edilmesi eserin özgünlüğü ve bilgilerin güvenilirliği açısından önemlidir. Eserde İsa-Allah ilişkisinin farklı yönlerden tutarsızlığı ispatlanmaya çalışılmaktadır. Aslında bütün Hıristiyanlık tarihine dair anlatımın sonuç olarak teslise bağlanması ve teslis eleştirisine zemin hazırlaması eserin bir kurgu üzerine kaleme alındığını göstermektedir.

Nûrû'l-hüdâ'nın Türkçe kaleme alınması, içerisinde Girîdî'nin Abdi Yesû' Efendi gibi bir Hıristiyan din adamıyla yaşanan polemikine yer verilmesi, ehl-i sünnet akîdesine dair özet anlatımın yapılması, Hıristiyanlık eleştirisini yine kendi kaynaklarına dayandırarak ortaya koyması ve akli deliller ışığında izahlar yapılarak teslis inancının tutarsızlığının ispatlanmaya çalışılması gibi nedenler eserin diğer reddiye türü kitaplardan ayrılan özgün bir çalışma olduğuna dair değerlendirmede bulunmamıza imkân vermektedir.

¹⁸³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 151-161.

¹⁸⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 162-188.

1.3. Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ'nın Kaynakları

Sırrı Paşa *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserini kaleme alırken birçok kaynaktan yararlanmışır. Girîdî sadece Müslüman kaynaklardan faydalanmamış özellikle Hıristiyan tarihi ve teolojisinden çok fazla istifade etmiştir. Hıristiyan kaynaklara dolaylı aktarım yöntemi ile başvurmuştur. Eserde zaman zaman Hıristiyanlığa dair ortak konuların işlendiği farklı reddiyelerden de istifade edildiği görülmüştür. Bu anlamda Hıristiyanlık eleştirisini yine Hıristiyan kaynaklarına dayanarak yapması, tematik yakınlığı olan klasik ve güncel çalışmalardan yararlanması eserin özgün değerini artırmıştır.

Bu noktada özellikle Hüseyin el-Cisr'in (1845-1909) *er-Risâletü'l-hamîdiyye* ve onun tercümesi olan Manastırlı İsmail Hakkı'nın (1846-1912) *Tercümetü'r-risâleti'l-hamîdiyye* adlı eserleri ve Ahmet Mithat Efendi'nin (1844-1912) *Müdâfaa* adlı eseri öne çıkmaktadır. *Nûrû'l-hüdâ* içerisinde yer yer blok alıntılar bulunduğu gibi eser ya da müellif ismi verilmeden doğrudan nakledilen içerikler de bulunmaktadır. Aşağıda Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ*'da öncelikle Hıristiyanlık hakkında dayandığı kaynaklar ve müellifleri ardından İslâm geleneğine ait atıf yapığı kaynak eserler tanıtılmıştır.

1.3.1. Târîhu'l-Kenîseti'l-Mesîhiyyeti'l-Kadîmeti ve'l-Hadîseti fî Sitteti Kütüb

Sırrı Paşa'nın eserinde sıkça başvurduğu en önemli kaynak Alman Lutheran İlahiyatçı Johann Lorenz Von Mosheim (1694-1755) tarafından kaleme alınan kilise tarihi eseridir. İlk olarak 1726 yılında yayımlanan eser *Institutiones Historiae Ecclesiasticae Antiquae et Recentioris* adıyla latince kaleme alınmıştır.¹⁸⁵ Hıristiyanlık tarihine dair antik ve modern dönem hakkında detaylı bilgilere yer verilen eserin İngilizce iki versiyonu bulunmaktadır.

Bunlardan birincisi rahip Dr. Archibald Maclaine'nin (1722-1804)¹⁸⁶ tercümesini yaptığı ve 1764 yılında iki cilt olarak basılan çalışmadır. Diğeri ise rahip Dr. James Murdock (1776-1856)¹⁸⁷ tarafından 1832'de *Institutes of Ecclesiastical History (Kilise Tarihi Enstitüleri)* adıyla İngilizceye çevrilerek yayımlanmıştır. Murdock tarafından yapılan tercüme ve şerh çalışması diğerine göre daha başarılı kabul edilmektedir.¹⁸⁸

Eserin Murdock tarafından yapılan İngilizce tercümesine dayanan bir Arapça çevirisi vardır. 1875 yılında Amerikalı Misyoner Henry Harris Jessup (1832-1910) tarafından *Târîhu'l-kenîseti'l-mesîhiyyeti'l-kadîmeti ve'l-hadîseti fî sitteti kütüb* adıyla Arapçaya çevrilmiş ve

¹⁸⁵ The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Johann Lorenz von Mosheim", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 19 Haziran 2025).

¹⁸⁶ James Strong - John McClintock, "Maclaine, Archibald, Dd", *The Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature* (Erişim 19 Haziran 2025).

¹⁸⁷ James Strong - John McClintock, "Murdock, James, Dd", *The Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature* (Erişim 19 Haziran 2025).

¹⁸⁸ James Strong - John McClintock, "Mosheim, Johann Laurenz Von", *The Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature* (Erişim 19 Haziran 2025); James Strong - John McClintock, "Ecclesiastical History", *The Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature* (Erişim 19 Haziran 2025).

Beyrut'ta Amerikan matbaasında basılmıştır.¹⁸⁹ Sırrı Paşa kaynak olarak eserin Arapça tercümesini kullanmıştır.¹⁹⁰ Eserin orijinal Latince ve İngilizce çevirilerine dair Sırrı Paşa'nın herhangi bir atfına rastlanılmamıştır.

1.3.2. Nizâmu't-Ta'lîm fî İlmi'l-Lâhûti'l-Kavîm

Girîdî'nin kaynak olarak kullandığı bir diğer çalışma Hıristiyan ilahiyatına dair Rahip James Anas'ın kaleme aldığı *Nizâmu't-Ta'lîm fî İlmi'l-Lâhûti'l-Kavîm* adlı eserdir.¹⁹¹ *İlmu'l-Lâhûti'n-Nizâmî* olarak farklı bir isimle de anılan eser Arapça yazılmış ve bir sistematik teoloji kitabı olarak hazırlanmıştır. İki kere basılan kitabın ilk baskısı 1870'li yıllarda Kahire'de, ikinci baskısı 1888-1890 yılları arasında Beyrut'ta Amerikan matbaasında iki cilt olarak yapılmıştır.

Anas kitabını Beyrut'ta bulunan Amerikan Evanjelik İlahiyat okulundaki misyoner öğrenciler için yazdığını ifade etmektedir. Eserde antik ve modern birçok kaynaktan yararlanılmıştır. Müellif özellikle Amerika Princeton şehrinde İlahiyat profesörü olan rahip Dr. Charles Hodge'nin (1797-1878)¹⁹² *Systematic Theology* adlı eserinden faydalandığını söylemektedir.¹⁹³ Bir mukaddime ve dört bölümden oluşan eser, Kahire Evanjelik kilisesinin himayesinde rahip Manis Abdel Nour tarafından revize ve eklemeler yapılarak neşredilmiştir.¹⁹⁴

1.3.3. The Life of Mahomet and History of Islam

Girîdî'nin atıfta bulunduğu bir diğer Hıristiyan kaynak İskoç asıllı İngiliz oryantalist ve İslâm tarihçisi Sir William Muir'in (1819-1905) 1858 yılında yayımlanan *The Life of Mahomet and History of Islam* adlı eseridir. Eserde İbn Hişâm (ö. 218/833), Vâkıdî (ö. 207/823) ve Taberî (ö. 310/923) gibi Müslüman kaynaklar kullanılmış ve A. Sprenger'in *Life of Muhammad* adlı eserinin kısmen etkisinde kalınmıştır. Bu anlamda İngilizce olarak kaleme alınan ve Arapça kaynaklara dayanılarak hazırlanan ilk çalışma olma özelliği ile literatürde tanınmıştır.¹⁹⁵

The Life of Mahomet 19. yüzyıl Batı Dünyası için Hz. Peygamber hakkında yapılan en hacimli eser kabul edilmektedir. Müellifin eserinde, Orta çağ Avrupa'sında yer alan Hz. Peygamber'in hayatına dair nefret ve polemik dolu söylemlerden büyük ölçüde sıyrıldığına dair kanaatler vardır. Ancak Hıristiyanlığın daha saf bir din olduğuna değinmekle birlikte zaman zaman Hz. Peygambere yönelik saldırgan ifadeler kullanmaktan kaçınmadığı ifade edilmektedir. Yazar,

¹⁸⁹ Johann Lorenz Von Mosheim, *Târîhu'l-Kenîseti'l-Mesîhiyyeti'l-Kadîmeti ve'l-Hadîseti fî Sitteti Kütüb*, çev. Henry Harris Jessup (Beyrut: Amerikan Matbaası, 1875).

¹⁹⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 48.

¹⁹¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 68.

¹⁹² The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Charles Hodge", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 24 Haziran 2025).

¹⁹³ Haydar Hubbullah, "Meâlimu Menheci'l-Lâhûti'n-Nizâmî'l-İncîlî fî Kitâbi Nizâmu't-Ta'lîm fî İlmi'l-Lâhûti'l-Kavîm", *Nusûsu Muâsıra Merkezi'l-Bahûsi'l-Muâsıra fî Beyrût* (Erişim 24 Haziran 2025).

¹⁹⁴ James Anas, *İlmu'l-Lâhûti'n-Nizâmî (Nizâmu't-Ta'lîm)*, nşr. Manis Abdel Nour (Kahire: el-Kenîseti'l-İncîliyye bi-Kasri'l-Dübâra, ts.).

¹⁹⁵ Christine Woodhead, "Muir, Sir William", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 31/94.

Hız. Muhammed'in peygamberliğinin uydurma olduğunu söyleyerek kendisine gelen vahyin onun bilinçaltında bulunan söylemler olduğunu iddia etmiştir.¹⁹⁶

Sırrı Paşa, William Muir'in ismini zikretmekle birlikte eserinin 1848 yılında basıldığını ifade etmektedir. Ancak eserin ismine dair bir atıfta bulunmamıştır.¹⁹⁷ Sırrı Paşa'nın Faraklit mevzusunda Montanus isimli şahsa atıfta bulunması William Muir'in söz konusu eserindeki pasajla örtüşmektedir.¹⁹⁸ Buradan hareketle Girîdî'nin William Muir'in *The Life of Mahomet and History of Islam* adlı eserini kullandığı düşünülebilir. Ancak Girîdî William Muir'in ismini zikrettiği pasajı Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* adlı eserinden aynen nakletmiştir.¹⁹⁹ Bu anlamda aslında söz konusu eseri Manastırlı'nın kullandığı ve Sırrı Paşa'nın da Manastırlı'dan aldığı ihtimali daha güçlü görünmektedir.

William Muir'in *The Life of Mahomet* adlı eseri Mustafa İkiyaka tarafından 2022 yılında Türkçeye tercüme edilmiş ve *Hız. Muhammed'in Hayatı Özgün Kaynaklar Işığında* adıyla yayımlanmıştır.²⁰⁰ Ayrıca günümüz araştırmacıları tarafından eser hakkında kaleme alınan çeşitli akademik çalışmalar bulunmaktadır.²⁰¹

1.3.4. Lübbü't-Tevârîh

Girîdî eserinde Hıristiyan tarihine ait olduğunu söylediği *Lübbü't-Tevârîh* adlı bir eserden söz etmektedir. Eserin müellifine dair bir atıfta bulunmayan Girîdî, söz konusu eserden Faraklit konusu hakkında bir alıntıya yer vermiştir.²⁰² İranlı tarihçi Mîr Yahyâ Kazvînî'nin (1481-1555) Farsça umûmi tarihi konu alan *Lübbü't-Tevârîh* adlı eseri bulunmaktadır.²⁰³ *Lübbü't-Tevârîh* hakkında ülkemizde yapılmış bazı akademik çalışmalar vardır.²⁰⁴ Ancak tarafımızca eserin orijinal metnine ulaşamadığından Sırrı Paşa'nın naklettiği pasajı teyit etme imkânı bulamadık.

Sırrı Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eseri özelinde yapılan diğer yüksek lisans tezinde *Kitâbü't-Tevârîh* adlı eser Girîdî'nin kaynakları arasında zikredilmiştir. Girîdî'nin

¹⁹⁶ Woodhead, "Muir, Sir William", 31/94.

¹⁹⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 95.

¹⁹⁸ William Muir, *The Life of Mahomet and History of Islam to The Era of The Hegira* (London: Smith, Elder & Co., 1858), 2/313.

¹⁹⁹ Hüseyin el-Cısr, *Risâle-i Hamîdiyye*, haz. Ahmet Gül - Bilal Erdem, çev. Manastırlı İsmail Hakkı (İstanbul: Ravza Yayınları, 2022), 91.

²⁰⁰ William Muir, *Hız. Muhammed'in Hayatı Özgün Kaynaklar Işığında*, çev. Mustafa İkiyaka (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2022).

²⁰¹ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Yıkılmaz, "*The life of Mahomet*" Adlı Eseri Çerçevesinde Sir William Muir'in Siyere Bakışı (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Yusuf Kabakçı, "Olumsuz Başlıklandırmalar Üzerinden Bir Hız. Muhammed Tasavvuru Örneği: William Muir'in The Life Of Mahomet Adlı Eseri", *RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2021), 179-196; Belkas Özsoy Demiray, "İngiliz Müsteşrik William Muir'in Siyer Kaynaklarına Yaklaşımı", *İSTEM* 30 (2017), 393-412.

²⁰² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 95-96.

²⁰³ Rıza Kurtuluş, "Kazvînî, Mîr Yahyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/158.

²⁰⁴ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Adem Uzun, "18. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler", *Yahya b. Abdüllatif Kazvînî'nin Lübbü't-Tevârîh'i* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022); Hüseyin Ongan Arslan, "Mîr Yahyâ Kazvînî'nin Lübbü't-tevârîh'inde Erken İslam Tarihi", *Tarih yazımı journal of historiography* 3/1 (2021), 94-118.

Faraklit'in kimliği hakkında kaynak gösterdiği *Lübbü't-Tevârîh* adlı eser yerine *Kitâbü't-Tevârîh* isimli eser nakledilmektedir.²⁰⁵ Bu nedenle söz konusu çalışmada, *Lübbü't-Tevârîh* adlı eserin *Kitâbü't-Tevârîh* adlı eser olduğuna dair bir yorum dile getirilmiş olması muhtemeldir.

Kitâbü't-Tevârîh ise Hıristiyan tarihi üzerine çalışmaları bulunan Kıpti tarihçi Ebû Şâkir İbn el-Râhib (1205-1295) tarafından kaleme alınan bir eserdir.²⁰⁶ *Kitâbü't-Tevârîh*'in iki ciltlik tahkikli neşri bulunmakla birlikte birinci cildine tarafımızca ulaşılmıştır.²⁰⁷ Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla eserde Girîdî'nin *Lübbü't-Tevârîh* adıyla naklettiği pasajla örtüşen bir ibareye rastlamadık. Bu nedenle Sırrı Girîdî'nin Kazvî'nin *Lübbü't-Tevârîh*'ini mi yoksa Ebû Şâkir İbn el-Râhib'in *Kitâbü't-Tevârîh* adlı eserini mi kaynak olarak kullandığını tespit etmek mümkün olmadı.

Nitekim Sırrı Paşa Faraklit'in kimliği konusunu Manastırlı İsmail Hakkı'nın (1846-1912) *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* adlı eserinden blok alıntı yaparak tartışmaktadır. *Lübbü't-Tevârîh* adlı eser ise yapılan alıntıda zikredilmiştir. Bu bağlamda Sırrı Paşa'nın *Lübbü't-Tevârîh* olarak söz ettiği eseri teyit etmeden Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* adlı eserinden aynen naklettiği görülmektedir.²⁰⁸ Sonuç olarak *Lübbü't-Tevârîh* adıyla anılan eseri aslında Manastırlı'nın kullandığı anlaşılmaktadır.

1.3.5. Müdâfaa

Sırrı Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserini kaleme alırken kendi döneminin çağdaş Hıristiyanlık reddiyelerine başvurmuştur. Bunlar arasında dönemin önemli yazarlarından Ahmed Midhat Efendi'nin (1844-1912)²⁰⁹ *Müdâfaa* isimli eseri oldukça önemlidir.

Müdâfaa önceleri müellifin çıkardığı *Tercümân-ı Hakikat*²¹⁰ adlı gazetesinde tefrika edilerek yayımlanmıştır (6 Haziran - 8 Ağustos 1299; 14 Eylül 1299 - 17 Mart 1300). Küçük boyutta üç ciltten oluşan eser (İstanbul 1300-1302), Türkiye'deki misyonerlik faaliyetlerine karşı kaleme alınmış reddiye türündeki bir çalışmadır.²¹¹

Ahmed Midhat Efendi *Müdâfaa*'yı kaleme alırken amacının misyonerlerin amansız mücadelelerine karşı bir taarruz olmadığını sadece taarruzda bulunanlara karşı bir müdâfaa olduğunu söylemektedir. Müellif eserde Hıristiyan kaynaklarını esas alarak kendi dinlerinin mahiyetini ortaya koyacağını dile getirmiştir. Özellikle eserde Hıristiyanlık tarihi üzerinde

²⁰⁵ Arık, XIX. Yüzyılda Osmanlı Coğrafyasındaki Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Kaleme Alınan Bir Reddiye Örneği Olarak Giritli Sırrı Paşa'nın "Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ" Adlı Eseri, 17,82.

²⁰⁶ Aziz Suryal Atiya, "Abu Shakir Ibn Al-Rahib", *The Coptic Encyclopedia* (Erişim 15 Mayıs 2025).

²⁰⁷ Ebû Şâkir İbn el-Râhib, *Kitâbü't-Tevârîh el-Cüzü'l-Evvel el-Ebvâb (1-47)*, thk. Samuel Quzman Moawad (Kahire: Medresetü'l-İskenderiyye, 2016).

²⁰⁸ el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 91.

²⁰⁹ Yazar, gazeteci, romancı ve nâşir. Detaylı bilgi için bkz. M. Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/100-103.

²¹⁰ Ahmed Midhat Efendi'nin (ö. 1912) çıkardığı Türk basınının en uzun ömürlü gazetelerinden. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Tekin, "Tercümân-ı Hakikat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/497-498.

²¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Okay, "Müdâfaa", 31/458.

titizlikle durulmuştur. Hz. İsa'nın hayatı ve onun vefatından sonra Hıristiyanlığın yayılması ile görevli havârilere hakkında bilgiler verilmiş ve incillerin çelişkileriyle beraber güvensizliğine değinilmiştir. Pavlus'un hayatı ve ilerde Hıristiyanlığın mezheplere ayrılması gibi meseleler ele alınmıştır. Ayrıca Hıristiyanlığın kılıç kuvvetiyle yayıldığı belirtilerek Haçlı seferlerinin zulümlerinden bahsedilmiştir. Öte yandan eserin üçüncü cildi Hıristiyanlığı ilahi kanun, ahlaki kanun ve siyaset çerçevesinde incelemektedir.²¹²

Ahmed Midhat Efendi'nin diğer eserlerinde mutaassıp bir tavır takınmamış olmasına rağmen Müdâfaa ile beraber reddiye türünde bazı eserler kaleme alması oldukça dikkat çekici bulunmuştur. Bazı Osmanlı gençlerinin Avrupa'daki dinsizlik akımına kapılması endişesiyle Ahmet Mithat Efendi'nin 1883-1900 yılları arasında benzer yayınlara yoğunlaştığı ifade edilmiştir. Nitekim müellifin bu yıllarda yetenekli ve vatanperver bir Osmanlı subayı olan Beşir Fuad'la tanışıp onun pozitivist ve materyalist fikirlere kapılarak intiharına şahit oluşunun etkili olduğu düşünülmektedir. Müellifin misyonerlerin faaliyetleri neticesinde bazı gençlerin İslâm'dan uzaklaştığını fark edip eserini telif ettiğine yer verilmiştir. *Müdâfaa*'nın kullandığı kaynaklara hâkimiyeti ve her seviyeden okuyucunun anlayabileceği bir dille yazılmış olmasıyla dönemi içerisinde diğer reddiye türü eserlere kıyasla çok daha fazla ilgi gördüğü yorumları da yapılmıştır.²¹³

1.3.6 er-Risâletü'l-Hamîdiyye

Girîdî'nin Müslüman kaynaklar arasında kullandığı bir diğer eser Hüseyin el-Cisr'in (1845-1909)²¹⁴ *er-Risâletü'l-Hamîdiyye* adlı reddiyesidir.²¹⁵ Müellif eserini İslâm dininin inanç esaslarına, ameli hükümlerin hikmetlerine ve Hz. Peygamberin nübüvvetini ispat etmeye yönelik kaleme almıştır. Eserin tam adı *er-Risâletü'l-Hamîdiyye fî Hakîkati'd-Diyâneti'l-İslâmiyye ve Hakkıyyeti's-şerî'ati'l-Muhammediyye*'dir.²¹⁶

Eserin önsözünde İngiliz Isaac Taylor'ın İslâm ve Hıristiyanlık inanç esaslarının birbirine yakınlığı ve kitaplarının birbirlerine çok benzemesi neticesinde her iki dinin arasında ihtilafın olmadığı iddiası nakledilmektedir. Ayrıca Hıristiyan bir İngiliz ilim adamı, İngiliz ülkelerinde

²¹² Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, 87-89; Ahmet Mithat Efendi, *Müdâfaa 1*, 2021; Ahmet Mithat Efendi, *Müdâfaa 2*, haz. Basri Kabasoy (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021); Ahmet Mithat Efendi, *Müdâfaa 3*, haz. Basri Kabasoy (Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021); Hasan Özarlan, *Ahmet Mithat Efendi'nin "Müdâfaa" (Birinci Kitap) Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Eserin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011); Esma Özgen, *Ahmed Midhat'ın Müdâfa'a 3: Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli Adlı Eserinin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Kübra Cengiz, *Ahmed Midhat Efendi'nin Havariler İle İlgili Verdiği Bilgilerin Değerlendirilmesi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

²¹³ Okay, "Müdâfaa", 31/458.

²¹⁴ İlyas Çelebi, "Hüseyin el-Cisr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/537-540.

²¹⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrî'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 86.

²¹⁶ İlyas Çelebi, "er-Risâletü'l-Hamîdiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/128.

Müslümanlara mahsus ibadet mekanları yaptırmaya teşebbüs etmiş ve Arapça gazete neşretmeye başlayarak İslâmi hakikatleri bilmeyenlere öğretmeyi amaç edinmiştir.

Hüseyin el-Cisr ise Müslüman bir ilim adamı olarak sorumluluk bilinciyle Avrupalıların iddialarına cevap vermek için naklettiği bu nedenlerden ötürü *Risâle-i Hamîdiyye* adlı eserini yazdığını söylemektedir. Aynı zamanda müellif eserini Osmanlı Padişahı ikinci Abdülhamid'e ithaf etmiş ve ödüllendirilmiştir.²¹⁷ Çeşitli makale ve gazete yazılarının derlenmesiyle oluşturulan eserin, düzenli bir sistematiği olmadığı anlaşılmaktadır.

er-Risâletü'l-Hamîdiyye adlı eser 19. yüzyıl materyalist ve pozitivist anlayışına karşı kaleme alınmış bir reddiye türü eserdir. Eserde kevnî ayetlerin açıklaması akli delillerle temellendirilmeye çalışılarak İslâm inancı savunulmuştur. Hatta dönemin bazı düşünürleri tarafından savunulan evrim teorisi zandan ibaret olup kesin bilgi ifade etmediği gerekçesiyle reddedilmiştir. Eserde yer alan konuların birçoğu müellifin muhtasar şekilde kaleme aldığı *el-Husûnü'l-Hamîdiyye*²¹⁸ adlı eserinde tekrar işlenmiştir.

Çeşitli baskıları bulunan eser ilk olarak 1306 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Eserin Manastırlı İsmail Hakkı tarafından Türkçeye çevirisi yapılmış ve *Tercümân-ı Hakikat* gazetesinde tefrika edildikten sonra *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* ve *er-Risâletü'l-Hamîdiyye Tercümesi Beyyînât-ı Ahmedîyye* adlarıyla yayımlanmıştır. Manastırlı İsmail Hakkı eserin tercümesine bazı eklemelerde bulunmuş ve özellikle üçüncü cildin sonuna eser hakkında yazılan takrizleri nakletmiştir. Eserin dördüncü cildi ise tamamen mütercimmin eklemeleriyle nübüvvet ve kelâm konularını içermektedir. Ancak yine Hüseyin el-Cisr'e nispet edilmiştir.²¹⁹

1.3.7. İzhârü'l-hak

Girîdî'nin Hıristiyanlığa reddiye olarak atıfta bulunduğu bir diğer eser Rahmetullah el-Hindî'nin (1818-1891)²²⁰ *İzhârü'l-hak*²²¹ adlı eseridir. 1853 yılında Hindistan'ın Agra şehrinde Rahmetullah el-Hindî ile misyoner Karl Gottlieb Pfander (1803-1865)²²² arasında bir münazara yapılmıştır. Halkın, din adamlarının ve siyasetçilerin huzurunda ikili arasında Hıristiyanlığa dair ciddi tartışmalar cereyan etmiştir. Müslüman, Sih, Hindu ve Hıristiyan dinleyicilerin şahit olduğu münazarayı Sir William Muir yönetmiştir.

1863 yılında Sultan Abdülaziz'in daveti üzerine İstanbul'a gelen Rahmetullah el-Hindî Agra münazarasını *İzhârü'l-hak* adıyla kitap haline getirmiştir. Müellif ilk önce eseri Urduca kaleme almış daha sonrada Farsçaya çevirmiştir. Eserin Arapça ilk baskısı 1886 yılında İstanbul'da

²¹⁷ el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 29-30.

²¹⁸ İlyas Çelebi, "el-Husûnü'l-Hamîdiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/418-419.

²¹⁹ Çelebi, "er-Risâletü'l-Hamîdiyye", 35/128-129.

²²⁰ Abdulhamit Birişik, "Rahmetullah el-Hindî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/419-421.

²²¹ Aydın, "İzhârü'l-Hak", 23/507-509.

²²² Aydın Topaloğlu, "Pfander, Karl Gottlieb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/268.

yapılmıştır.²²³ Girîdî mukaddimede eserin ve müellifin adına atıfta bulunmakta ancak eserden herhangi bir alıntıya yer vermemektedir.²²⁴

1.3.8. Mütercem

Muallim Nâcî'nin (ö. 1893)²²⁵ *Mütercem* adlı eseri Arap, Fars ve Fransız edebiyatlarından bazı edebî parçaların çevirilerinden meydana gelmektedir. Eser 1304 yılında İstanbul'da kitapçı Arakel Tozluyan Efendi'nin (ö. 1912) neşriyle Matbaa-i Ebûzziyâ'da basılmıştır.²²⁶

Girîdî *Nûrû'l-hüdâ* adlı eserinin hâtîme başlıklı son kısmında Muallim Nâcî'nin (ö. 1893) tercümesine başvurarak Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 1210)²²⁷ bir münazarasını nakletmiştir.²²⁸ Girîdî, Muallim Nâcî'nin ismini zikretmekle beraber hangi eserinden istifade ettiğini belirtmemiştir. Yapılan okumalar neticesinde Girîdî'nin Muallim Nâcî'nin *Mütercem* adlı eserini kullandığı anlaşılmıştır.

Fakat söz konusu eserde Muallim Nâcî dahi Râzî'nin münazarasını onun hangi eserinden naklettiğini belirtmemiş, sadece Razi'nin *mübâhale* (lanetleşme) ayetinin (Âl-i İmrân 3/61) tefsirini yaparken bir Mesîhî ile tartışmasını naklettiğini söylemiştir.²²⁹ Râzî *Münâzara fi'r-red 'ale'n-nasârâ*²³⁰ adlı eserinden bir pasajı *Mefâtihu'l-gayb* adıyla bilinen tefsirinde nakletmiş, Muallim Nâcî de bu pasajı Râzî'nin tefsirinden istifade ederek çevirip yayımlamıştır.

Râzî'nin *Münâzara fi'r-red 'ale'n-nasârâ* adlı eseri ise Hıristiyanların Hz. İsa'nın ulûhiyetine ve İslâmiyet'in kılıçla yayıldığına dair iddiaları, Hz. Muhammed'in nübüvveti ile Hz. İsa'ya üstünlüğü konularını ihtiva etmektedir.²³¹ Netice itibarıyla Girîdî'nin, Muallim Nâcî'nin *Mütercem* adlı eserini kullandığı ve söz konusu eserden Fahreddin er-Râzî'nin *Münâzara fi'r-red 'ale'n-nasârâ* adlı reddiyesinde geçen pasajı aynen naklettiği tespit edilmiştir.

1.3.9. Diğer Kaynak Eserler

Girîdî *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserinin mukaddimesinde eserin ve yazarının adını belirtmeden Kur'ân'ın Fransızca tercümesinden bahsetmektedir.²³² Söz konusu tercümenin Albert de Biberstein Kazimirski'nin (1808-1887) *Le Koran* adlı çalışması olduğu kanaatindeyiz.

²²³ el-Hindî, *İzhârû'l-Hak* 1, 17-18-19.

²²⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 5.

²²⁵ Şair; tenkit, lugat ve edebiyat tarihi çalışmalarıyla tanınan müellif. Detaylı bilgi için bkz. Abdullah Uçman, "Muallim Nâcî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/313-316.

²²⁶ Muallim Nâcî, *Mütercem* (İstanbul: Matbaa-i Ebûzziyâ, 1304).

²²⁷ Kelâm, felsefe, tefsir ve usûl-i fıkıh alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan Eş'arî âlimi. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/89-95.

²²⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 177.

²²⁹ Ali Öztürk, "Muallim Nâcî (1849-1893)'Nin 'Hülâsatü'l-İhlâs' İsimli İhlâs Süresi Tefsiri", *İslâmî İlimler Dergisi* 7/2 (2012), 115; Muallim Nâcî, *Mütercem*, 47.

²³⁰ Eser Hz. İsa'nın tanrılıığı ve İslâm açısından bunun çürütülmesi, Hz. Muhammed'in peygamberliğinin gerçek olduğu ve Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'e karşı üstün olduğu iddiasının çürütülmesi gibi konuları içermektedir. Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Işık, "Fahreddin Razi'nin 'Münazara Fi'r-Reddi Ale'n-Nasara' Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme".

²³¹ Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", 12/93.

²³² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 10.

Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eseri ise, *Nûrû'l-hüdâ*'nin mukaddime bölümünde Girîdî'nin atıfta bulunduğu eserler arasındadır.²³³

Nûrû'l-hüdâ içerisinde İbn Haldûn'un (ö. 1406) *Mukaddime*'si ile Şehristânî'nin (ö. 1153) *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserlerinden Hıristiyanlık tarihi hakkında yararlanılmıştır.²³⁴ Ayrıca İsmail Gelenbevi'nin (ö. 1791) *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl'i*,²³⁵ Fenârî Hasan Çelebi'nin (ö. 1486) *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*,²³⁶ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 1273) *Mesnevî*'si²³⁷ ile Âbidin Paşa'nın (ö. 1906) *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*²³⁸ adlı eserleri Girîdî'nin zaman zaman nakilde bulunduğu kaynaklar arasında yer almaktadır.

1.4. Nûrû'l-hüdâ ve Atıf Değeri Taşıyan Eserler Arasında Tematik Mukayese

Sırrı Paşa *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserinin mukaddimesinde Hıristiyanlığa karşı kaleme alınmış reddiye türündeki bazı eserlere atıfta bulunmaktadır. Bu eserler arasında Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdâfaa*'sı Rahmetullah el-Hindî'nin *İzhâru'l-Hak* ve Hüseyin el-Cisr'in *er-Risâletü'l-Hamîdiyye* adlı eserler dikkat çekmektedir. Nitekim Girîdî naklettiği bu eserlerin kendi nezdinde ihtiyacı tam olarak karşılamadığını söylemiştir.²³⁹

Girîdî *İzhâru'l-Hak* adlı eserin ismine atıfta bulunmakta ancak esere dair herhangi bir alıntıya yer vermemektedir. Bu anlamda Girîdî, atıfta bulunduğu bu üç eser arasından *Müdâfaa* ile *er-Risâletü'l-Hamîdiyye* adlı eserlere başvurmuştur. Hatta Girîdî, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye* adlı eseri doğrudan kullanmamış, Manastırlı İsmail Hakkı'nın eklemeleriyle Osmanlı Türkçesine çevirdiği *Tercümetü'r-Risâletü'l-Hamîdiyye* adlı eserden yararlanmıştır.

Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ* adlı eseri kaleme alırken, Hıristiyanlık eleştirisine dair *Müdâfaa* ile *Tercümetü'r-Risâletü'l-Hamîdiyye* adlı eserlerden ne ölçüde yararlandığını tespit etmek önemlidir. Ayrıca müellifin söz konusu eserleri ihtiyacı karşılamada yeterli bulmaması nedeniyle kendi eseri ile diğer eserler arasında tematik mukayese yapma ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu nedenle Girîdî'nin eseri olan *Nûrû'l-hüdâ* ile Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdâfaa*'sı ve Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Tercümetü'r-Risâletü'l-Hamîdiyye* adlı eserlerinin Hıristiyanlık eleştirisine dair hangi konularda örtüştüğünü, hangi konularda ayrıştığını tespit ettik. Her iki eser arasında yer alan tematik benzerlikler ve ayrılıklar üzerinden Hıristiyanlık eleştirisine dair *Nûrû'l-hüdâ*'nın diğer iki eserle karşılaştırmalı analizini yapmaya çalıştık. Fakat Girîdî'nin sadece ismine atıf yapması ancak kendisinden istifade etmemesi nedeniyle *İzhâru'l-Hak* adlı eser bu karşılaştırmada dışarıda tutulmuştur.

²³³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 8.

²³⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 119.

²³⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 176.

²³⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 187-188.

²³⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 98.

²³⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 86,98.

²³⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 5-6.

Girîdî *Nûrû'l-hüdâ* adlı eserinde Diyarbakır Keldânî Kilisesi Başpiskoposu Abdi Yesû' Efendi ile aralarında geçen tartışmada Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'i müjdelemesine (tebşirâtına) dair konunun gündeme geldiğini nakletmektedir. Girîdî'ye göre en azından Hz. Muhammed'in getirdiği dinin batıllığını ispat etmek için Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'den haber vermesi gerekir. Ancak Abdi Yesû' Efendi Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'i hiçbir şekilde haber vermediğini iddia etmiştir. Çünkü Hz. İsa'nın kendi dinini beyan etmesinden sonra ona zıt olan bütün dinlerin batıl olduğu ilan edilmiş ve "Muhammediliğin" ortaya çıkışını haber vermeye gerek kalmamıştır. Bunun üzerine Girîdî ve Abi Yesu' Efendi arasında Faraklit'in kimliğine dair tartışma yaşanmıştır. İkili arasında cereyan eden münazara "Faraklit" kelimesinin etimolojik tahlili üzerine ilerlemiştir.²⁴⁰

Girîdî bu bahiste muhatabıyla aralarında birçok münazara yaşandığını ancak onları nakletmeyi gerekli görmediğini söylemektedir. Bunun üzerine müellif, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* adlı eserine başvurmuş ve hem Hüseyin el-Cisr'in hem de Manastırlı'nın Faraklit konusundaki yorumlarını aynen aktarmıştır.²⁴¹ Girîdî'nin Hz. Peygamber'in müjdenmesi bağlamında Faraklit'in kimliği ve etimolojik tahlili üzerine Hüseyin el-Cisr'den ve Manastırlı'dan istifade ettiği görülmektedir.²⁴² Öyle ki kendisi başka hiçbir yorum yapma gereği duymamış, Abdi Yesû' Efendi'nin yaklaşımına karşı söz konusu pasajı aktarmakla yetinmiştir. Girîdî'nin bu tavrı, diğer müelliflerle Faraklit konusunda aynı kanaati paylaştığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Girîdî'nin kaleme almış olduğu *Nûrû'l-hüdâ* adlı eserin Faraklit bahsi özelinde *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* adlı eserle örtüştüğü anlaşılmıştır. Her iki eserin tematik yapısı içerisinde ortak özelliğinin klasik kelâm kaynaklarında işlenen Hz. Peygamberin önceki kitaplarda müjdenmesi "*beşâirü'n-nübüvve*" konusu olduğu tespit edilmiştir.

Her iki eserin reddiye geleneğinde kaleme alındığı değerlendirilmektedir. Ancak söz konusu iki eser de telif edilme gerekçeleri ve içerdikleri konular itibariyle ayrışmaktadır. *Nûrû'l-hüdâ* 19. yüzyılda Müslüman halka ve Hıristiyanlara İslâm hakikatlerini açıklama, yine Hıristiyanlara ve Müslümanlara tenbîh amaçlı Hıristiyanlığın tarihsel ve teolojik geçmişi Türkçe anlatıp bir farkındalık oluşturma amacındadır.²⁴³ Eserin kurgusu Girîdî ile Abdi Yesû' Efendi arasında yaşanan münazara ve zaman zaman soru-cevap şeklinde ilerleyen muhabbet üslubuyla gelişmiştir.²⁴⁴ Bu anlamda Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ* adlı eseri tematik yapısı itibariyle havârilere, Hıristiyanlık tarihi, İnciller ve teslis akîdesi gibi Hıristiyanlığa dair temel tartışma konularını içermektedir.²⁴⁵

²⁴⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 83-84-85-86.

²⁴¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 86-87.

²⁴² Hüseyin el-Cisr, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye Tercümesi Beyyinât-ı Ahmediyye*, çev. Manastırlı İsmail Hakkı (İstanbul: Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Sırât-ı Müstakîm Matbaası, 1329), 1/80-81.

²⁴³ Kurnaz, "Sırrı Paşa", 37/128.

²⁴⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 16,37-38.

²⁴⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 40,65-66,68,167-168-169.

Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye adlı eser ise müellifin ön sözde belirttiği üzere İngiliz Isaac Taylor'un iddiaları üzerine yazılmıştır. Hüseyin el-Cisr'in ifadeleriyle, Taylor İslâm ve Hıristiyanlık inanç esaslarında temelde bir fark olmadığını dile getirmiş ve kitaplarının birbirine çok benzediğini söylemiştir. Öte yandan müellif bir İngiliz bilim adamının Arapça gazete çıkarmaya başlaması üzerine İslâm esasları hakkında doğru bilgi vermeyi amaçladığını ve bu sebeple eserini kaleme aldığını söylemektedir.²⁴⁶ Bu anlamda eser, içerisinde çeşitli konuları ihtiva etmektedir. Eserde önce nübüvvet konusu ele alınmış, Hz. Peygamberin mucize olarak Kur'an-ı Kerîm'i getirdiğinden söz edilerek onun nübüvvetini kabul edenler ve etmeyenler on gruba tasnif edilmiştir.²⁴⁷

Hz. Peygamber'den sâdır olan hissi mucizeler yanında cennet ve cehennem gibi sem'iyat bahisleri tartışılmış, nübüvvet-mucize ilişkisi üzerinde durularak Allah'ın peygamber göndermesinin hikmetleri anlatılmıştır. İslâm akîdesi ve İslâm ahlakı naslarla temellendirilmeye çalışılmış, ibâdât, muâmelât ve ahlaka dair bazı hükümlerin hikmetleri açıklanmıştır. Hatta evrim teorisine varıncaya kadar jeoloji, botanik, zooloji gibi çeşitli konulara değinilmiştir. Nitekim eserin 19. yüzyılın pozivist ve materyalist düşüncesine karşı İslâm'ı savunmak üzere kaleme alındığı bilinmektedir.²⁴⁸ Hıristiyanlık eleştirisine eserin kurgusunu belirleyici düzeyde yer verilmediği görülmüştür.

Bu anlamda Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ'sı* ile Manastırlı'nın *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* adlı eserlerinin aynı dönem içerisinde reddiye, müdafaa ya da davet denebilecek türde kaleme alınmış olmaları ve Hz. Peygamberin önceki kitaplarda müjdelenmesi konusu özelinde örtüştüğü, ancak her iki eserin telif amacı, kurgusu ve içerdiği konular itibariyle kesin bir şekilde ayrıştıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle Girîdî'nin *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* adlı eseri Hıristiyanlık eleştirisine dair ihtiyacı karşılamada yetersiz görmesi makul bir gerekçe olarak kabul edilebilir. Nitekim Müslümanların Hıristiyanlara karşı telif ettiği reddiyeleri konu edinen çalışmada Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ'sına* yer verilmektedir.²⁴⁹ Ancak bunlar arasında ne Hüseyin el-Cisr'in *Risâle-i Hamîdiyye'sine* ne de onun tercümesi olan Manastırlı'nın *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* adlı eserine yer verilmiştir.

Fakat Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ'sı* ile Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdafaa'sı* arasındaki yakınlık daha fazladır. Ahmet Mithat Efendi eserin mukaddimesinde Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında yaşayan Hıristiyanların dini hayatını güvence altına aldığını hatta onların misyonerlik faaliyetlerine dahi göz yumduğunu söylemektedir. Ancak Hıristiyanlar bu hoşgörüyü suistimal etmiş ve İslâm aleyhinde zararlı neşriyatta bulunmuşlardır. Özellikle ailelere ve kadınlara etki etmeye çalışarak yayımladıkları Türkçe kitaplarla İslâm aleyhinde

²⁴⁶ el-Cisr, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye Tercümesi Beyinât-ı Ahmediyye*, 1/7-8-9.

²⁴⁷ el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 45-46-47.

²⁴⁸ Çelebi, "er-Risâletü'l-Hamîdiyye", 35/128.

²⁴⁹ Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, 86-87.

propaganda yapmışlardır. Ahmet Mithat Efendi ise Hıristiyanların bu haksız ve bâtil iddialarına karşı *Müdâfaa* adlı eserini yazmaya mecbur kaldığına dikkat çekilmiştir.²⁵⁰

Ahmet Mithat Efendi eserin ilk cildinin uzunca bir bölümünde münazara ve münakaşa hakkında bahsetmektedir. Ardından Filistin'in tarihi durumu ile buradaki toplulukların inançları hakkında bilgi vermiştir. Hz. İsa'nın zuhuru, kilise tarihlerinde anlatılan havâriilerin uzun hayat hikâyelerinin çelişkili olduğu, Hıristiyanlığın kılıç kuvvetiyle yayıldığına dair konulara değinmektedir. Ayrıca İncillerin çok sonraları kaleme alınan çelişkili metinler olarak güvenilir olmadıklarını belirtmiştir.²⁵¹

Müellifin *Müdâfaa*'yı kaleme almasının iki amacı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birincisi eserin kapağında yer alan "ehl-i İslâm'ı Nasrâniyyete davet edenlere karşı kaleme alınmıştır" ifadesinde görülmektedir. Diğeri ise yazarın Müslüman toplumu bilinçlendirmeye yönelik göstermiş olduğu duyarlılıktır. Ahmet Mithat Efendi defalarca gayesinin bir sataşma değil nefsi müdâfaa olduğunu ifade etmiştir. Bu anlamda asıl amacının Hıristiyan kaynaklardan hareketle "Hıristiyanlığın mahiyetini gün yüzüne çıkarmak" olduğuna vurgu yapmaktadır.²⁵²

Girîdî Ahmed Midhat Efendi'nin *Müdâfaa*'sından Hıristiyanlık tarihi ve mezheplerine dair doğrudan alıntılar yapmak suretiyle yararlanmıştır. Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ*'sı ile Ahmed Midhat Efendi'nin *Müdâfaa* adlı eserlerinin aynı dönem içerisinde Hıristiyanlığın çeşitli meselelerine dair kaleme alındığı görülmüştür. Her iki eserde Hıristiyanlık tarihi, Hz. İsa ve havâriilerin konumu, Hıristiyanlık mezhepleri, teslisin ne olduğu, İncillerin mahiyeti ve güvensizliği gibi Hıristiyanlığa dair çeşitli konuları ihtiva etmektedir. Her iki eserin de aynı ilmî dönem içerisinde reddiye türünde değerlendirilmesi ortak özellikleri arasındadır. İki eserinde telif amacı ve kurgusu kısmen benzemektedir. Girîdî'nin *Müdâfaa*'dan doğrudan alıntılarda bulunması ve çeşitli kilise kitaplarından yararlanmasıyla her iki eser arasında Hıristiyanlık tarihine dair tematik ve içerik açıdan büyük oranda örtüşme vardır.

Öte yandan Girîdî kelâmcı ve müfessir kimliğiyle öne çıkan muhakkik bir araştırmacı ve önemli bir âlimdir. Ahmed Midhat Efendi ise gazeteci ve romancı kimliğiyle daha fazla ön plana çıkmaktadır. Girîdî'nin eserinde kelâm ilmine dair vukûfiyeti hissedilmektedir. Çünkü *Nûrû'l-hüdâ* içerisinde Hıristiyanlığa dair meseleler ve bilhassa teslis doktrini hem tarihsel hem de teolojik açıdan sistematik bir şekilde analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda müelliflerin bazı meseleleri ele alma ve değerlendirme yönünden ayrıştıkları görülmüştür.

Zira Ahmed Midhat Efendi'nin *Müdâfaa*'sı üç ciltlik daha hacimli bir çalışma olup Hıristiyanlığa dair tarihsel tartışmalar daha fazla dikkat çekmektedir. Fakat Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ*'sı yer yer soru cevap usulüyle ilerlemiş ve tek ciltlik daha muhtasar bir eser olarak okuyucaya yeterli

²⁵⁰ Okay, "Müdâfaa", 31/458.

²⁵¹ Eser hakkında detaylı bilgi için bkz. Zehra Sezgin, *Ahmet Midhat Efendi'nin Müdafaa Adlı Eserinde Hristiyan Misyonerliğinin Tenkidi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023); Firdevs Eskin, *Batıdan İslâma Yönelik Yapılan Tenkitler Karşısında Ahmet Midhat Efendi'nin Müdafaaaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Okay, "Müdâfaa".

²⁵² Ahmet Mithat Efendi, *Müdafaa 1*, 2021, 9-10.

düzeyde ilmî bilgiler vererek kolaylık sağlamıştır. Bu nedenle belki *Müdâfaa*'nın hacmi gereği daha ilmî çevrelere, *Nûrû'l-hüdâ*'nın ise daha özet olarak genel okuyucu ve araştırmacıya hitap edebileceği düşünülebilir. Girîdî'nin *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* ve *Müdâfaa* adlı eserlerden büyük ölçüde istifade etmesine rağmen temel neden olarak söz konusu eserlerin muhtasar olmayıp genel okuyucuya hitap etmeyişi sebebiyle ihtiyacı karşılamada yetersiz olarak gördüğü düşünülebilir.

Bu bağlamda Sırrı Paşa'nın ilgili eserleri ihtiyacı karşılamada yetersiz görmesinin asıl sebebi sadece içerik ve keyfiyet açısından bir değerlendirme de olmayabilir. Zira müellif ilgili eserlerin içerik yetersizliğine doğrudan temas etmemiştir. Bilakis üç eserin ismini vererek ihtiyacı karşılamada yeterli olmadığını ifade etmiştir. Bu durum "yeterli bulmama" gerekçesinin nitel bir değerlendirmeden ziyade daha çok nicel bir değerlendirme olduğunu söylememize imkân vermektedir. Nitekim Girîdî'nin her iki eser hakkında içerik açısından yetersiz bulduğuna dair açık bir ifadesi olmadığı gibi ilgili eserlerin tematik örtüşme olan yerlerinden istifade ettiği, hatta açık alıntılarla atıfta bulunduğu görülmektedir. Bu durum Girîdî'nin "yeterli bulmama" nedeninin en temelde nicel bir değerlendirme olduğuna dair kanaatimizi desteklemektedir. Açıkçası Girîdî'nin ilgili konularda neşriyatın yeterli sayıda olmadığına (nicel yetersizlik) daha fazla yayına ihtiyaç olduğuna dair kanaatini ifade etmiş olması daha kuvvetli bir ihtimal olarak görünmektedir.

Ayrıca Girîdî'nin *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* ve *Müdâfaa* adlı eserlerle birlikte *İzhâru'l-Hak* adlı eserin adını da zikrettiğini fakat diğer eserlerden ayrı olarak *İzhâru'l-Hak*'tan içerik olarak yararlanılmadığını belirtmiştik. Buna rağmen Girîdî'nin *İzhâru'l-Hak*'kı da ihtiyacı karşılamada yetersiz görmesi meseleyi neşriyatın azlığı (nicelik değerlendirme) üzerinden ele aldığı izlenimi vermektedir.

2. BÖLÜM

NÛRÛ'L-HÜDÂ Lİ-MENİ'S-TEHDÂ ADLI ESERİN İÇERİK ANALİZİ

Girîdî'nin eserindeki tematik yapı ve yöntem hakkında birinci bölümde geniş bir içeriğe yer verilmiş ve ikinci bölümde ise tekrara düşmemek adına eser hakkında detaylı bir açıklama yapma ihtiyacı duyulmamıştır. Bu bağlamda çalışmamız *Nûrû'l-hüdâ*'nın kelâmî analizini konu edindiğinden Girîdî'nin eserinde takip ettiği kurgunun esas alınmaması tercih edilmiştir. Çalışmada Girîdî'nin tartıştığı konular klasik kelâm kitaplarında takip edilen kurgu üzerine ele alınmıştır. Klasik kelâm eserlerinde ise ilk önce ulûhiyyet daha sonra nübüvvet bahisleri yer almaktadır. Bu nedenle ulûhiyyet bahsiyle ilişkili olduğu için ilk önce teslis konusu ve daha sonra nübüvvet bahsiyle ilişkili olan Hz. Muhammed ve onun peygamberliğine dair konular ele alınarak kelâm geleneğinde yer alan konu sistematığı takip edilmiştir.

2.1. Teslis İnancının Eleştirisi

Girîdî *Nûrû'l-hüdâ* adlı eserinde kapsamlı şekilde Hıristiyanlık ve Kilise tarihini anlatmış ve tarihsel verilerin tutarsızlığından hareketle bir eleştiri ortaya koymuştur. Tarihsel anlatıma bu kadar uzun yer verildikten sonra Hıristiyanlığın esas tartışma konusu olan teslis inancının geçersizliği eserin sonunda yer almaktadır. Tarihsel bilgilerin çelişkileri tartışıldıktan sonra teslis inancının eleştirilmesi eserin bir kurguya dayanarak kaleme alındığına dair kanaatimizi desteklemektedir.

Nitekim Girîdî Yeni İlm-i Kelâm dönemine mensup önemli bir kelâm âlimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Eserde tartışılan meselelerin salt teorik ve teolojik konular olmanın ötesinde tarihsel mahiyeti de bulunmaktadır. Teslisin mahiyeti inanç olması açısından hem teorik hem de teolojik bir yapıya sahip olsa da ortaya çıktığı süreç ve Hıristiyanlık tarihindeki kabulüne ve reddine dair yaşanan tartışmalar tarihsel bir gerçekliğe sahiptir. Bu tarz bir konuda ise tarihsel bilgi olmadan kelâmî ve teolojik eleştirinin yapılması konuyu salt teorik düzeyde değerlendirmek olacaktır. Klasik kelâm kitaplarının muhtevası genelde böyle bir yöntem üzerinedir. Ancak Girîdî ilk önce Hıristiyanlığa dair tarihi verileri işlemiş son olarak teslis konusunu ele almıştır. Eserde Hıristiyanlık ve teslis inancı hem tarihsel hem de teolojik olarak tartışılmaktadır. Bu yönüyle eserde tarihsel çelişkilerin üzerine teslise dair teolojik eleştirilerde bulunmak suretiyle bir yöntem takip edilmiştir. Bu anlamda müellifin Hıristiyanlığa dair kelâmî analiz yapmak amacıyla ilk önce tarihsel verileri ardından teslisin teolojik tutarsızlığını değerlendirerek farklı bir yöntemle eserini telif ettiği kanaatindeyiz.

Girîdî teslise dair tartışmaları eserin sonunda yer alan “Mesîhîlerin İbtâl-i Kavli” başlığı altında işlemektedir. Söz konusu başlık altında teslise dair eleştiriler ortaya konmadan önce Allah ve insanın varlığı hakkında birtakım açıklamalar yer almaktadır. Girîdî'ye göre Hıristiyanlar için Allah ya mütehayyizdir ya da değildir. Yani cisimlerin temel özelliği olan bir mekânda yer

tutmak Allah için ya geçerlidir ya da değildir.²⁵³ Zira müellifin naklettiği bu iki ihtimalin dışında Allah için başka bir ihtimali düşünmek mümkün olmayıp üçüncü bir seçeneğin tasavvur edilmesi aklen muhaldir.

Eğer Allah'ın bir mekânda yer kapladığı kabul edilirse, bu durum cisimlerin özelliği olduğundan Allah'ın da bir cisim olarak yaratıldığı kabul edilmiş olacaktır. Cisimler gibi bir mekânda yer tutan ve sonradan yaratılan bir varlığın ilah kabul edilmesi mümkün değildir. Diğer bir ihtimal olan Allah'ın bir mekânda yer tutmadığı kabul edilirse o zaman da suyun şarap ile ateşin de kömürle karışması gibi İlahi tabiatın Hz. İsa'nın insani tabiatıyla karışması iddia edilemez. Çünkü ihtilat ve imtizac yani iç içe geçerek karışmak cisimlerin bir özelliği olup Allah için söz konusu değildir. Bu sebeple Allah bir cisim değildir o halde ilahi tabiatın Hz. İsa'nın insani tabiatıyla karışıp iç içe geçtiğini düşünmek müstahîl yani aklen imkânsızdır.²⁵⁴

Müellif ardından "insan nedir?" sorusunu sormakta ve bu soruya karşılık iki görüşün olduğunu nakletmektedir. Birinci görüşe göre insan bu bedeninin kendisi ya da bu bedeninin içinde yer alan bir cisimden ibarettir. Diğer görüşe göre ise insan cisim olmaktan ve cisimlere hulûl etmekten bağımsız mücerret yani soyut bir cevherdir. Müellif insanın mahiyetine dair görüşleri cisim ve cevher kavramları etrafında açıklamıştır.²⁵⁵ Girîdî'nin bu açıklamalarına göre insan bir bedeninin kendisi ya da o bedeninin içindeki cisim olarak bir mahalde bulunmaktadır. Ancak insan, cisim ve cisimlere hulûlden bağımsız mücerret bir cevher olarak düşünülürse herhangi bir mahalde bulunmasına gerek olmayacaktır.

Allah ve insanın mahiyeti hakkında genel bilgiler aktaran Girîdî, Hıristiyanların itikatlarına dair dört ihtimalden bahsetmekte ve her ihtimali akli deliller çerçevesinde detaylı bir şekilde ele almaktadır. Müellif Hıristiyanların Hz. İsa'ya ilahlık nispet ettiklerine dair inançlarının akli olasılıklarını taksim ederek şu dört ihtimali sıralamaktadır:

1. Allah ya da Allah'ın sıfatlarından herhangi bir sıfatın *ittihâdı* sebebiyle Hz. İsa'ya ilah denilmiş olabilir.
2. Allah ya da Allah'ın sıfatlarından herhangi bir sıfatın *hulûlü* sebebiyle Hz. İsa'ya ilah denilmiş olabilir.
3. Hz. İsa Mesih'in ilahlığı inancı, ittihâd ve hulûl sebebiyle olmayıp Allah'ın onu cisimleri yaratma ve âlemde tasarruf sahibi kılmasıyla ilişkili olabilir.
4. Allah'ın Hz. İbrahim'i (as.) sahip olduğu şerefe işaret bakımından *halîl* (dost) olarak isimlendirmesi gibi Hz. İsa Mesih'i de şereflendirme dolayısıyla *ibn* (oğul) olarak isimlendirmiş ve kendisine ilahlık nispet edilmiş olabilir.²⁵⁶

²⁵³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 166.

²⁵⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 166-167.

²⁵⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 167.

²⁵⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 167-168.

Teslisi ilk olarak ittihâd ve hulûl kavramları²⁵⁷ üzerinden değerlendiren Sırrı Paşa yukarıda nakledilen ihtimallerin tamamının batıl olduğunu söyledikten sonra her bir ihtimali sebr ve taksim yöntemi²⁵⁸ ile tahlil etmiştir.²⁵⁹ Muhtemelen Sırrı Paşa yukarıda sıraladığı ihtimalleri Seyyid Şerif Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkîf* adlı eserinden nakletmektedir. Nitekim eserde büyük oranda benzer şekilde aynı ihtimaller verilmiştir.²⁶⁰

2.1.1. İttihâd Olasılığı ile Hz. İsa Mesih'in İlah Olma İhtimali

Girîdî, Allah ya da Allah'ın sıfatlarından herhangi bir sıfatın Hz. İsa Mesih'e ittihâdını birinci ihtimal olarak tartışmaktadır. Böyle bir ihtimal her yönüyle kesinlikle batıldır. Zira ittihâd eden iki şeyin birlikteliği hakkında üç olasılık bulunmaktadır. İttihâdı zorunlu olan iki şeyin ittihâd halinde ya ikisinin de mevcut ya ikisinin ma'dûm (var olmayan) ya da birinin mevcut diğzerinin ma'dûm olması gerekir.²⁶¹

İttihad iddiasını reddederken müellifin akıl yürütme yöntemi aşağıdaki gibidir:

- a. Birinci olasılık: İttihâdı var sayılan iki şeyin ittihâd anında her ikisi de mevcut olabilir. İttihad eden iki şeyden her ikisi mevcut ise burada ittihâd değil iki ayrı varlığın bulunma hali devam eder, yani iki varlık vardır. Bu sebeple ittihâd (birleşme) anında iki ayrı mevcudun varlığı, iki mevcut varlığın ittihâdını tasavvur etmeyi imkânsız kılar. Zira iki ayrı mevcudun varlığından bir ittihâd değil ancak iki şeyin birlikte aynı zamanda var olduğu söylenebilir. Bundan dolayı da böyle bir ittihâd olasılığı batıldır.²⁶²
- b. İkinci olasılık: İttihâdı var sayılan iki şeyin ittihâd anında her ikisi de ma'dûm olabilir. İkisinin de ma'dûm olması halinde üçüncü bir şey ortaya çıkar ki bu da ittihâdın tanımına uygun olmayıp bir ittihâd değildir.²⁶³
- c. Üçüncü olasılık: İttihâdı var sayılan iki şeyin ittihâd anında birisinin mevcut diğzerinin ma'dûm olmasıdır. Bu durumda ma'dûmun mevcut ile ittihâdına inanmak mümkün olmadığından üçüncü olasılık da imkânsızdır. Var olan ile yok olanın ittihâd edebileceğini düşünmek aklen doğru değildir. Nitekim ma'dûmun (var olmayan-yok)

²⁵⁷ İttihâd Allah'ın bir kısım varlıklara hulûl ederek onlarla birleşmesi anlamına gelmektedir. Hulûl ise ilâhî zâtın veya sıfatların yaratıklardan birine veya tamamına intikal edip onlarla birleşmesi olarak tanımlanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Hulûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/340-341; Yusuf Şevki Yavuz, "Hulûl (İslâm Düşüncesinde Hulûl)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/341-344.

²⁵⁸ Bir konuda muhtemel seçenekleri belirleyip bâtil ihtimalleri eleyerek doğru ihtimalin ortaya çıkarılması anlamında akıl yürütme yöntemi. Detaylı bilgi için bkz. Emine Ögük, "Kelamda İstidlâl Yöntemi", *Sistematik Kelam*, ed. Mehmet Evcuran (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 66-67; Tuncay Başoğlu, "Sebr ve Taksim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/255-256.

²⁵⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 168.

²⁶⁰ Seyyid Şerif Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkîf*, ed. İbrahim Halil Üçer, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 3/54-55.

²⁶¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 169.

²⁶² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 169.

²⁶³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 169.

bizzat mevcut gibi var kabul edilmesi (*el-ma'dûm bi-aynihi hüve'l-mevcûd*) aklen imkânsızdır.²⁶⁴

Müellif bu üç akıl yürütme yöntemiyle, bütün ittihâd olasılıklarının her yönüyle aklen muhal olduğunu ortaya koymaktadır. Üç olasılık neticesinde Allah ya da Allah'ın sıfatlarından herhangi bir sıfatın Hz. İsa Mesih'e ittihâdı kabul edilerek ona ilahlık nispet edilmesi mümkün değildir.

2.1.2. Hulûl Olasılığı ile Hz. İsa Mesih'in İlah Olma İhtimali

Girîdî Allah ya da Allah'ın sıfatlarından herhangi bir sıfatın Hz. İsa Mesih'e hulûlü ihtimalini iki kısımda ele almaktadır. Müellif ilk kısımda bazı ön bilgiler vermektedir. Buna göre tasdiğin tasavvur tarafından öncelediğinden²⁶⁵ ve hulûlün mahiyetinden bahsetmeyi gerekli görür. Zira Allah'ın zatında hulûlün doğruluğunu ya da yanlışlığını tespit etmek için kavram hakkında gerekli açıklamalar yapılmalıdır. Bu nedenle hulûl kavramının tanımı yapılarak ne olduğu ortaya koyulmalıdır.²⁶⁶

Ardından müellif hulûl kavramı hakkında üç açıklamanın bulunduğunu naklederek her bir açıklama üzerinden İlah'ın İsa'da hulûlünü tartışmaktadır. Müellifin hulûl kavramı hakkında naklettiği üç açıklama şöyledir:

- a. Birinci açıklama: Hulûl kavramı, gül suyunun gülde, yağın susamda ve ateşin kömürde ortaya çıkması gibi bir şeyin başka bir şeyde meydana gelmesi olarak düşünülebilir. Ancak böyle bir yolla Allah'ın zatının Hz. İsa'nın bedenine hulûl ettiğine dair düşünce batıldır. Zira bu anlamın doğru olabilmesi için öncelikle İlah'ın cisim olduğuna inanmak gerekir. Allah'ın cisim olduğuna inanmadıkça böyle bir hulûlün doğru kabul edilmesi mümkün değildir. Müellif Hristiyanların da Müslümanlar gibi Allah'ın cisim olmadığına inandıklarını belirterek böyle bir hulûlün kabul edilemeyeceğine dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bu şekilde bir hulûl düşüncesi İlah tasavvurunda tecsimi (cisimleştirmeyi) gerekli kıldığından reddedilmelidir.²⁶⁷
- b. İkinci açıklama: Hulûl, renklerin cisimlerde bulunması gibi bir şeyin başka bir şeyde bulunması olarak açıklanabilir. Müellif ikinci açıklamayı ise tehayyüz (bir mekânda bulunma) teorisi üzerinden yine tecsime yol açacağı gerekçesiyle reddetmektedir. Zira renkler cisimlerde, cisimler ise mekânlarda bulunmaktadır. Bir mekânda yer tutmak

²⁶⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 169.

²⁶⁵ Tasdik ve tasavvur hakkında detaylı bilgi için bkz. Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, ed. İbrahim Halil Üçer, çev. Ömer Türker (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 1/178-180; Sa'deddin et-Teftâzânî, *el-Makâsîd Kelâm İlminin Maksatları*, ed. Ahmet Kaylı, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 98-102.

²⁶⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 169-170.

²⁶⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 170.

cisimlerin temel özelliği olup Allah için düşünülemez. Bu nedenle ikinci açıklama da Allah tasavvuru açısından doğru değildir.²⁶⁸

- c. Üçüncü açıklama: Hulûl, izâfi sıfatların zatlarda (kişilerde) bulunması gibi bir şeyin başka bir şeyde bulunması anlamında olabilir. Girîdî bu açıklamayı da batıl olarak nitелеmektedir. Zira bir şeyin başka bir şeye bağlı olması ihtiyaç ile ilişkilidir. Bu açıdan Allah'ın bir varlıkta ortaya çıkması düşünülürse, o varlığa muhtaç olması gerekir. Bir şeye muhtaç olmak ise yaratılmış varlıkların özelliklerinden olup Allah'ın zatı hakkında söz konusu değildir. Müellif bu durumda Allah'ın bir müessire muhtaç olacağını belirterek bu ihtimalin aklen muhal olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁹

Netice itibariyle Girîdî üç açıklama içerisinde hulûlün Allah'ın zatında mümkün olmadığını ve bu sebeple ispatının imkânsız olduğunu belirtmiştir.²⁷⁰ Böylece Hıristiyanların Allah'ın İsa Mesih'e hulûl ettiğine dair inançları sadece hulûl kavramının mahiyeti açısından dahi incelendiğinde çürütülmüş olmaktadır.

Girîdî bu açıklamaların ardından kelâm âlimlerinin teslis, ittihâd ve hulûlü reddetmek için kullandığı yöntemi aktarmaktadır. Eserde kelâmcıların iddiaların reddine dair delilleri yukarıdaki yaklaşımdan ayrı şekilde ele alınarak hulûl konusunun ikinci kısmında işlenmektedir. Müellif bu konuyu işledikten sonra Hz. İsa'ya ilahlık nispet edilen üçüncü ve dördüncü ihtimalleri tartışmaktadır. Bu sıralamanın dışına çıkılarak üçüncü ve dördüncü ihtimallerin konu bütünlüğü açısından ilk iki ihtimalden sonra ele alınması daha doğru olacaktır. Bu nedenle üçüncü ve dördüncü ihtimallerin ardından kelâm âlimlerinin konuyla alakalı görüşleri ileride müstakil bir başlık altında incelenmiştir.

2.1.3. Allah'ın Hz. İsa Mesih'i Yaratma ve Tasarruf Sahibi Kılmasıyla İlah Olma İhtimali

Girîdî "makâm-ı sâni" başlığı altında üçüncü ve dördüncü ihtimalleri tartışmaya devam etmektedir. Üçüncü ihtimale göre Hz. İsa Mesih'in ilahlığı, ittihâd ve hulûlün dışında gerçekleştiği iddiasına dayanmaktadır. Allah'ın Hz. İsa Mesih'e verdiği birtakım olağanüstü özellikler dolayısıyla kendisine ilah denilmiş olabilir. Bu anlamda Hıristiyanlara göre Hz. İsa Mesih'in ilah olması, Allah'ın onu cisimleri yaratma ve âlemde tasarruf sahibi kılmasıyla ilişkilidir.²⁷¹

Girîdî'ye göre bu ihtimal de diğerleri gibi geçersizdir. Zira yine Hıristiyanların naklettiğine göre İsa Mesih Yahudiler tarafından yakalanıp çarmıha gerilmiştir. Bu ise ilah kabul edilenin acziyetine ve onun zayıflığına delalet etmektedir. Eğer iddia edildiği üzere Hz. İsa Mesih

²⁶⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 170-171.

²⁶⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 171.

²⁷⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 171.

²⁷¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 186.

cisimleri yaratma kudretine sahip birisi olsaydı Yahudiler onu öldüremezdi. Aksine Hz. İsa Mesih'in bu olağanüstü kudretiyle Yahudileri öldürerek yok etmesi gerekirdi.²⁷²

2.1.4. Allah'ın Hz. İsa Mesih'i İbn (Oğul) Edinmesiyle İlah Olma İhtimali

Dördüncü ihtimale göre Hz. İsa Mesih'in ilah olması Allah'ın onu *ibn* (oğul) edinerek şeref vesilesi kılmasıdır. Nitekim Allah Hz. İbrahim'i de şeref vesilesi kılarak kendisine *halîl* (dost) edinmiştir. Hz. İsa Mesih'in Allah tarafından oğul edinmesi görüşü Hıristiyanlar arasında Ariuşçular tarafından savunulmaktadır. Fakat bu görüşte, dilin yanlış kullanımından ötürü lafzî hatadan başka bir hata yoktur.²⁷³

Hatta Girîdî'nin naklettiğine göre Fenârî Hasan Çelebi (ö. 891/1486)²⁷⁴ *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkif* adlı eserinde Ariuşçular'ın hak ehli olduğunu söylemektedir. Ancak Hasan Çelebi'ye göre Ariuşçular'ın, Allah'a "baba" ve Hz. İsa'ya "oğul" demeleri, bu sözlerinin mana açısından doğru ancak lafız açısından yanlış olduğunu göstermektedir. Zira Arius oğul İsa Mesih'in ezeli olmayıp yoktan yaratıldığını düşünmektedir. Onun bu görüşüne karşı meşhur İznik konsili toplanmış ve Hıristiyanların bir kısmı Arius'u tekfir etmiştir.²⁷⁵

Bununla birlikte Arius'un iddiasına göre, Allah âlemi oğul İsa Mesih vasıtasıyla yaratmış ve bu nedenle İsa Mesih ilah/tanrı namını almıştır. Girîdî'ye göre Hasan Çelebi, "ehl-i hak" dediği Arius'un inancının tamamının haklı olduğunu söylememiş, yalnız Hz. İsa'nın yoktan yaratıldığı ve Allah tarafından şeref vesilesi kılınarak kendisine *ibn* (oğul) denildiği görüşlerinin doğru olduğunu söylemiştir.²⁷⁶

2.1.5. Kelâm Âlimlerinin Teslis, İttihâd ve Hulûlün Reddine Dair Delilleri

Girîdî "makâm-ı sâni" olarak isimlendirdiği ikinci kısımda kelâm âlimlerinin teslis, ittihâd ve hulûlün reddine dair ortaya koyduğu birtakım delilleri nakletmektedir. Ancak müellif işlenen konuların çoğunda hangi kelâm âlimlerinden istifade ettiğini belirtmemiş ve genellikle ilgili eserlerin isimlerine herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Konuyla alakalı bütün açıklamalar "nefy-i hulûl hakkında mütekellimînin ihticâcî" başlığı altında ittihâd ve hulûl kavramları üzerinden verilmiştir.

Buna müellif açısından ilahi zatın Hz. İsa'nın bedenine hulûl etmesi hakkında iki akli olasılık vardır: Hulûl ya vacib (zorunlu) ya da caiz (mümkün) olmalıdır. Her iki durumda müellifin aşağıdaki akıl yürütmeleri doğrultusunda yanlışlanmaktadır.²⁷⁷

²⁷² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 186.

²⁷³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 186-187.

²⁷⁴ Molla Fenârî'nin torunu, dilci, kelâm ve fıkıh âlimi. Detaylı bilgi için bkz. Cemil Akpınar, "Hasan Çelebi, Fenârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/313-315.

²⁷⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 187-188.

²⁷⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 188.

²⁷⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 172.

- a. Hulûlün vacib olma ihtimali: Kadîm bir varlık olarak Allah'ın hulûl etmesinin aklen vacip olması halinde ya Allah'ın hâdis bir varlık olması ya da hulûl ettiği şeyin başlangıcı olmayan (kadîm) olması gerekir ki, iki seçenek de açıkça batıldır. Zira Allah'ın zatının başlangıcının olmadığı ve cisimlerin hâdis olarak sonradan yaratıldığı delillerle sabit olduğundan iki ihtimal de geçersizdir. Ayrıca müellife göre Allah'ın zatının zorunlu olarak hulûlü kabul edilirse onun bir mekana muhtaç olması gerekir. Böyle bir muhtaçlık durumu sonradan yaratılmış mümkün varlıkların özelliklerinden olduğu için zorunlu varlık olan Allah'ın zatında bu durum geçerli değildir.²⁷⁸
- b. Hulûlün caiz olma ihtimali: İkinci ihtimal olan Allah'ın bir varlığa hulûlünün aklen caiz/mümkün olması da geçersizdir. Zira Allah vâcibu'l-vücûd olarak zorunlu bir varlıktır. Zorunlu sıfatına sahip olan Allah'ın, imkan sıfatıyla nitelenen başka bir varlıktan farklı olduğu gayet açıktır. Bunun üzerine Allah'ın bir mahale hulûlü caiz olarak düşünülürse, bu hulûlün onun zâtı üzerine ilave olması (zâid) gerekir.²⁷⁹

Bu ise iki sebepten dolayı imkansızdır:

1. Bir mahale hulûl, zat üzerine ilave olursa, ilave edilen hulûlün mahalline hulûl de ilave edilmiş olur ki burada teselsül²⁸⁰ ortaya çıkar. Bu durumda ilave edilen şeyin Allah'ın zatına hulûl etmesi gerekir. İlave edilen şeyin ise Allah'ın zatına hulûlü kabul edilirse, bu hulûlü gerektiren başka bir hulûlün de bulunması gerekir. Yani ilave edilerek devam eden hulûllerin sonsuzluğu meydana gelmiş olur. Bu anlamda teselsül ise aklen imkansızdır.²⁸¹
2. Allah'ın bir mahalle hulûlü onun zâtı üzerine ilave kabul edilirse, o halde Allah bir yere hulûl ettiğinde kendisine sonradan meydana gelen bir sıfatın hulûl ettiğini kabul etmek gerekir. Bu ise aklen imkansız olmaktadır. Zira Allah sonradan meydana gelen özellikleri zatında kabul edecek bir varlık değildir. Hâdisleri kabul etmek onun zâtı özelliklerinden olsa, ezelde hadis varlıkların bulunduğunu iddia etmek gerekir. Ezelde hâdis varlıkların bulunduğunu kabul etmek ise imkansızdır.²⁸²

Girîdî hulûl kavramı üzerinden Hıristiyanların inançlarını çeşitli yönlerden eleştirmeye devam etmektedir. Nitekim Hıristiyanlar, ilahi zâtın Hz. İsa Mesih'in insani yönü olan bedenine hulûl etmediği konusunda Müslümanlarla aynı görüştedir. Ancak Hıristiyanlar Allah'ın zatının değil de kelimesinin yani ilim sıfatının Hz. İsa Mesih'e hulûl ettiğini iddia etmektedir. Fakat bu iddia,

²⁷⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 172.

²⁷⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 172-173.

²⁸⁰ Bir şeyin kesintiye uğramadan ardı ardına devam etmesi, nesne ve olayların sebep-sonuç ilişkisi içinde geriye doğru sonsuzca sürüp gitmesi anlamında terim. Detaylı bilgi için bkz. Osman Demir, "Teselsül", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/536-538.

²⁸¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 173.

²⁸² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 173.

kelimenin (ilim) Hz. İsa Mesih'in bedenine hulûlden sonra Allah'ın zatında ilim sıfatının kalıp kalmadığı problemini oluşturmaktadır.²⁸³

Girîdî, bu iki ihtimali aşağıdaki gibi incelemektedir:

- a. Birinci İhtimal: Eğer hulûlden sonra ilim sıfatının halen Allah'ın zatında kaldığı kabul edilirse, bu durumda bir sıfatın aynı anda iki yerde var olması yani hem Allah'ta hem de Hz. İsa'nın bedeninde bulunması gerekir. Böyle bir durumun ise aklen düşünülmesi mümkün olmayıp imkansızdır. Zira Hz. İsa'nın zatında bulunan ilim ile Allah'ın zatında bulunan ilmin özdeşliği iddia edilirse, o halde diğer insanlarda bulunan ilim ile Allah'ın zatında bulunan ilmin özdeşliğini kabul etmek gerekir. Çünkü hudûs ve cisim olma ve buna benzer durumlarda insanlar ile Hz. İsa Mesih arasında ortak özellikler söz konusudur.²⁸⁴

Sırrı Paşa yukarıdaki kıyası reddetmek amacıyla kendisine yöneltilen eleştirileri lâhika olarak ayrıca ele almıştır. Burada birbiri ile ilişkili iki itiraz söz konusudur:

- Birinci itiraz "Allah bize kıyas olunamaz" şeklindedir. Bu itiraz kıyasın Allah ile insanlar arasında değil Hz. İsa ile insanlar arasında gerçekleştirildiği vurgusu ile reddedilmiştir. İkinci itiraz "Mesih hazretleri uluhiyet vasfına sahip olduğu için bize kıyas edilemez." şeklindedir. Sırrı Paşa burada mantık hatası olduğuna temas edip bu gerekçeyi reddetmiştir. Zira Hıristiyanların Hz. İsa Mesih'in de ilahi sıfatlara sahip olmakla (tanrı olmasıyla) insanlarla kıyaslanamayacağı iddiası, bizzat kendisi ispata muhtaç olup asıl tartışma konusu da bu iddiadır. Dolayısıyla zaten tartışma konusu olan ve ispatı istenen bir problemi, ispat edilmiş bir öncül gibi istidlalde kullanmak müsâdere ale'l-matlûb²⁸⁵ olup mantık hatası içerir. Hıristiyanlar öncelikle Hz. İsa Mesih'in Allah'ın ilim sıfatına sahip olduğunu (tanrı olduğunu) iddia etmektedir. Bu nedenle Hz. İsa Mesih'in diğer insanlarla kıyaslanmasının tartışılmasından önce, ilahi sıfatlara nasıl sahip olduğu ispat edilmelidir. Nitekim müsâdere ale'l-matlûb kavramı Sırrı Paşa açısından münazara ilmüne en alt seviyede intisabı olan bir kişinin dahi duymadığını iddia edemeyeceği kadar meşhur ve maruf bir kavramdır.²⁸⁶

- b. İkinci İhtimal: Bu ihtimale göre ilim sıfatının Hz. İsa Mesih'e hulûlünden sonra Allah'ın zatında ilmin bulunmadığı iddia edilecek olursa, o zaman da zorunlu olarak ilim sahibi

²⁸³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 174.

²⁸⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 174-175.

²⁸⁵ Müsâdere ale'l-matlûb: ispatlanmaya muhtaç bir önermeyi kanıtlanmış gibi göstererek başka bir konuda delil olarak sunma anlamına gelen mantık terimi. Latince "petitio principii", Türkçe adıyla savı kanıtsama: açıklama gerektiren noktaları dayanak alarak bir iddiayı ispatlama girişi. Detaylı bilgi için bkz. İbrahim Emiroğlu, "Petitio Principii Nedir?", *Felsefe Dünyası* 9 (1993), 65-74; Kamil Kömürcü, "İbni Sînâ'ya Göre Mantık Yanlıları ve Sebepleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010), 188-189; Gülümser Durhan, "Petitio Principii: Bir Mantık Safsatası", *Küllîye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2024), 321-331; Mahmut Kaya, "Mugalata", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/371.

²⁸⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 175.

olması gereken Allah'a noksanlık izafe edileceğinden böyle bir durum hiç bir yönüyle akla uygun olmayacaktır.²⁸⁷

Girîdî, ilim sıfatının Hz. İsa Mesih'in bedenine hulûl ettikten sonra, Allah'ın zatında bu sıfatın ayrılıp ayrılmadığına dair tartışmaları İsmail Gelenbevî'nin (ö. 1205/1791)²⁸⁸ *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl* adlı eserinden alıntılararak nakletmektedir. Gelenbevî'ye göre Hıristiyanlar ilim sıfatının hulûlden sonra Allah'ın zatından ayrıldığını iddia edecek olursa, bu sıfatın yer değiştirerek intikal ettiğini kabul etmemiz gerekir. Ancak böyle bir intikal ihtimali, ittifakla hem kelâmcılar hem de filozoflar nezdinde aklen imkânsızdır.²⁸⁹

Girîdî'nin Gelenbevî'den aktardığına göre mahal (mekân), sıfatın belirleyici özelliği olup (müşahhasât) onun bir şahısta ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu nedenle ilim sıfatının Allah'tan hulûl ederek ayrılma anında sahibine özgü olan belirleyici özellik yok olacaktır. Başka bir mekânda ortaya çıkan sıfat ise, o sıfatın aynısı olmayıp farklı bir sıfat olacaktır. Böyle bir durum ise intikal değil, belki bir sıfatın bir mekânda yok olması, başka bir sıfatın başka bir mekânda ortaya çıkmasıdır.²⁹⁰ Gelenbevî aslında bu açıklamada, kendisi dışında bir benzeri olmayan tek bir özelliğin (Allah'ın ilim sıfatının) aynı anda başka bir yerde bulunmasının imkânsız olduğuna değinmiş ve üçüncü halin imkânsızlığı ilkesi üzerinden ele almıştır.

Gelenbevî, ilim sıfatının hulûlünün reddine dair bir diğer gerekçe daha sunarak Allah'ın zâtî sıfatlarının onun zâtının bir gereği olduğunu söylemektedir. Allah'ın zâtının gereği olan bir sıfatın ise hulûl ederek ondan ayrılması mümkün değildir. Öte yandan ilim sıfatının hulûl ettikten sonra Allah'ın zâtından ayrılmayıp devam ettiği iddia edilirse, o zaman da bir şahsa mahsus olan bir sıfatın/özelliğin birbirinden ayrı ve zıt olan iki mekanda aynı anda bulunması gerekecektir. Fakat böyle bir durumun şüphe bırakmayacak derecede batıl/geçersiz olduğu gayet açıktır.²⁹¹

Girîdî, konuyla alakalı olarak eleştirilerine devam ederken, Muallim Nâcî'nin (ö. 1893) *Mütercem* adlı eserinden istifade etmiş ve söz konusu eserden Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 1210) *Münâzara fi'r-red 'ale'n-nasârâ* adlı reddiyesinin tercümesine dair bir pasajı aynen nakletmiştir. Nakledilen pasaj, Râzî'nin bir Hıristiyanla arasında geçen münazarasını konu edinmektedir. Râzî tartışma içerisinde Hıristiyan muhatabına Hz. İsa'nın İlah olduğuna dair hangi delillerin olduğunu sormaktadır. Onlara göre Hz. İsa'nın ilah olmasının en büyük delili kendisinden sâdır olan mucizelerdir. Zira Hz. İsa'nın ölüyü diriltmesi, körlerin gözünü açması

²⁸⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 175.

²⁸⁸ Daha çok matematik ve mantık alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Osmanlı âlimi. Detaylı bilgi için bkz. Şerafettin Gölcük - Metin Yurdagür, "Gelenbevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/552-555.

²⁸⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 176; İsmail Gelenbevî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl* (Dersaadet, İstanbul: Matbaa-i Osmâniye, 1316), 142. (Eserin iki cildide beraber ciltlenmiş ve tek kitap halinde neşredilmiştir. Eserde her sayfanın iç kısmı bir çizgiyle ikiye ayrılmıştır. Üst kısım Devvânî'nin (ö. 908/1502) el-İcî'nin (ö. 756/1355) akâidine yazmış olduğu şerhtir. Alt kısım ise Gelenbevî'nin bu şerhe yazmış olduğu hâşiyedir. Eserin hâmişide yine bir çizgiyle ayrılmış, üst kısımda Mercânî (1818-1889) ve alt kısımda Halhâlî hâşiyelerine yer verilmiştir.)

²⁹⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 176; Gelenbevî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl*, 142.

²⁹¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 176; Gelenbevî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl*, 142.

ve alaca hastalarını iyileştirmesi gibi özellikler ancak ilah kudretiyle yapılabilecek mucizelerdir. Hıristiyanlara göre Hz. İsa'nın elinden bu mucizelerin ortaya çıkması İlah'ın ona hulûl ettiğine delalet etmekte ve insanlarda bu özelliklerin ortaya çıkmaması, insanlarda hulûlün bulunmadığını göstermektedir.²⁹²

Râzî'ye göre "delilin yokluğu, delillendirilen şeyin yokluğunu gerektirmez" (adem-i delilden, adem-i medlûl lazım gelmez)²⁹³ ilkesince, Hıristiyanların bu türden mucizelerin sadece Hz. İsa'da olabileceği yönündeki iddiaları geçersizdir. Zira İlah'ın Hz. İsa'ya hulûl ettiği kabul edilirse, aynı şekilde İlah'ın diğer insanlara, hayvanlara, bitkilere hatta cansız varlıklara hulûl etmesi mümkün olacaktır. Üstelik İlah'ın hulûl ettiği canlının elinden olağanüstü hadiseler göstermesi şart değildir. Dolayısıyla İlah'ın diğer varlıklara hulûlüne dair bir delilin bulunmaması böyle bir ihtimalin olmayacağı anlamına gelmez. Hatta bu nazardan bakılırsa İlah'ın kediye, köpeğe ve fareye hulûl etmesi için bir engel yoktur. Fakat İlah'a böyle bir ihtimali yakıştırmak küfrün açık bir göstergesi olup çok çirkin bir düşüncedir.²⁹⁴

Râzî, Hz. İsa dışında diğer peygamberlerin de olağanüstü mucizeler gösterdiğini ancak onlara ilahlık ve hulûl isnadında bulunulmadığını söyleyerek Hıristiyanları bu konuda eleştirmektedir. Nitekim Hz. Musa'nın asasını yılanı çevirmesi, Hz. İsa'nın ölüyü diriltmesinden daha zordur. Çünkü ölü ile diri arasındaki cinsi yakınlık (müşâkele), asa ile yılan arasındaki cinsi yakınlıktan daha fazladır. Bu anlamda Hz. Musa'nın asayı yılanı dönüştürmesi, onun İlah ya da İlah'ın oğlu olmasını gerektirmiyorsa, ölüyü diriltme mucizesi de Hz. İsa'nın İlah olmasını gerektirmez.²⁹⁵

Girîdî Hıristiyanların Hz. İsa'nın ilah olduğuna dair iddiasını eleştirmekte ve onun hayatında ilahlık değil, kulluğun olduğunu vurgulamaktadır. Zira Hz. İsa'nın, Cenâb-ı Hakka ibadetle çokça meşgul olduğu, insanlardan ve dünya hayatından uzak durduğu bilinmektedir. İbadet ise ancak âbide (kula) mahsus olan bir ameldir. Yine Hıristiyanların itiraf ettiği üzere, Hz. İsa firar etmek ve saklanmak için çabaladığı sırada Yahudiler onu yakalayarak çarmıha germiş, bu esnada kendisi şiddetli acılar çekmiştir. Böylesi bir duruma karşı zayıf ve aciz kalan bir insana ilahlık nispet etmek mümkün değildir.²⁹⁶

Girîdî'nin üzerinde durduğu bir diğer mesele, Hz. İsa'nın kadîm mi yoksa muhdes mi olduğu sorusudur. Hz. İsa'nın bir anneden doğduğu bilinmekle birlikte onun kadîm (ezelî, başlangıcı

²⁹² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 177-178; Râzî, *Hıristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar Münâzara fi'r-Redd 'ale'n-Nasârâ*, 51-52; Muallim Nâci, *Mütercem*, 51-52.

²⁹³ İnkîâs-ı edille düşüncesi yani delillerin yanlışlığının ispatlanması durumunda iddia edilen şeyin de yanlışlığına hükmedilmesi görüşü ilk olarak Bâkullânî'ye (ö. 403/1013) nispet edilmiştir. Bu düşünce zamanla kelâm âlimleri tarafından eleştirilmiştir. "*Delilin butlânı, medlûlün butlânını gerektirmez*" yani delilin yanlışlığı delillendirilen şeyin yanlışlığını gerektirmez düşüncesi öne sürülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Hilmi Demir, "Kelâm Düşünce Tarihinde Yaygın Bir Hatanın Tashihi (İnkîâs-ı Edille) ve Müttekaddimin Kelâmı ile Mantık İlişkisi Üzerine Bir Eleştiri", *Dini Araştırmalar* 10/20 (2007), 79-114; Ögük, "Kelâmda İstidlâl Yöntemi", 67-68.

²⁹⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 178-179; Râzî, *Hıristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar Münâzara fi'r-Redd 'ale'n-Nasârâ*, 52-53; Muallim Nâci, *Mütercem*, 52.

²⁹⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 179-180; Râzî, *Hıristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar Münâzara fi'r-Redd 'ale'n-Nasârâ*, 53; Muallim Nâci, *Mütercem*, 52-53.

²⁹⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 180-181.

olmayan) yani yaratılmamış olduğunu söylemek mümkün değildir. Nitekim Hz. İsa diğer insanlar gibi doğarak dünyaya gelmiş, çocukluk dönemini geçirerek yetişkin olmuş ve yeme-içme gibi insana dair ihtiyaçlarını gidermiştir. Bütün insanların üzerine zorunlu olan bu gibi ihtiyaç ve durumlar Hz. İsa üzerine de hâsıl olmuştur. Bu gibi durumların tamamı ise sonradan yaratılan hâdis ve mümkün olan varlıkların niteliğidir. Zira apaçıktır ki, muhdes olup sonradan var olan bir şey kadîm, mümkün olan bir şey zorunlu (vâcib), değişime uğrayan bir şeyin de dâim olması aklen düşünülemez.²⁹⁷

Eğer Hz. İsa'nın muhdes olup sonradan yaratıldığı kabul ediliyorsa, o halde onun ilah değil ancak bir kul olduğu da teslim edilmelidir. Çünkü sonradan var olma ve yaratılmanın sadece kulluğa delalet ettiğini ve bunun dışında başka bir anlamın olmadığını bilmek gerekir. Fakat Hıristiyanlar Hz. İsa'nın ilahlığını, ona hulûl eden ulûhiyyet sıfatı üzerinden iddia edebilir. Böyle bir ihtimal kabul edilirse, hulûl eden ilahi sıfatın mahalli Hz. İsa'nın sonradan var olan ve yaratılan bedeni olacaktır. Bu nedenle kul olarak sonradan var olan ve yaratılan Hz. İsa'nın İlah vasfını alması mümkün değildir.²⁹⁸

Buna karşın Hıristiyanlar, Hz. İsa Mesih'in ilahi yönünün kadîm, insani yönünün sonradan var olan (hâdis) olduğunu söyleyerek, hulûlün onun insani yönüne (nâsût) gerçekleştiği şeklinde bir iddiada bulunabilirler. Ancak bu düşünce Girîdî açısından kesin delillerle batıl duruma düşmektedir. Hıristiyanlar arasında Hz. İsa'nın bu ikili (düalist) tabiata sahip olduğunu düşünen iki grup yer almaktadır. Birinci gruba göre, Hz. İsa'nın ilahi yönünün onun insani yönünde ortaya çıkması, tıpkı meleğin insan suretinde görünmesi gibidir. Kelâm âlimleri ve filozofların ittifakıyla bu düşünce geçersizdir.²⁹⁹

Kelâmcılara göre ister cisim özelliği taşıyın ister taşımasın (kesîf-latîf), mutlak anlamda harici bir suretle ortaya çıkan şeyin cisim olması gerekir. Yani bir şeyin dış dünyada cisim olarak görünebilmesi, bizim onun cisim olduğuna hükmetmemiz anlamına gelmektedir. Nitekim dış dünyada görünebilmesi mümkün olan melek, cin ve şeytan gibi varlıklar kelâm âlimlerinin nazarında maddeden bağımsız soyut cevherler olmayıp latif cisimlerdir. Filozoflara göre ise soyut varlıklar, dış dünyadaki cisimleşmiş suretler (suver-i hâriciyye-i kesîfe) ile ortaya çıkamayacağı gibi, dış dünyadaki cisim olmayan suretler (suver-i hâriciyye-i latîfe) ile de ortaya çıkamaz. Bu nedenle melek, cin ve şeytan gibi soyut varlıklar filozofların nazarında dış dünyadaki bir suret olmayıp hayali olarak görülebilir.³⁰⁰

Hıristiyanlar arasında Hz. İsa'nın düalist tabiatı olduğunu düşünen ikinci gruba göre ise, nefsin bedenle iç içe geçerek karışması gibi (terekküb), ilahi yön de Hz. İsa'nın insani yönüyle iç içe geçmiş ve karışmıştır. Yani eklenme (inzimâm) yoluyla ilahi yön ile insani yön ittihâd ederek birleşmiştir. Ancak Girîdî nezdinde böyle bir ihtimal de geçersizdir. Zira zorunlu varlık olan

²⁹⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 181.

²⁹⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 181-182.

²⁹⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 182-183.

³⁰⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 183.

İlah'ın başka bir şeyle eklenme yoluyla bir araya gelerek tek bir varlık olduğu düşünülürse, İlah'ın zatına özel olan sıfatların gereğince (ihtisâsu'n-nâut) böyle bir ihtimalin hulûl dışında gerçekleşmesinin imkânı yoktur. Bunun üzerine eğer bahsedilen ittihâdın, hulûl yoluyla gerçekleştiği iddia edilecek olursa, zaten hulûlün geçersizliğini ortaya koyan delillerle bu durum yukarıdaki başlıklarda yer verdiğimiz şekilde ispat edilmiştir.³⁰¹

Girîdî'ye göre bir araya toplanarak meydana gelen bir varlığın hakiki manada tek ve bütün bir varlık olması kabul edilemez. Ona göre zorunlu varlık olan ilahın da toplanma yoluyla bir araya gelen bir varlık (mecmu') ile ittihâd edeceği düşünülemez.³⁰²

Diğer bir ihtimal ise zorunlu varlığın "hâl" olduğunun iddia edilme olasılığıdır. Sırrı Paşa açısından bu da aklen imkansızdır. Çünkü hâl bir mahalle (mekâna) muhtaçtır. Mutlak anlamda bir şeye ihtiyaç duymak, Allah'ın zatıyla çelişkilidir. Eğer Allah'ın kendisine hâl olan şeye ihtiyaç duymadan mekân sahibi olduğu iddia edilirse, o hal olan şey araz, mahal olan Allah'ın dahi mevzu olması gerekecektir. Mevzu ile arazdan dış dünyada hakiki manada teklik ortaya çıkamayacağından Allah'ın o hakikat ile ittihâd etmesi mümkün değildir. Bahsedilen bu ittihâd, ancak birbiriyle ilgili olma yoluyla ortaya çıkmış ise, soyut varlığın insan bedeniyle ilgisinin tedbir ve tasarruf ile ilişkili olması üstün mertebelerin/faziletlerin (tahsîl-i kemâlât) kazanılması için olacaktır. Bütün gerçekleşen faziletlerde soyut varlığın insanın bedeniyle ilişkisinde bir anlam yoktur. Belki soyut varlığın bedenle ilişkisi ancak tesir ve icad iledir.³⁰³

Girîdî'nin hulûl ve ittihâd iddialarına dair yönelttiği son eleştiri baba ve oğul (veled ve vâlid) kavramları üzerinedir. Zira oğlun babanın cinsinden olması gerektiği gibi, Allah'ın çocuğunun onun kendi cinsinden olması gerekir. Hatta bu nedenle Allah ve çocuğu arasında bazı benzerlikler ve ortak özellikler bulunmalıdır. Eğer baba ve oğlun biri, diğerinden hiçbir şekilde farklı değilse, o halde ikisi de birbirinin aynısı olmalıdır. Eğer biri diğerinden bir yönüyle farklıysa (kendisiyle ayrıştığı şey, kendisiyle benzeştiği şeyden farklı olduğuna göre) Allah'ın zatı hakkında birleşmeyi kabul etme (mürekkeb) olasılığı gündeme gelir. Kendisi parçalardan oluşan (mürekkeb) her varlığın, mümkün varlık (yaratılmış varlık) olduğu bilindiği üzere, bu durum bizi Allah'ın da mümkün varlık olduğu sonucuna götürecektir. Böyle bir düşünce ise batıl olup geçersizdir (küllü mürekkebin mümkün, hâzâ hulfün bâtil).³⁰⁴ Çünkü Allah, vâcibu'l-vücûd olarak zorunlu bir varlıktır.

Sonuç olarak Sırrı Paşa'nın teslis, ittihâd ve hulûl konusundaki açıklamalarda klasik kelâm kitaplarından yararlandığı görülmektedir. Girîdî bu konularda Fenârî Hasan Çelebi'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*'ına, İsmail Gelenbevî'nin *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl*'ine ve Fahreddin Râzî'nin *Münâzara fi'r-red 'ale'n-nasârâ* adlı eserlerine açık atıfta bulunmuştur. Ancak müellif nakilde bulunduğu pasajların hepsinde hangi eserlerden ne ölçüde istifade ettiğini belirtmemiştir.

³⁰¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 183-184.

³⁰² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 184.

³⁰³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 184-185.

³⁰⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 185.

Nitekim kelâm ilmine vukûfiyetiyle öne çıkan Girîdî, teslise dair eleştirilerini klasik düşünceyi yansıtacak şekilde kelâm ve mantık ilimleri doğrultusunda ortaya koymuştur.

2.2. Hz. Muhammed Tasavvuru: Sırrı Paşa ve Abdi Yesû' Efendi

Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eseri her ne kadar Hıristiyanlığa dair tarihsel ve teolojik bazı meseleleri ele alsada İslâm dinine dair bazı konularıda işlemektedir. Özellikle Sırrı Paşa ve Abdi Yesû' Efendi arasında yaşanan münazarada Hz. Muhammed'in şahsiyeti ve nübüvveti üzerine yaşanan tartışmalar dikkat çekmektedir. Söz konusu bu tartışmalar Hz. Muhammed'in şahsiyetinin nasıl olduğu, onun nasıl müjdelendiği, Kur'ân'ın nasıl oluştuğu ve İncil'de yer alan Faraklit'in kim olduğuna dair sorular etrafında şekillenmiştir. Hz. Muhammed ve Kur'ân'ın mahiyeti adlı konu ise Sırrı Paşa'nın *Nûrû'l-hüdâ*'da nakletmeyip *Sırr-ı Furkân* adlı eserinde yer verdiği Abdi Yesû' Efendi ile münazarasının bir başka oturumunu konu edinmektedir. Bu bağlamda Müslüman bir ilim adamı olan Sırrı Paşa ve Hıristiyan bir din adamı olan Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Muhammed tasavvurları üzerinden bakış açılarının nasıl olduğunu analiz etmek son derece önemlidir. Her iki ismin kendi dini mensubiyetleri ve geleneksel aidiyetleri çerçevesinde birbirlerini nasıl anlayıp yorumladıkları analiz edilmeye çalışılmıştır.

2.2.1. Hz. Muhammed'in Şahsiyeti ve Nübüvveti

Sırrı Paşa ve Abdi Yesû' Efendi arasında yaşanan münazaranın konuları arasında Hz. Muhammed'in şahsiyeti ve nübüvveti meselesi önemli bir yer teşkil etmektedir. Yaşanan tartışma ilk olarak Girîdî'nin Hz. Muhammed'in başka peygamberlerle mukayese yapılmasını istemesi üzerinden gerçekleşmiştir. Ancak ilerleyen satırlarda anlaşılacağı üzere Abdi Yesû' Efendi bu mukayesede Peygamberler dışındaki bazı kimseleri de mevzu bahis yaparak konuyu genişletmiş ve başka bir boyuta taşımıştır.

Söz konusu bu tartışma bir Pazar günü Diyarbakır Müftüsü Ahmet Hilmi Efendi'nin şahitliğinde gerçekleşmiştir. Girîdî muhatabı Abdi Yesû' Efendi'nin insaf ve irfanına binaen kendisine Hz. Muhammed'in şahsiyeti hakkında bir soru yönelttiğini kaydetmektedir. Bunun üzerine Girîdî, muhatabından nübüvvetleri doğru kabul edilen peygamberler ile Hz. Muhammed arasında bir kıyaslama yapmasını ancak Hıristiyanlarca Hz. İsa'nın ulûhiyeti kabul edildiği için onu bu kıyasta dışarıda tutmasını istemiştir. Bu anlamda Girîdî muhatabına Hz. Muhammed'in mertebesinin diğer peygamberlerden daha mı aşağı, yoksa onlara eşit mi, yoksa onlardan daha mı üstün olduğunu sormaktadır. Abdi Yesû' Efendi ise bu soruya karşılık olarak mevcut bilgilerinin bu konuda kesin bir görüş belirtmeye yetecek kadar olduğunu söylemiş ve Hıristiyan âlimlerin kanaatlerinden farklı bir tutum takındığını ifade ederek samimi bir kalp ile Hz. Muhammed'in ahvâlinin ve sözlerinin diğer peygamberlere nazaran daha üstün olduğunu

itiraf etmiştir. Girîdî ise muhatabının bu insaf ve itirafına binaen kendisine teşekkür ile mukabele ettiğini belirtmiştir.³⁰⁵

Nitekim Girîdî nezdinde bir insanın âlim ve ârif olması, güzel ahlaka sahip olması ve çalışması gibi sebepler neticesinde peygamberlerin mertebelerine ulaşabilmesi asla mümkün değildir. Bir insan ancak Allah'ın onu seçmesi ve yardım etmesi ile bu dereceye ulaşabilir. Girîdî hem Müslümanların hem de Hıristiyanların Peygamberin Allah tarafından seçilmesi ve desteklenmesi gerektiği kanaatinde olduklarını ifade etmektedir. Bu bağlamda Girîdî, Hz. Muhammed'in ahvâlinin ve sözlerinin bütün peygamberlerden üstün olduğunu kabul eden muhatabına niçin onun nübüvvetini kabul etmediğini sormaktadır.³⁰⁶

Abdi Yesû' Efendi'ye göre ise, Hz. Muhammed Allah tarafından desteklenmiş birisi olmakla birlikte yeni ve umumî bir dini tebliğ etmek ve Hıristiyanlığı nesh edip kaldırmakla görevlendirilmiş bir nebi değildir. Hz. Muhammed ancak mürsel (resul) olarak Arapları irşâd etmek ve putperestliği yok etmek için görevlendirilmiştir. Nitekim tarih içerisinde Buhtunnasr olarak bilinen II. Nebukadnezar dahi İsrail oğullarının azgınlıklarını ortadan kaldırmak için Allah tarafından Kudüs'e gönderilmiş bir mürseldir. Hatta tarihte peygamberlerin yanısıra Yunan filozofları gibi Cenâb-ı Hakkın diğer insanlardan daha üstün yarattığı ve büyük ilim sahibi kişiler vardır.³⁰⁷

Girîdî *Nakdül-keîâm fî akâidi'l-İslâm* adlı eserinde resul-nebi kavramlarının kapsam ve sınırlılıklarına dair birtakım açıklamalar getirmektedir. Her iki kavram hakkında İslâm âlimlerinin farklı kanaatleri mevcuttur. Resul Allah'ın gönderdiği ve dini hükümleri insanlara açıklayan kâmil insandır. Bazı âlimlere göre resulün kitap sahibi olması gerekliken bazılarının göre ise gerekli değildir. İslâm âlimlerinin bazılarının göre resul ve nebi birbirlerine eşit olmakla birlikte aralarındaki fark sadece lafzidir. Kimilerine göre ise nebi resulden daha genel bir kavramdır. Çünkü resul kitap ve yeni bir şeriat sahibi olmakla daha sınırlıdır. Ancak nebi ise yeni bir kitap ve şeriatla sınırlandırılmamıştır. Bazı âlimlere göre ise resul daha genel bir kavramdır. Çünkü resul Allah tarafından gönderilmiş bir insan ya da melektir. Nübüvvet ise yalnız insana özeldir. Ancak İslâm âlimlerinin çoğunluğu "*senden önce hiçbir resul ve nebi göndermedik*"³⁰⁸ ayetini delil getirerek nebi kelimesinin resulden daha genel bir anlam ifade ettiğinde ittifak etmişlerdir.³⁰⁹

Girîdî *Nûrül-hüdâ* adlı eserinde Abdi Yesû' Efendi ile arasındaki tartışmadan dolayı mürsel ve nebi kelimelerine dair muhatabını eleştirmektedir. Nitekim müellif nezdinde Abdi Yesû' Efendi Arapçayı çok iyi bilmesine rağmen mana bakımından mürselin nebiden daha genel bir anlam ifade ettiğini ve bu açıdan mürselin daha üstün olduğunu bilmemektedir. Abdi Yesû' Efendi, Hz.

³⁰⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrül-hüdâ li-meni'stehdâ*, 75-76-77.

³⁰⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrül-hüdâ li-meni'stehdâ*, 77.

³⁰⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrül-hüdâ li-meni'stehdâ*, 78-79.

³⁰⁸ *Kur'an Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), el-Hac 22/52.

³⁰⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nakdül-keîâm fî akâidi'l-İslâm*, 27; Giritli Sırrı Paşa, *Nakdül-keîâm fî Akâidi'l-İslâm Maturîdî İlm-i Kelâmı'na Giriş*, 59-60; Giritli Sırrı Paşa, *Nakdül-keîâm fî Akâidi'l-İslâm İlm-i Kelâmın Özü*, 117-118.

Muhammed'in bir nebi değil ancak mürsel olabileceğini belirtmiştir. Girîdî'nin Abdi Yesû' Efendi'ye yönelttiği eleştirilerinden hareketle *Nakdül-kelâm* içerisinde kavramlar hakkında verdiği açıklamalardan resulün daha üstün olduğu görüşünü tercih ettiği anlaşılmaktadır.³¹⁰ Girîdî her ne kadar *Nakdül-kelâm* adlı eserinde İslâm âlimlerinin çoğunluğunun nebinin resulden daha genel olduğuna dair ittifak ettiklerini söylese de münazarayı konu edinen *Nûrül-hüdâ* içerisinde muhatabını ilzam etmek amacıyla aksini savunduğu düşünülebilir.

Girîdî, nebi ve resul kavramlarına dair eleştirilerini ortaya koyduktan sonra Hz. Muhammed'in Abdi Yesû' Efendi tarafından Buhtunnasr gibi bir kafirle kıyas edilmesini "kıyâs ma'a'l-fârık"³¹¹ gibi teknik bir kavram kullanarak son derece yanlış bulmaktadır. Müellif muhatabının bu karşılaştırmasını "bu temsiliniz ciddi mi? Yoksa latife mi ediyorsunuz?" diyecek kadar dikkate almadığını göstermiştir. Nitekim Buhtunnasr'ın ahvâli peygamberlere kıyaslanacak düzeyde değildir.³¹²

İslâmî literatürde Buhtunnasr olarak bilinen ve asıl adı II. Nebukadnezar (M.Ö. 605-562) olan Bâbil kralı, milattan önce 626-539 yılları arasında hüküm sürmüştür. Keldânî İmparatorluğunun en uzun süre tahta kalan kralı olarak kırk üç yıl hükümdarlık yaptığı bilinmektedir. II. Nebukadnezar daha çok tanrıya karşı gelen bir kral olarak İncil'in Yereya ve Danyal kitaplarındaki anlatılarla bilinir. Yahuda Krallığına son vererek Yahudileri Babil'e sürgüne göndermiştir. Yahudi kaynaklarda genel kanaate göre düşman olarak tanıtılmış ve Kudüs'ü ele geçirerek Süleyman Mabedi'ni yıkmasıyla zâlim bir kral olarak tasvir edilmiştir. II. Nebukadnezar'ın, Tanrı Yahve'nin emriyle Yahudileri işledikleri günahlar sebebiyle cezalandırmak üzere gönderildiği aktarılmaktadır.³¹³

Bu anlamda Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Muhammed'in faziletlerini bütün peygamberlere kıyasla daha üstün görmesine rağmen onun nübüvvetini inkâr için Buhtunnasr gibi bir kişiyle kıyaslaması Girîdî'ye göre irfan ve insafa uygun olmadığı gibi mantıken doğru bir kıyas da değildir.³¹⁴ Dolayısıyla Girîdî aslında muhatabını hem vicdanen hem de aklen doğru bir tavır içinde bulunmamakla eleştirmektedir.

Hıristiyanlık tarihinde Buhtunnasr hakkında yer alan bu kadar olumsuz düşüncelere rağmen Abdi Yesû' Efendi'nin onu Hz. Muhammed ile kıyaslaması son derece manidar bir yaklaşım olarak düşünülebilir. Nitekim Abdi Yesû' Efendi hem Buhtunnasr ve hem de Hz. Muhammed'in sıradan insanlar gibi olmadığını söylemektedir. Ancak Hz. Muhammed'in faziletlerine vurgu

³¹⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrül-hüdâ li-meni'stehdâ*, 78.

³¹¹ Birbirine benzemeyen şeyler arasında yapılan yanlış mukayese. Asıl ile fer' arasında illet uyumsuzluğu olarak tarif edilen kavram. Detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Okur, "Kıyas İşleminde İlet Birliğinin Sağlanamaması Hali: Kıyâs Ma'a'l-Fârık", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 36 (2020), 17-48.

³¹² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrül-hüdâ li-meni'stehdâ*, 78-79.

³¹³ Ali Osman Kurt, "Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezzar ve Koreş Örneği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2006), 423-443; Joshua J. Mark, "II. Nebukadnezar", *World History Encyclopedia* (Erişim 18 Temmuz 2025); Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

³¹⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrül-hüdâ li-meni'stehdâ*, 79.

yapmasına rağmen onu Hıristiyanlık tarihinde zâlim bir şahsiyet olarak tasvir edilen Buhtunnasr ile kıyaslaması ve iki isim arasında bir ilişki kurması oldukça dikkat çekicidir.

Abdi Yesû' Efendi'nin, Hz. Muhammed'i ve Buhtunnasr'ı mürsel kavramı üzerinden Allah tarafından belirli bir topluma gönderilmekle sınırlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bir diğer bakış açısıyla Hz. Peygamber'in nübüvvetini umûm – husûs ilişkisi içinde değerlendirip sadece belirli bir kavme gönderildiğini kabul etmesi ılımlı bir tavır takınmaya çalıştığını göstermektedir. En azından Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Muhammed'in ilâhi vahye muhatap olduğunu kısmen de olsa kabul ettiği düşünülebilir. Girîdî'nin muhatabını böyle bir kabule mecbur bırakması tartışma içerisinde karşı tarafı ilzam etmeye yönelik başarısı olarak görünmektedir. Girîdî muhatabının bu tavrına karşı, resul-nebi kavramları arasındaki sünni açıklama modeli üzerinden bir cevap vermeyi tercih etmiştir.

Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Peygamberin Buhtunnasr ile kıyaslanmasını hatalı bulan Girîdî, aynı zamanda Yunan filozoflarının da bu kıyasta ölçü olarak kabul edilmesini son derece yanlış bulmaktadır. Abdi Yesû' Efendi Cenab-ı Hakkın üstün olarak yarattığı ancak peygamber olmayan bazı insanların varlığından söz ederek filozofları örnek göstermiştir. Yunan filozofları yüksek ilimlerine rağmen peygamber olmayıp diğer insanlara nazaran üstün meziyetlere sahip kişilerdir. Ancak Girîdî nezdinde Hz. Muhammed ve Yunan filozofları arasında kıyas yapılabilecek herhangi bir benzerliğin bulunması mümkün değildir. Çünkü Yunan filozofları ilim ve felsefede yüksek meziyetlere sahip olmakla birlikte putperest kişilerdir. Bir insanın sadece akl-ı selim ile tevhîde ulaşması mümkün iken onlar bu özelliklerine rağmen tevhîd inancına ulaşmakta aciz kalmışlardır.³¹⁵

Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Muhammed'i Yunan filozoflarına benzetmesinin arka planında Müslümanların "putperest" olduğuna dair Hristiyan inancının etkisi olabilir. Özellikle Haçlı savaşlarında İslâm peygamberini ve Müslümanları küçük düşürmek amacıyla propagandalar yapılmıştır. Müslümanlar, ilah tasavvurları ve Hz. Muhammed'e bağlılıkları üzerinden Hristiyanlar tarafından putperest ithamına maruz kalmışlardır. İlk oryantalistler olarak kabul edilen Orta Çağ Hristiyan yazarları bu gibi iddiaları gündeme getirmiş ve Hz. Peygamber hakkında karalayıcı neşriyatta bulunmuşlardır. Onlar Hz. Muhammed'i Mekke'nin putlarından biri, bir kabilenin tanrısı ya da şeytanın cisimleşmiş şekli gibi asılsız iftiralar üzerinden tanıtmıştır.³¹⁶

Nitekim Girîdî Yunan filozoflarının putperest kişiler olduğunu belirtmiştir. Abdi Yesû' Efendi ise Yunan filozoflarının üstün meziyetleri bağlamında Hz. Peygamber'e kıyas kabul etse de, onların peygamber olmayıp ilahi vahye de muhatap olmadıklarını kabul etmiştir. Zira Hz. Muhammed ve Yunan filozofları arasındaki benzerliği bu mesele üzerine kurmaktadır. Bu

³¹⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 79-80.

³¹⁶ Cemil Hakyemez, "Oryantalistlere Göre Hz. Muhammed", *İslâmî İlimler Dergisi* 1 (2006), 165-166; Ömer Faruk Harman, "Hristiyanların İslam'a Bakışı", *Asrımızda Hristiyan - Müslüman Münasebetleri* (İstanbul: İlmî Neşriyat İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1993), 101,103; Fadıl Aygün, "Ortaçağdan Günümüze Hristiyan Teologların Hz. Muhammed Tasavvuruna Bir Bakış: Algı Ve Gerçekler", *Bilimname: Düşünce Platformu* 29 (2015), 144.

bağlamda aslında Hz. Muhammed'in de evrensel bir ilahi vahye muhatap olmadan Yunan filozofları gibi ilim sahibi bir kişi olduğunu söylemektedir. Hıristiyanların Müslümanlar ve Hz. Muhammed hakkındaki yukarıda nakledilen nefret dolu sözlerinin yanında özellikle vahye muhatap olmayıp putperestlik iftirasından dolayı Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Muhammed'i Yunan filozoflarına benzettiği ihtimalini akıllara getirmektedir.

Girîdî Hz. Muhammed ve Yunan filozoflarının kıyaslanmasının hatalı olduğuna dair bir diğer gerekçe daha sunmaktadır. Yunan filozofları medeniyetin üst seviyede olduğu yerlerde yaşamış ve ilim tahsil etmişlerdir. Ancak Hz. Muhammed'in yaşadığı toplum içerisinde okuma yazmayı bilmeyenler yaygın olduğundan onlara kinâyeten "ümmî" denilmiştir. Nitekim Hz. Muhammed de okuma yazma bilmediğinden ümmî olarak anılmış, hayatı boyunca medrese görmemiş ve ilim tahsil etmemiştir. Hz. Peygamber kendi imkanları ve yaşadığı dönemin bu şartlarına rağmen ilim, felsefe ve siyasette üstün mertebelere sahip olan Yunan filozoflarını ve âlimleri geride bırakarak erişilemez bir makama sahip olmuştur.³¹⁷

Girîdî'nin ifadelerinden hareketle ümmîlik konusunda geleneksel tavrı sürdürmekte olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Hz. Peygamber'in ümmî olup okuma-yazma bilmediğine dair farklı kanaatlerde söz konusudur.³¹⁸ Girîdî'nin ümmîlik konusundaki tavrı neticesinde Hz. Muhammed ve Yunan filozoflarının yaşadıkları toplumun eğitim imkanları gibi durumlar üzerinden yapılacak kıyasın insafa uygun olmadığına dair kanaatini belirttiği görülmektedir. Abdi Yesû' Efendi ise bu itirazlara karşılık, Allah'ın olağanüstü insanlar yaratabileceğini söylemekle yetinmiş ve bunun dışında başka bir cevap vermemiştir.³¹⁹

2.2.2. Hz. Muhammed'in Müjdelenmesi

Kelâm ilminde Hz. Muhammed'in önceki kutsal kitaplarda müjdelenmesi meselesi önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bu müjdenin nasıl gerçekleştiği sorusu âlimlerin araştırma konusu olmuştur. Bu tebşîratın daha çok Yuhanna İncil'inde yer alan Paraklitos (Faraklit) kelimesi üzerinden gerçekleştiği Müslüman âlimler tarafından savunulmuştur. Faraklit konusuna geçmeden önce Girîdî ve Hıristiyan muhatapı Abdi Yesû' Efendi arasında, Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'e dair bir haber verip vermediği üzerinden bir münazara yaşanmıştır. Söz konusu bu münazarada ilk olarak peygamberlerin vahiyle gaybtan haber verdiğine değinilmiş, ardından Hz. İsa'nın haber verdiği gaybî bilgiler üzerinden, Hz. Muhammed'in de müjdelenmesi ve haber verilmesi gerektiğine dair bir tartışma gerçekleşmiştir.

Girîdî *Nûrû'l-hüdâ*'da Hz. İsa'dan sâdır olan mucizeler yanında onun gaybtan haber verdiğini ve bu haberlerin nübüvvet ve risâletinin delili olduğunu çünkü gaybı Allah'tan başkasının

³¹⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 80-81.

³¹⁸ Hz. Peygamber'in ümmî olduğuna dair tartışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail Şık - İsmail Yörük, "Kelâm Açısından Hz. Peygamberin Ümmiliği", *Dinî Araştırmalar Dergisi* 7/19 (2004), 173-189; Ziya Şen, "Kur'an'da Ümmî Kavramı ve Hz. Peygamber'in Ümmiliği", *İslâmî İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 203-218; Zeynel Abidin Aydın, "Hz. Peygamber'in Ümmiliği Meselesi", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2012), 287-307; M. Suat Mertoğlu, "Ümmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

³¹⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 80-81.

bilemeyeceğini söylemiştir. Matta İncili'nde de geçtiği üzere Hz. İsa havâriyelerinden Petrus'un "bu gece horoz ötmeden önce kendisini üç kere inkâr edeceğini" haber vermiş ve bu olay söylendiği üzere aynen gerçekleşmiştir. Nitekim peygamberlerin doğru sözlerine şahadet etmek için harikulade işler ile teyit edilmesi ilahi hikmetin gereğindedir.³²⁰

Bu bağlamda Girîdî, Hz. İsa'nın gaybtan haber verdiği olayı anlatırken kendi mucize tasavvurunu açıklamış olmaktadır. Mucizenin Allah'ın hikmetinin bir gereği olarak kabul edilmesi, müellifin Mâtürîdî geleneğinin mucize anlayışı ile örtüştüğünü göstermektedir. Nitekim İmâm-ı Mâtürîdî'ye göre Allah, hikmetinin gereği olarak peygamberlerini mucize ile desteklemektedir. Mucizeler, peygamberlerin isteklerine göre değil bir hikmet ve gerekliliğe binâen gönderilmektedir. Bu anlamda Mâtürîdî'ye göre mucizeler hikmetli bir amaca yönelik verilmiştir.³²¹

Girîdî'ye göre Hıristiyanlarca ilah kabul edilen İsa mesih, alemi yarattıysa Hz. Muhammed'i de yaratmış olmalıdır. O halde onu ne vakit yarattığını ve ne vakit insanlığa gönderdiğini bilmelidir. Ancak Hıristiyanlar Hz. İsa'yı İslâm inancında olduğu gibi sadece bir peygamber kabul ediyorsa yine vahiy yoluyla Hz. Muhammed'den haberdar olmalıdır. Hz. İsa'nın ilah ya da peygamber kabul edilmesi durumunda her iki surette de Hz. Muhammed'i bildiğini kabul etmekten başka yol yoktur. Girîdî ulûhiyyet ile cehaletin bir arada olamayacağını söyleyerek ilah kabul edilen bir kimseye cehalet isnat edilemeyeceğini vurgulamıştır.³²²

Girîdî'ye göre Hz. Muhammed eğer hak peygamber ise ona tabi olunması için ya da değil ise ondan sakındırmak için Hz. İsa'nın bunu haber vermesi gerekir. Nitekim Abdi Yesû' Efendi Hz. İsa'nın zuhurunu önceki peygamberlerin haber verdiğini söylemiştir. Bunun üzerine Girîdî Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'in zuhurunu haber verip vermediğini verdiğini nasıl haber verdiğini muhatabına sormaktadır? Abdi Yesû' Efendi bu sorunun cevabını düşünmüş ve Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'i hiçbir şekilde haber vermediğini iddia etmiştir. Ancak Hz. İsa'nın horoz ötmeden evvel Petrus'un imanı hakkında haber vermesine rağmen tüm dünyayı derinden etkileyen İslâm Peygamberine dair bir bilgi vermemiş olduğuna dair bir iddia Girîdî nezdinde makul değildir. Bu anlamda Hıristiyanların teslîs inancına karşı güçlü eleştirilerde bulunan tevhid dini İslâm ve Hz. Muhammed hakkında Hz. İsa'nın haber vermemiş olması düşünülemez. En azından Hz. Muhammed'in getirdiği dinin batıllığını ispat etmek için Hz. İsa'nın bunu önceden haber vermesi gerekir. Hatta Girîdî'ye göre böyle bir haberin verilmesi Hz. İsa'nın üzerine vacib olmalıdır.³²³

Abdi Yesû' Efendi'ye göre, Hz. İsa getirdiği dinin inancına zıt olan bütün dinlerin batıllığını beyan etmiş ve bundan sonra Hz. Muhammed'in zuhurunu haber vermesine gerek kalmamıştır.

³²⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 81-82.

³²¹ Detaylı bilgi için bkz. İsa Yılmaz, *İmam Mâtürîdî'nin Mûcize Anlayışı* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022); İbrahim Bakır, *Mûcize Kavramı ve İmam Mâtürîdî'nin Konuya Yaklaşımı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

³²² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 82-83.

³²³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 83-84.

Bunun üzerine Girîdî, Hz. İsa'nın ahir zamanda Hıristiyanlarca yalancı mesih olarak nitelenen deccâlin dahi ortaya çıkışını haber verdiğini muhatabına hatırlatmaktadır. Madem ki Hz. Muhammed'in getirdiği din batıl ise ve bunun haber verilmesine gerek kalmadıysa, Hıristiyanlarca "mesîh-i kezzâb" olarak anılan yalancı mesih deccâlin de haber verilmesi gerekli görülmemeliydi. Abdi Yesû' Efendi ise Girîdî'nin bu karşılığına sessiz kalarak bir cevap verememiştir.³²⁴

Zira Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Muhammed'i deccal ve yalancı peygamber gibi nitelememesi en azından bu konuya temas etmekten kaçınması dikkat çekicidir. Çünkü Hıristiyanlık tarihinde Hz. Peygamber'i böyle kötü anlamda niteleyen kimselerde olmuştur. Özellikle Hıristiyan azizi, kilise babası ve bir teolog olan Yuhannâ ed-Dımeşkî'nin (ö. 749 [?]) ve Papa III. Innocent'in (ö. 1216) Hz. Peygamber hakkında nefret ve iftira boyutunda deccal nitelemesi söz konusudur.³²⁵ Abdi Yesû' Efendi gibi Hıristiyan bir din bilginin bu iftira dolu iddiaları bilmemesi düşünülmemeyeceği gibi Girîdî'nin Hz. Muhammed ile Buhtunnasr ve Yunan filozoflarının kıyaslanmasına verdiği tepkiden hareketle Hıristiyanların deccalin kim olduğuna dair yorumlarını gündeme getirmekten kaçındığı ihtimali daha yüksektir. Muhtemelen Girîdî ise bu iddiaları bildiğinden dolayı bahse konu etmiş ve muhatabının bu konudaki kanaatini açıklamasını beklemiştir.

Nitekim Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Muhammed'in nübüvveti hakkında onun Arap müşrikleri gibi bir gruba gönderildiğini söylemesi dini açıdan doğruya ileten bir mürsel olarak ilahi vahye muhatap kabul ettiği anlamında kısmende olsa ılımlı bir tavır takındığı izlenimi verebilir. Buna karşın Hz. İsa'nın diğer inançların batıllığını ortaya koyduktan sonra tekrar bundan bashedmesine gerek olmadığını söyleyip İslâm'ın batıl olduğunu ihsas ettirmesi ve Hz. Muhammed'i Buhtunnasr gibi biriyle mukayese yapmasının kendi içinde tutarlı bir yaklaşım olmadığını belirtmek ve bu tavrın son derece ön yargılı ve taraflı bir tutum olduğunu söylemek mümkündür.

2.2.3. Hz. Muhammed ve Faraklit'in Kimliği

Kelâm âlimleri tarafından Hz. Muhammed'in önceki kutsal kitaplarda müjdelendiğini ve onun peygamberliğini ispat etmek amacıyla birçok kitap kaleme alınmıştır. Söz konusu eserler beşâirü'n-nübüvve ve delâilü'n-nübüvve adı altında geniş bir literatür oluşturmaktadır. Özellikle beşâirü'n-nübüvve metinleri Hz. Muhammed'in tebşîrâtını konu edinerek onun Tevrat ve İncil'de müjdelenmesini ele almaktadır.³²⁶

³²⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 84-85.

³²⁵ Mustafa Bıyık, "Hıristiyan Teolijisinde Deccal ve Yecüc - Mecüc Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007), 62; Rıza Savaş, "İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru Kitabı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Bilecik Üniversitesi Yayınları Siret Sempozyumu II: Türk-İslam Tarihinde ve Batı'da Hz. Muhammed Algısı*, (2012), 84; Ayğın, "Ortaçağdan Günümüze Hıristiyan Teologların Hz. Muhammed Tasavvuruna Bir Bakış: Algı Ve Gerçekler", 145-146.

³²⁶ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Aydın, "Beşâirü'n-Nübüvve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/549-550; Yusuf Şevki Yavuz, "Delâilü'n-Nübüvve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/115-117.

Hatta ehl-i kitap dışındaki kitaplarda dahi gelecek kurtarıcı ile ilgili rivayetlerin Hz. Muhammed'e işaret ettiği gelenek içerisinde vurgulanmıştır. Beşâirü'n-nübüvve kavramı genel anlamda herhangi bir peygamberin kendisinden önceki bir peygamber tarafından müjdelenmesini ifade etmektedir. Ancak bu kavram özel anlamda daha çok Hz. Muhammed'in peygamberliğini haber veren, onun hak peygamber olduğunu tasdik edici mucizeler ve haberler anlamında kullanılmaktadır.³²⁷

İslâm öncesi dinlerde de gelecekte bir kurtarıcının gönderileceği inancı Kur'ân-ı Kerîm'de ifade edilmiştir. Kur'an'ın beyanına göre Allah geçmiş peygamberlerin hepsinden ileride gelecek peygambere inanıp yardım etmelerini ve onu müjdelemeleri konusunda ahid almıştır.³²⁸ Nitekim önceki kitaplarda özellikle Tevrat ve İncil'de ileride gelecek peygamberin müjdelendiği yine Kur'an'da açıkça belirtilmiştir.³²⁹

Tevrat ve İncil'de bu müjdenin nasıl yer aldığı meselesi ilk dönemlerden itibaren Müslümanlar arasında tartışma konusu yapılmıştır. Müslüman âlimler tarafından Hıristiyanlığa karşı yazılan reddiyelerde tebşîrât konusu ile Kitâb-ı Mukaddes'in tahrifi meselesi birlikte ele alınmıştır. Hıristiyanlar İncil metinlerinde Hz. Muhammed'in gönderilmesine dair bir haberin yer almadığını dair iddialarda bulunmuşlardır. Bu iddialara karşı İslâm âlimleri Hz. İsa'ya vahyedilen İncil'de bu haberin bulunduğunu ancak zamanla İncil'in tahrif edilerek bu haberin çıkarıldığını öne sürmüşlerdir. Bu nedenle mevcut İnciller'de Hz. Muhammed'in gönderilmesi ile ilgili ifadelerin yer almayışı Hz. İsa'ya vahyedilen İncil'in tahrif edildiğine delil olarak gösterilmiştir. İslâm âlimleri Hz. Muhammed'le ilgili olduğunu düşündükleri bu müjdeyi İncil metinlerinde arama ihtiyacı duymuşlar ve Yuhanna İncil'inde geçen paraklêtos kelimesine yoğunlaşmışlardır. İslâmi kaynaklarda söz konusu kelime Faraklit (فارقليط) olarak anılmaktadır ve aslı Grekçe'dir.³³⁰

Sırrı Paşa ve Abdi Yesû' Efendi arasındaki polemik konularından birisi de Hz. Muhammed ve Faraklit'in kimliğine dair tartışmadır. Abdi Yesû' Efendi Faraklit olarak kastedilen kişinin Hz. Muhammed olamayacağını çünkü bu kelimenin Yunanca'dan türetildiğini iddia etmektedir. Ona göre Faraklit kelimesinin aslı Paraklitos olup manası ise Müslümanların zannettiği gibi Ahmed değil teselli verici, yardımcı ve destekleyici anlamında muazzîdir.³³¹

Sırrı Paşa ise kelimenin Paraklitos değil Periklitos olarak okunduğu takdirde Ahmed yahut Memdûh (övlümüş) gibi bir anlam taşıyacağını söylemektedir. Girîdî'nin aktarımına göre Yuhanna İncil'inde kullanılan ifade ise Periklitos değildir. Fakat Hıristiyan inancında yer alan Paraklitos ise Hz. İsa'nın göğe yükselmesinden üç gün sonra havârilere semâvî bir nurla tecelli

³²⁷ Mustafa Can, "Nübüvvet", *Sistemik Kelâm*, ed. Ömer Aydın (İstanbul: İşaret Yayınları, 2020), 321-322; Osman Karadeniz, "Nübüvvet ve Vahiy", *Kelâm*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 333-334.

³²⁸ Âl-i İmrân 3/81.

³²⁹ el-Bakara 2/146, el-A'râf 7/157, eş-Şuarâ 26/196.

³³⁰ İncil'de Hz. İsa'nın kendisinden sonra geleceğini müjdelediği kimseye verilen ad. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Aydın, "Faraklit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/165-166.

³³¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 85.

eden Rûhulkudüs'tür. Bu bağlamda Girîdî söz konusu kelimenin Hıristiyan geleneğinde nasıl yer aldığını nakletmiştir.³³²

Sırrı Paşa Faraklit konusunda muhatabı Abdi Yesû' Efendi ile aralarında birçok münazara cereyan ettiğini ancak bu konuya dair uzun bir anlatımın doğru olmayacağına değinmektedir. Girîdî Faraklit'in kimliği ve kelimenin etimolojik yapısı ile alakalı açıklamaları başka müelliflerden doğrudan alıntı yaparak nakletmektedir. Bu bağlamda Hüseyin el-Cisr'in kaleme aldığı *er-Risâletü'l-Hamîdiyye*'nin tercüme ve şerh çalışması olan Manastırlı İsmail Hakkı'nın *er-Risâletü'l-Hamîdiyye Tercümesi Beyyinât-ı Ahmediyye* adlı eser, Girîdî'nin doğrudan nakilde bulunduğu kaynaklar arasındadır. Girîdî'nin Faraklit konusunda doğrudan alıntı yapması nedeniyle Manastırlı'nın tercümesinde yer alan Âbidin Paşa'nın *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf* ve William Muir'in *The Life of Mahomet* adlı eserlerinden dolayı olarak yararlandığı görülmektedir.³³³

Sırrı Paşa Manastırlı'dan doğrudan yapmış olduğu nakille Yuhanna İncil'inde geçen Faraklit³³⁴ meselesini İncillerin tahrifi üzerinden değerlendirmektedir. Manastırlı'nın iddiasına göre ehl-i kitâp mensupları kutsal kitaplarını başka dillere tercüme ederken genellikle özel isimleri oldukları şekliyle nakletmeyerek kendi zanlarına göre manasına uygun oldukları düşünülen kelimelerle çevirmişlerdir. Bu durumun Tevrat ve İncil'de birçok örneği bulunmaktadır. Nitekim benzer bir şekilde aynı durum Hıristiyanlar tarafından yapılan tercüme çalışmasıyla Yuhanna İncil'inde de yer almış olmalıdır.³³⁵

Hz. İsa'nın Yunanca değil İbrânice konuştuğu bilindiği üzere onun getirmiş olduğu vahiy kendisinden sonra İncil yazarları tarafından Yunancaya tercüme edilmiştir. Bu nedenle Yuhanna İncil'inde müjdelenen Hz. Peygamberin adı Yunanca Paraklitos olarak ifade edilmiş sonra da Arapçaya çevrilirken söz konusu kelime Faraklit şekline dönüştürülmüştür. Zira Manastırlı'nın iddiasına göre Hz. İsa Yuhanna İncil'inde açıkça Ahmed ismini zikretmesine rağmen tercüme çalışmaları sonucunda mütercimler bu özel ismi kendi zanlarına göre

³³² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 86.

³³³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 86.

³³⁴ Yuhanna İncil'inde geçen konuyla ilgili ayetler şöyledir: "Beni seviyorsanız, buyruklarımı yerine getirirsiniz." *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2002), Yu.14:15. "Ben de Baba'dan dileyeceğim. O sonsuza dek sizinle birlikte olsun diye size başka bir yardımcı (Paraklitos, Faraklit), Gerçeğin Ruhu'nu verecek." *Kitab-ı Mukaddes* (Erişim 04 Kasım 2025), Yu.14:16-17. "Ama Baba'nın benim adımla göndereceği yardımcı (Paraklitos, Faraklit), Kutsal Ruh, size her şeyi öğretecek, bütün söylediklerimi size hatırlatacak." Yu.14:26. "Baba'dan size göndereceğim yardımcı (Paraklitos, Faraklit), yani Baba'dan çıkan Gerçeğin Ruhu geldiği zaman, bana tanıklık edecek." Yu.15:26. "Size gerçeği söylüyorum, benim gidişim sizin yararınızdır. Gitmezsem, yardımcı (Paraklitos, Faraklit) size gelmez. Ama gidersem, O'nu size gönderirim." Yu.16:7. "O gelince günah, doğruluk ve gelecek yargı konusunda dünyayı suçlu olduğuna ikna edecektir." Yu.16:8. "Yardımcı: Yeni Antlaşma'nın Yuhanna bölümünde Grekçe'deki "Paraklitos" sözcüğünün karşılığı. Kutsal Ruh'un unvanlarından biri olan Paraklitos, ayrıca "Tesellici" ya da "Öğütçü" diye çevrilebilir." *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*, 1622.

³³⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 91-92; el-Cisr, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye Tercümesi Beyyinât-ı Ahmediyye*, 1/82; el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 89.

Yunancaya Paraklitos şeklinde çevirmiş olabilirler. Bu bağlamda mütercimlerin kasıtlı olarak delillerin tespitini engellemeye yönelik böyle bir çabaları olması da muhtemeldir.³³⁶

Yuhanna İncil’inde geçen Faraklit’in vasıflarının Hz. Muhammed’e uyması sonucunda Müslümanlar onun nübüvvetinin İncil’de müjdelendiğini ispatlama yoluna gitmişlerdir. Hıristiyanlar ise Müslümanların bu ilmi çalışmalarında bilgi kirliliği sağlamak amacıyla Faraklit kelimesinin Yunanca’dan dönüştürüldüğünü fakat aslının Paraklitos olup manasının ise yardımcı ve vekil olduğunu iddia etmişlerdir. Sırrı Paşa’nın Hıristiyan muhatabı Abdi Yesû’ Efendi ise kelimenin manasının muazzâ³³⁷ olduğunu söylemektedir. Manastırlı’nın ifadelerine göre aslında kelime Periklitos olsa gerçekten Müslümanların düşündüğü gibi manası Muhammed ya da Ahmed kelimelerine yakın olup bu konudaki deliller açıkça sabit olacaktır.³³⁸

Girîdî’nin doğrudan alıntı yaptığı Manastırlı ise Âbidin Paşa’nın *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf* adlı eserinden faydalanarak Ahmed isminin Yuhanna İncil’inin dili olan Yunanca’daki karşılığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Âbidin Paşa ilk olarak Hz. Muhammed’in önceki kitaplarda Ahmed olarak müjdelendiğini belirten Saff suresi altıncı ayeti nakletmektedir.³³⁹ Ardından Paraklitos ile alakalı İncil ayetlerinin tercümesini vererek konuyu temellendirmeye çalışmaktadır.³⁴⁰ Müellife göre Yuhanna İncil’inde Yunanca olarak zikredilen Paraklitos kelimesi “niyaz olunmuş” ya da “niyaz olunur” gibi anlamlara gelmektedir. Bu manaya gelen bir ifade ise şahıs ismi olarak kullanılmaya uygun olmayıp dünyada böyle bir ismin kullanılması da mümkün değildir.³⁴¹

Âbidin Paşa bu nedenle Yuhanna İncil’inin asıl metninde bu kelimenin Paraklitos değil Periklitos olduğunu ancak zamanla kelimenin tercüme faaliyetleri sırasında tahrif edildiğini iddia etmektedir. Zira kelimenin Periklitos şeklinde okunması halinde Ahmed ismiyle mana bakımından aynı anlama gelmiş olacağından, Kur’ân’da zikredilen Ahmed isminin İncil’de de yer aldığı ispatlanmış olacaktır. Âbidin Paşa’nın bu düşünceleriyle aynı kanaati taşıyan Manastırlı, Paraklitos ve Periklitos kelimelerinin birbirine çok benzediğine değinmektedir. Müellif bu benzerliğin dikkate alınması halinde İncil’in asıl nüshalarından birinde yazılı olan Periklitos kelimesinin zamanla başka nüshalara Paraklitos olarak dönüştürülmüş olabileceğini söylemektedir. Nitekim Hz. Muhammed’in peygamberliğini inkâr için teslis inancına sahip

³³⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû’l-hüdâ li-meni’stehdâ*, 92; el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 89.

³³⁷ Musibete uğramış bir kişiyi sabır konusunda yardım ve terğîb (teselli) manasına gelen taziye kelimesinden ismi-fâil olarak kullanılmaktadır. Ancak burada kastedilen yardımcı ve destekleyici anlamındadır. Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû’l-hüdâ li-meni’stehdâ*, 87; el-Cisr, *er-Risâletü’l-Hamîdiyye Tercümesi Beyyinât-ı Ahmedîyye*, 1/80.

³³⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû’l-hüdâ li-meni’stehdâ*, 92-93; el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 89.

³³⁹ “Meryem oğlu İsâ da şöyle demişti: “Ey İsrâiloğulları! Bilin ki benden önceki Tevrat’ı doğrulamak ve benden sonra gelecek Ahmed isimli elçiyi müjdelemek üzere size Allah tarafından gönderilmiş elçiyim.” Ama o (Ahmed) kendilerine apaçık kanıtlarla gelince, “Bu (kanıtlar) besbelli bir büyü!” dediler.” es-Saf 61/6.

³⁴⁰ “Baba’dan size göndereceğim yardımcı (Paraklitos, Faraklit), yani Baba’dan çıkan Gerçeğin Ruhı geldiği zaman, bana tanıklık edecek.” Yu.15:26. “Gitmezsem, yardımcı (Paraklitos, Faraklit) size gelmez.” Yu.16:7.

³⁴¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû’l-hüdâ li-meni’stehdâ*, 101-102; el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 90; Hilal Akın, *Âbidin Paşa’nın Terceme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîfi (I - II. Cilt / İnceleme - Metin)* (Konya: Selçuk Üniversitesi Mevlâna Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 484.

Hıristiyanların kasıtlı olarak tahrif edilmiş nüshayı tercih etmeleri ve ondan delil getirmeye çalışmaları da mümkündür.³⁴²

Sırrı Paşa'nın referans aldığı *Risâle-i Hamîdiyye* adlı eserin müellifi Hüseyin el-Cisr'e göre Yuhanna İncil'inde Hz. İsa'dan sonra geleceği müjdelenen Faraklit bir peygamber olup onun vasıfları ise Hz. Muhammed'le örtüşmektedir. Yuhanna İncil'indeki ayetlerde de geçtiği üzere Faraklit tesellici, yardımcı ve destekleyici bir kişiliğe sahip olacak ve her şeyi bilecektir. Hz. İsa'nın peygamberliğine şahadet edecek ve onun getirmiş olduğu vahyi tekrar insanlara hatırlatacaktır. Ayrıca Faraklit günahlarından dolayı tüm âlemi ilzam ederek insanları kınayıp azarlayacaktır.³⁴³

Faraklit'in Hz. İsa'dan sonra geleceği bilindiğine göre bu vasıflar sadece Hz. Muhammed'in kişiliğinde bulunmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber de Faraklit gibi tesellici ve insanların doğru yolu bulmasına yardımcı gibi vasıflara sahiptir. Onun yüce ahlakı, hikmeti ve fazileti ise herkesin kabul ettiği bir gerçektir. Hz. Muhammed, Hz. İsa'nın peygamberliğine şahadet etmiş ve Hz. İsa'nın yüce şanına yakışmayan isnadları yalanlamıştır. İslâm peygamberi tıpkı Hz. İsa gibi insanları ahirete teşvik ederek dünya hayatına karşı uyarmıştır. Ayrıca insanları tevhid inancına ve imana davet etmiş ve peygamberliği zamanında milletlerin kötü ve yanlış işlerini söyleyerek onları kınamıştır. Zira Hz. İsa'nın zamanından sonra bu vasıflarla birlikte Hz. Muhammed'in dışında başka bir zat gelmemiştir.³⁴⁴

Bu bağlamda Manastırlı'ya göre, Hıristiyanlar her ne kadar Faraklit'in Hz. Muhammed olduğunu inkâr etmek için kelimenin etimolojik yapısı hakkında bilgi karşılıklığında bulunsalarda Müslümanların tek delili lafzî değildir. Müslümanlar Faraklit kelimesinin yapısıyla alakalı tartışmalardan daha çok onun hakkındaki vasıflar ve alametlerin Hz. Muhammed'e uyduğu deliline dayanmaktadır. Müellif Faraklit ile ilgili vasıfların Hz. Peygamber'den başkasına layık olduğunu kabul etmenin imkânsız olduğunu belirtmiştir.³⁴⁵

Manastırlı Yuhanna İncil'inde geçen Faraklit kelimesinin bir peygamber beklentisi oluşturduğuna dair kanaatini tarihsel verilerden hareketle temellendirmeye çalışmaktadır. Müellife göre Faraklit kelimesi bir peygambere işaret ettiğinden Hz. Muhammed'in nübüvvetinden önce Hıristiyanlık tarihi içerisinde Faraklit ismini kullanan sahte peygamberler ortaya çıkmıştır. Nitekim İngiliz oryantalist Sir William Muir'in *The Life of Mahomet* adlı eserinde ve *Lübbü't-Tevârîh* adlı Hıristiyan tarihini konu edinen eserde ifade edildiği üzere Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce Yahudilerin ve Hıristiyanların mesihin gelişine dair beklentileri bulunmaktaydı. Hz. Muhammed ise Yahudi ve Hıristiyanların bu beklentilerini

³⁴² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 94,102; el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 90-91; Akın, *Âbidin Paşa'nın Terceme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîfi (I - II. Cilt / İnceleme - Metin)*, 484.

³⁴³ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 86-87; el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 87-88.

³⁴⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 87-88; el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 88.

³⁴⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 93; el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 91.

kendi şahsında toplamış ve önceki kutsal kitaplarda müjdelenen peygamber olduğunu iddia etmiştir.³⁴⁶

Muir'in ifade ettiğine göre Hz. Muhammed'in durumuna benzer bir iddiada bulunan ve Faraklit olduğunu söyleyen başka bir kişi ise Montanizm hareketinin kurucusu Montanus'tur.³⁴⁷ Hz. İsa'nın geleceğini insanlara haber verdiği ve uymakla emrettiği Faraklit'in kendisi olduğunu söyleyen Montanus (M.S. 177) yılında Anadolu'da ortaya çıkmış ve taraftar toplamıştır. Perhizkâr ve iyi bir insan olarak görünmüş, halkın sempatisini ve desteğini kazanmıştır.³⁴⁸ Muir'in ifadelerinden anlaşılacağı üzere Yuhanna İncil'inde geçen Faraklit (Paraklitos) kelimesinin Hz. İsa'dan sonra geleceği müjdelenen bir peygambere işaret ettiği ehl-i kitap tarafından bilinen bir durumdur. Çünkü tarihsel veriler doğrultusunda Hıristiyanların ve Yahudilerin böyle bir beklenti içerisinde oldukları Montanus gibi bazı isimlerin iddialarından da anlaşılmaktadır.

Yahudi ve Hıristiyanların yeni bir peygamberin geleceğine dair beklenti içerisinde olduklarını gösteren başka delillerde mevcuttur. Zira Hz. Peygamberin İslâma davet mektubu Habeş Kralı Necâşî'ye (ö. 9/630)³⁴⁹ ulaştığında onun verdiği olumlu cevap ehl-i kitabın bir beklenti içerisinde olduğunu göstermektedir. Hıristiyan olan Necâşî ehl-i kitabın beklemekte olduğu yüce peygamberin Hz. Muhammed olduğunu yakınlarına söylemiş ve İslâm davetini kabul ederek Müslüman olmuştur.³⁵⁰ Netice itibariyle nakledilen tarihsel veriler Yahudi ve Hıristiyanların bir peygamber geleceğine dair beklenti içerisinde olduklarını göstermektedir. Girîdî, Muir ve Manastırlı gibi müellifler ise birbirlerinden nakilde bulunmalarından dolayı Yuhanna İncil'inde geçen Faraklit kelimesinin bu beklentiye zemin hazırladığı yönünde aynı kanaati paylaştıkları anlaşılmaktadır.

2.2.4. Hz. Muhammed ve Kur'ân'ın Mâhiyeti

Sırrı Girîdî, Abdi Yesû' Efendi ile arasında geçen münazaraları büyük ölçüde *Nûrû'l-hüdâ* adlı eserinde aktarmaktadır. Ancak müellif *Nûrû'l-hüdâ*'yı kaleme almadan önce yayımladığı *Sırr-ı Furkân* adlı tefsirinde, Abdi Yesû' Efendi ile münazarasına dair *Nûrû'l-hüdâ*'da yer almayan bir bölümü nakletmiştir. Münazaranın o dönem içinde ilmî çevrelerin dikkatini çektiği görülmektedir. Nitekim Manastırlı İsmâil Hakkı (1846-1912) *Tercümetü'r-Risâleti'l-Hamîdiyye* adlı eserinde, Girîdî'nin *Sırr-ı Furkân* adlı tefsirine atıfta bulunmuş ve Abdi Yesû' Efendi ile

³⁴⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 94-96; el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 91; Muir, *The Life of Mahomet and History of Islam to The Era of The Hegira*, 2/313; Muir, *Hız. Muhammed'in Hayatı Özgün Kaynaklar Işığında*, 258-259.

³⁴⁷ Muir, *The Life of Mahomet and History of Islam to The Era of The Hegira*, 2/313; Muir, *Hız. Muhammed'in Hayatı Özgün Kaynaklar Işığında*, 258-259.

³⁴⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 94-95; Hüseyin el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 91; Detaylı bilgi için bkz. James Strong - John McClintock, "Montanus", *The Cyclopaedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature* (Erişim 13 Kasım 2025); The Editors of Encyclopaedia Britannica, "Montanus", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 13 Kasım 2025).

³⁴⁹ Tam adı en-Necâşî Ashame b. Ebcer. Muhacirleri himaye eden ve Hz. Peygamber'in davetini kabul edip Müslüman olan Habeşistan kralı. Detaylı bilgi için bkz. Levent Öztürk, "Necâşî Ashame", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/476-477.

³⁵⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 96-97; el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 91-92.

arasında geçen münazaraya dair bir pasajı aktarmıştır.³⁵¹ Buradan *Sırr-ı Furkân* yayımlandıktan sonra Girîdî ve Abdi Yesû' Efendi arasındaki münazaranın ses getirdiği anlaşılmaktadır.

Hristiyan ve Müslüman iki âlimin o gün için böyle bir tartışmada bulunması ve münazara kültürünün devam etmesi açısından ilim ehlinin tartışmaya dikkat çektiği söylenebilir. Muhtemelen Girîdî, münazaranın ilgi görmesinin ardından, muhatabıyla tartışmasını ve Hristiyanlık eleştirisini tam anlamıyla ortaya koymak için *Nûrül-hüdâ* içerisinde *Sırr-ı Furkân*'da kaleme aldığı münazaraya atıfta bulunma ihtiyacı duymuş olmalıdır. Girîdî *Nûrül-hüdâ*'nın mukaddimesinde "Ve Mübâhese Sırr-ı Furkân'da Münderiçtir" başlığını atarak esere atıfta bulunmuş, ancak oradaki tartışma hakkında pek fazla bilgi vermeden okuyucuyu *Sırr-ı Furkân*'da yer alan tartışmaya yönlendirmiştir.³⁵²

Hatta Girîdî'nin vefatından yıllar sonra *Sırr-ı Furkân*'da yer alan bu münazara, Eşref Edip Fergan'ın (1882-1971) 1961 yılında çıkardığı *Sebîlürreşâd*³⁵³ dergisinin 317. sayısında, Yaman Dede (1887-1962)³⁵⁴ tarafından latinize edilerek yayımlanmıştır.³⁵⁵ Ayrıca günümüzde *Sırr-ı Furkân*'ı konu edinen yüksek lisans tez çalışmasında eserin transkripsiyonu yapılmış ve söz konusu münazara da böylece günümüz okuyucularının istifadesine sunulmuştur.³⁵⁶

Girîdî ve Abdi Yesû' Efendi arasında yaşanan münazara da, özellikle kelâm ilmine dair tartışmaların bütüncül anlamda tespit edilmesi için *Sırr-ı Furkân*'daki bölümün de değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu nedenle ikili arasındaki tartışmanın daha iyi anlaşılması amacıyla *Nûrül-hüdâ*'da bulunmayan ancak *Sırr-ı Furkân*'da yer alan münazarayı da dikkate alacağız.

Girîdî, *Sırr-ı Furkân* adlı eserini yazmadan bir sene önce Diyarbakır'da olduğunu ve bir cuma günü, şehrin adeti gereği itibar sahibi kişilerin kendisini ziyarete geldiğini söylemektedir. Dini ilimlere ve Arap edebiyatına yetkinliği ile şöhreti olan Keldâni Kilisesi Başpiskoposu Abdi Yesû' Efendi de ziyaretçiler arasında yer almıştır. Sırrı Paşa, diğer misafirler arasında bulunan Musul Valisi Muhammed Reşid Paşa'ya, Abdi Yesû' Efendi'yi takdim ederken onun Arap edebiyatında "yed-i tûlâ" sahibi (eli uzun, ilimde geniş nüfuz sahibi) olduğunu belirtmiştir. Arap belagatı

³⁵¹ el-Cisr, *er-Risâletü'l-Hamîdiyye Tercümesi Beyyânât-ı Ahmediyye*, 1/99-100; el-Cisr, *Risâle-i Hamîdiyye*, 103.

³⁵² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrül-hüdâ li-meni'stehdâ*, 3.

³⁵³ Mehmed Âkîf Ersoy'un (1873-1936) desteği ve başyazarlığını yaptığı, Eşref Edip Fergan'ın sahibi olarak yayımladığı dergi. Detaylı bilgi için bkz. Adem Efe, "Sebîlürreşâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/251-253.

³⁵⁴ Asıl adı Diamandi olan ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (ö. 672/1273) Mesnevî adlı eserinden etkilenerek İslâm'a yönelen mühtedî mevlevî şâiri. Detaylı bilgi için bkz. Haşim Şahin, "Yaman Dede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/311-312.

³⁵⁵ Girîdî Sırrı Paşa, "Dini Bir Münazara (Merhum Sırrı Paşa)", çev. Yamandede, *Sebîlürreşâd* 13/317 (1961), 264-265.

³⁵⁶ Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adlı Eseri*, 78-82.

üzerine bir konuşma gerçekleşmiş ve Girîdî Beyrut'un ileri gelen bir Hıristiyanı ile arasında geçen Arap diline dair tartışmayı ziyaretçilerine aktarmıştır.³⁵⁷

Girîdî, Beyrut'lu Hıristiyan'a herkesin kendi ırkının büyükleriyle iftihar ettiğini ve muhatabının da bir Arap olduğunu hatırlatarak, Arap dilinin inceliklerine vukûfiyetle en büyük ve yetkin ismin kim olduğunu sormaktadır. Beyrut'lu Hıristiyan hiç tereddütsüz en yetkin ismin Hz. Muhammed olduğunu ve bunu kabul etmeye mecbur olduğunu belirtmiştir. Girîdî ziyaretçilerine bu anısını anlattıktan sonra aynı soruyu Abdi Yesû' Efendi'ye de yöneltmektedir.³⁵⁸

Bunun üzerine Abdi Yesû' Efendi Arap diline yetkinlik açısından Arapların en büyüğü ve en meşhurunun Hz. Muhammed olduğunu kabul ederek Beyrut'lu Hıristiyanla aynı kanaatte olduğunu söylemiştir. Ancak Abdi Yesû' Efendi'ye göre Arapçayı en fasih (en güzel ve doğru) konuşan kişi Hz. Muhammed değildir. Çünkü Hz. Muhammed'e ait bir eser yoktur ve böyle bir eser günümüze kadar gelmemiştir. Zira Müslümanlara göre Kur'ân-ı Kerîm onun eseri değil, Allah'ın kelâmı olarak kabul edilir. Hatta Kur'ân'ın bir dereceye kadar yüksek bir fesahatte olduğu kabul edilse de, bu durum Hz. Muhammed'in Arapçayı en fasih konuşan kişi olduğunu göstermez. Nitekim Hz. Muhammed Arapların dile yetkinlik açısından önemli isimlerinden birisi olmakla birlikte onun dışında da önemli hatip ve dil bilginleri de vardır. Cahiliye döneminin şairlerinden İmruülkays (ö. 540 dolayları)³⁵⁹, Arap hatiplerinden Kus b. Sâide (ö. 600)³⁶⁰ ve Hz. Ali (ö. 40/661) gibi isimlerin Arap diline yetkinliğine dair bir çok delil yer almaktadır. Hatta Abdi Yesû' Efendi'ye göre, Kus b. Sâide'nin Ukaz panayırında deve üzerinde okuduğu meşhur hutbesini Hz. Muhammed'in beğenerek dinlemesi bu konuya dair bir örneğin olduğunu göstermektedir.³⁶¹

Girîdî ve Abdi Yesû' Efendi'nin bu münazarası sırasında, dinleyiciler arasında bir söylenti ve dedikodu yükselmiş ayrıca ses kargaşası yaşanarak tartışmanın sınırları dışına çıkmaya başlanmıştır. Girîdî ise dinleyicilerin yardımına ihtiyacı olmadığını belirtmiş ve sessiz kalınmasını istemiştir. Ortamda sessizlik sağlandıktan sonra herkes tartışmanın neticesini beklemeye gayret göstermiştir. Girîdî, münazarada konu dışına çıkmadan ve mezhepsel

³⁵⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Süre-i Furkân*, 1/71; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adlı Eseri*, 78.

³⁵⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Süre-i Furkân*, 1/72; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adlı Eseri*, 78.

³⁵⁹ Asıl adının Hunduc, Adî veya Müleyke olduğu kaydedilen câhiliye devrinin tanınmış Arap şairi. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Savran, "İmruülkays b. Hucre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/237-238.

³⁶⁰ Câhiliye döneminde Hz. Peygamber'in kendisini dinlediği, tevhid inancına bağlı hatip ve şair. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Ali Kapar, "Kus b. Sâide", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/460.

³⁶¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Süre-i Furkân*, 1/72; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adlı Eseri*, 78-79.

aidiyetleri bir tarafa koyarak tartışmanın ciddi bir şekilde ilerlemesini muhatabına telkin etmiştir.³⁶²

Girîdî, Hıristiyan muhatabı Abdi Yesû' Efendi'ye Kur'ân'ın kimin sözü olduğunu sormuş ve bu konu hakkındaki düşüncelerini açıklamasını istemiştir. Abdi Yesû' Efendi'ye göre Hz. Muhammed Kur'ân'ı başkalarının yardımıyla yazmıştır. Bunun üzerine Girîdî kendisinin Diyarbakır'daki memuriyetinin emrine dair okunan bir metnin arkasından Abdi Yesû' Efendi'nin Arapça güzel bir dua yaptığını hatırlatmaktadır. Muhtemeldir ki Girîdî burada Diyarbakır'daki ikinci valilik görevine başlarken yapılan törende Abdi Yesû' Efendi'nin bir Hıristiyan din âlimi olarak yaptığı duaya işaret etmektedir. Girîdî muhatabına yapılan duanın, bir başkasının hazırladığı iddia edilirse ne cevap vereceğini sormuştur. Abdi Yesû' Efendi ise yapılan duayı kendisinin hazırladığı gerekçesiyle böyle bir iddiayı reddedeceğini belirtmiştir.³⁶³

Girîdî bunun üzerine Abdi Yesû' Efendi'ye hak vermiş, hatta beş beyitten oluşan güzel bir gazel yazan kimsenin, bu beyitin başkası tarafından çalındığını görmesi halinde hırsızın dilini kesmeye cesaret edebileceğini söylemiştir. Çünkü insanların yaratılış gereği ortaya koyduğu güzel bir iş ile iftihar etmesi fitratının ve tabiatının bir sonucudur. Bu anlamda Abdi Yesû' Efendi dahi yaptığı duanın başkası tarafından hazırladığına dair iddiayı reddetmektedir. Abdi Yesû' Efendi ise Girîdî'nin açıkladığına göre bir insan olarak yaratılış gereği böyle bir iddiayı reddettiğini itiraf etmiştir.³⁶⁴

Girîdî muhatabına yaptığı duadan daha güzel ve daha edebî olan bir duanın yapılmasının mümkün olup olmadığını sormuştur. Abdi Yesû' Efendi ise kendi duasından daha edebî bir duanın yapılmasının mümkün olduğunu kabul etmektedir. Bunun üzerine Girîdî bu duanın ibareleriyle Kur'ân'ın fesahat, belagat ve farklı açılardan nispet kabul edilip edilemeyeceğini muhatabına sormaktadır. Buna karşılık Abdi Yesû' Efendi ise kendi duası ile Kur'ân'ın karşılaştırılmasına dair bu soruya "ne münasebet" diyerek cevap vermiştir. Ardından Girîdî Kur'ân'ın bir benzerini getirmekte Arap edîblerinin aciz kaldığını o halde bu acziyette bulunanlara karşı Kur'ân'ı yazanların büyük bir şeref sahibi olacağını hatırlatmış ve Abdi Yesû' Efendi ise bunu doğrulamıştır.³⁶⁵

Girîdî nezdinden Kur'ân gibi yüce bir eseri vücuda getiren bir kişi bunun başka bir kimseye nispet edilmesini kabul etmeyecektir. Nitekim Hz. Muhammed Kur'ân'la Araplara karşı mücadelede bulunmuş, kendisinin hak peygamber olduğunu tebliğ etmiş ve Kur'ân'ın bir benzerini getirilmesine güç yetirebilen kişilere bunu yapmalarını söyleyerek meydan

³⁶² Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Süre-i Furkân*, 1/72-73; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adli Eseri*, 79.

³⁶³ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Süre-i Furkân*, 1/73; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adli Eseri*, 79.

³⁶⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Süre-i Furkân*, 1/73; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adli Eseri*, 79.

³⁶⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Süre-i Furkân*, 1/73-74; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adli Eseri*, 79-80.

okumuştur. Arap edîblerinin Hz. Peygamber'e düşmanlıkları âşikar olduğu halde onlar Kur'ân'ın en kısa suresinin bir benzerini getirmeye dahi güç yetirememişlerdir. Kimileri kılıç ile mücadeleyi, kalem ile mücadeleden daha kolay görmüş, kimileri de Kur'ân'ın bir ayetini duyar duymaz onun belagatı karşısında hemen secdeye kapanıp bir beşerin bunu yazamayacağını itiraf ederek ister istemez Kur'ân'ı tasdik etmiştir. Girîdî'ye göre yüceliği bu kadar açıkça meşhur olan güzîde bir eseri, Hz. Muhammed başkalarının yardımıyla vücuda getirdiyse, onunla edebî yönden eşit olan muhalifleri de biribirlerinden destek alarak Kur'ân'ın bir benzerini getirmeliydi. Ancak Kur'ân'ın bir benzerini getirmeye kimsenin gücü yetmemiştir.³⁶⁶

Girîdî'ye göre Hz. Peygamber bir saltanat ve bir servete sahip olmadan iman edenleri kazanmıştır. Ayrıca herhangi bir menfaat yoluyla kendisine inananları da ikna etmemiştir. Bu anlamda Hz. Peygamber'e inananların pişman oldukları halde iman etmeye mecbur kalarak sustuklarını da iddia etmek doğru değildir. Zira Kur'ân birdenbire indirilmemiş ve ilk nâzil olmaya başladığı andan itibaren Hz. Peygamber'e inananlar böyle bir eserin gelecekte ehemmiyetini koruyacağını bilmeden iman etmiş ve sonradan pişman olma imkanları olmasına rağmen böyle bir durum yaşanmamıştır.³⁶⁷

Çünkü Kur'ân'ı Kerîm yirmi üç yılda parça parça indirilerek nâzil olmuştur. Her ayet nâzil oldukça dünyanın dikkatini çeken hayret verici hallerin dışında her şeyi zor beğenen Araplarla birlikte Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Muhammed'in Kur'ân'ı yazmasındaki yardımcıları dediği kimselerde çaresiz kalmıştır. O halde Abdi Yesû' Efendi'nin iddia ettiği gibi eğer Kur'ân'ı Hz. Peygamber başkalarının yardımıyla yazdıysa, bu yardımcıları ne kadar sabırlı ve fedakar olmalı ki kendi fikirlerinden ve kalemlerinden ortaya çıkan bir eserin kendilerine aidiyetine dair bir iddia gündeme getirilmemiştir. Bu nedenle Girîdî'ye göre böyle bir eserin yazılmasına yardımcı olup, eserin bu kadar şeref kazanmasına rağmen kendilerine ait olduğu iddiasından geri durarak Hz. Peygamber'e Kur'ân'ın yazılmasında yardımcı olan o kişilerin ilelebet susmaları pekte makul görünmemektedir.³⁶⁸

Girîdî'nin Hz. Peygamberin Kur'ân'ı başkalarının yardımıyla yazmadığına dair açıklamasından sonra Abdi Yesû' Efendi bu defa da Hz. Peygamberin Kur'ân'ı kendisinin tek başına yazdığını iddia etmiştir. Ona göre Kur'ân gayet fasîh, edebî ve hikmetli bir kitap olmakla birlikte Hz. Muhammed'de hikmet sahibi bir kişidir. Ancak Girîdî nezdinde hikmetli bir kitabı yazan kişinin hikmet sahibi olarak yalan söylememesi gerekir. Çünkü Hz. Peygamber Kur'ân'la ilahi vahye muhatap olduğunu beyan etmiştir.³⁶⁹

³⁶⁶ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/74; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adli Eseri*, 80.

³⁶⁷ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/74-75; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adli Eseri*, 80.

³⁶⁸ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/74-75; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adli Eseri*, 80.

³⁶⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/75-76; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adli Eseri*, 81.

Nitekim Abdi Yesû' Efendi Girîdî'nin soruları üzerine Hz. Muhammed'in hikmet sahibi olduğunu ve hikmetli bir kişinin yalan söyleyemeceğini kabul etmiştir. İkili arasında bu konuya dair geçen diyalog aşağıda nakledilmiştir:

“Abdi Yesû' Efendi: Doğrusu budur ki, Kur'ân'ı Hazreti Muhammed (aleyhi's-selâm) kendi münferiden (tek başına) vücuda getirmiştir.

Girîdî: Kur'ân'ı siz nasıl bulursunuz?

Abdi Yesû' Efendi: Gayetle fasîh, belîğ, hikmet-âmiz bir kitap.

Girîdî: Demek ki bu kitabı yapan hakîm (hikmetli) olmak lazım gelir değil mi?

Abdi Yesû' Efendi: Evet

Girîdî: Demek ki Hazreti Muhammed de hakîm idi.

Abdi Yesû' Efendi: Şüphesiz.

Girîdî: Kizb (yalan) ile hikmet içtima eder mi?

Abdi Yesû' Efendi: Etmez.

Girîdî: Demek ki hakîm, kâzib olmaz.

Abdi Yesû' Efendi: Olmaz.”³⁷⁰

Bu bağlamda, Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Peygamberi hikmet sahibi bir kişi olarak görmesine rağmen onun güvenilir bir kişi olduğunu itiraf etmeyişi Girîdî eleştirmektedir. Hatta Girîdî nezdinde Hz. Peygamber'in emanete güvenilirliği Hıristiyanlarca kabul görmelidir. Bunun üzerine Girîdî, Mardin'de bulunan Zaferân Manastırında (Deyr-i Zaferân) Hıristiyan tarihine ait Arapça basılı bir kitap gördüğünü nakletmiştir. Girîdî'nin iddiasına göre söz konusu kitapta Hz. Muhammed'in peygamberliğinden önce Kureyş'in ileri gelenleri tarafından onun güvenilir olduğu ve kendisine “Muhammedü'l-Emîn” adı verildiği kaydedilmiştir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in güvenilir bir kişi olduğu Hıristiyanlar nazarında kabul edilmeyecek olsa onlara ait bir kitapta böyle bir ibarenin koyulması mantıklı olmazdı.³⁷¹

Zira Hz. Peygamber'in haber verdiğiğine göre Kur'ân yaratılmış bir kimsenin sözü değil, bir Allah kelâmıdır. Girîdî bu konuda Abdi Yesû' Efendi'nin düşüncesinin ne olduğunu sormaktadır. Çünkü Abdi Yesû' Efendi'ye göre Kur'ân Allah kelâmı değilse o halde Hz. Muhammed'in hikmet sahibi olduğuna dair düşüncesinden vazgeçmelidir. Eğer Abdi Yesû' Efendi, Hz. Muhammed'in hikmet sahibi olduğu yönündeki düşüncesinde ısrar ederse o halde Hz. Peygamber'in Kur'ân'ın Allah kelâmı olduğuna dair sözünü kabul etmeye mecbur olmalıdır. Çünkü yukarıda açıklandığı üzere hikmet sahibi bir kişinin yalancı olamayacağı ve hikmet ile yalanın bir arada bulunamayacağı gayet açıktır.³⁷²

Ancak Abdi Yesû' Efendi Hz. Muhammed'in bir nebi olmakla birlikte sadece Araplara gönderildiğini iddia etmektedir. Muhatabının bu sözü üzerine Girîdî nezdinde başka bir soru

³⁷⁰ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/75-76; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adlı Eseri*, 81.

³⁷¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/76; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adlı Eseri*, 81.

³⁷² Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/76; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adlı Eseri*, 81.

gündeme gelmiş olmaktadır. Madem ki hikmet sahibi bir kişinin yalancı olamayacağı gayet açıktır, o halde nebi olan bir kişinin yalancı olabilmesi hiç mümkün değildir. Bu bağlamda Hz. Muhammed'in bütün insanlığa gönderilmiş bir peygamber olduğunu Abdi Yesû' Efendi tasdik etmelidir. Çünkü Hz. Muhammed "ben bütün insanların ve cinlerin her bir ferdine gönderildim" diye haber vermiştir. Girîdî muhatabına Hz. Peygamber'in bu beyanına ne diyeceğin sormuş ve ayette yer alan sadece "febuhitellezî"³⁷³ ifadesini kullanmış, Abdi Yesû' Efendi'nin ise şaşırıp cevap veremediğine dikkat çekmek istemiştir.³⁷⁴

Nitekim Hz. Peygamberin bir nebi olduğunu kabul eden Abdi Yesû' Efendi'nin bu kanaatine göre Hz. Peygamber'in yukarıda nakledilen beyanının yalan olması mümkün değildir. Zira hikmet ile yalancılığın bir arada bulunamayacağını ve hikmetli bir kişinin yalan söylemeyeceğini Abdi Yesû' Efendi'de kabul etmiştir. Hikmetli bir kimseden daha üstün olan nebi hakkında ise böyle bir iddianın hiçbir şekilde bahse konu olması düşünülemez. Girîdî'nin naklettiğine göre, Abdi Yesû' Efendi bu açıklamalara birkaç saniye bekledikten sonra bir cevap verememiş ve kalkıp giderek bir daha Girîdî'yi ziyaret etmemiştir.³⁷⁵ Bu bağlamda Girîdî Kur'ân'ı Hz. Peygamber'in yazdığına dair iddiaya karşın muhalifini kendi beyanları üzerinden ilzam etmiş ve gelenekteki ümmîlik konusuna temas etme ihtiyacı hissetmemiştir. Oysa Kur'ân'ı Hz. Muhammed'in yazdığı iddiası, onun okuma-yazma bildiği konusuyla doğrudan ilişkilidir.

Sırrı Paşa'nın muhatabına karşı meseleyi daha çok i'câzü'l-Kur'ân bağlamında değerlendirdiği görülmektedir. İ'câz acz kökünden türetilen "âciz bırakmak" manasında Kur'ân'ın bir benzerinin getirilememesini ifade etmektedir. Nitekim Kur'ân'ın fesahat, belagat, nazım ve içerdiği muhteva üstünlüğüne dayalı olarak bir benzerinin getirilememesi ve bunu başarmaya kimsenin güç yetirememesi i'câzü'l-Kur'ân teorisi içerisinde değerlendirilmektedir. Hz. Peygamber'in ümmî bir kimse olmasından hareketle, Kur'ân'ın dil ve üslup açısından yüksek değerde olduğu ve böyle bir kitabı ümmî bir kişinin yazamayacak olması da i'câzın sosyolojik delilleri arasında zikredilmiştir. Kur'ân'a dair çeşitli i'câz türlerinden bahsedilse de konunun tartışılmaya başlandığı gelenekten itibaren diğer türlere nazaran dil ve muhtevaya dayalı i'câz anlayışı daha fazla ön plana çıkmaktadır.³⁷⁶

Nitekim mucize ve i'câz aynı kökten gelmektedir. Her Peygamber ise kendi nübüvvetini desteklemek amacıyla geldiği dönemin öncelikleri üzere mucize göstermiştir. Bu bağlamda edebiyat, İslâm öncesinde Arap toplumunun çok fazla önem verdiği alanların başında gelmiştir. Şiir ve hitabetin oldukça güçlü olduğu Arap toplumunda Kur'ân'ın bu eşsiz söz mucizesi, Hz.

³⁷³ "Febuhitellezî kefar" Bunun üzerine inkârcı ne diyeceğini bilemedi. el-Bakara 2/258

³⁷⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/76; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adli Eseri*, 81-82.

³⁷⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/76-77; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adli Eseri*, 81-82.

³⁷⁶ Kur'ân'ın i'câzıyla alakalı detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "İ'câzü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/403-406; Sedat Şensoy, "Nazmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/464-466; M. Suat Mertoğlu, "Üslûbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/382.

Peygamberin nübüvvetinin delilleri arasında görülmüştür. Ayrıca tehdit içeren tehdî ayetleriyle³⁷⁷ inkarcılardan Kur'an'ın bir benzerinin getirilmesi talep edilmesine rağmen bazı teşebbüsler olsa da böyle bir durum başarısızlıkla sonuçlanmıştır.³⁷⁸ Ayrıca ilk defa Nazzâm (ö. 231/845) tarafından ortaya atıldığı kabul edilen "sarfe teorisi" i'câzla ilgili bir başka yaklaşımdır. Sarfe düşüncesi Kur'an'ın benzerini getirmede inkacıların gücünün olduğunu ancak bu gücün Allah tarafından kullanılmasının engellendiği tezine dayalı bir i'câzü'l-Kur'an teorisi olarak görülmektedir.³⁷⁹

Sırrı Paşa'nın Abdi Yesû' Efendi'ye karşı Kur'an'ın mahiyetini daha çok i'câzü'l-Kur'an çerçevesinde açıkladığı görülmüştür. Girîdî'nin Kur'an'ın özellikle fesahat ve belagat yönünden üstünlüğüne vurgu yapması ve benzerini getirmede insanların güç yetiremediğini söylemesi i'câz açısından özellikle dikkat çeken hususlar arasındadır. Girîdî'nin i'câza dayalı bu kanaatleri klasik kelâm geleneğiyle örtüşmektedir. Ayrıca Girîdî'nin Hz. Peygamber'in hem hikmetli bir insan hem de bir nebi olarak getirdiği kitabı Allah'a nispet etmekle yalan söylemeyeceğini belirtmesi meseleye nübüvvet ve ismet sıfatı üzerinden yaklaştığını göstermektedir. İsmet sıfatı ise peygamberlerin yalan ve benzeri günahlardan korunmuş olduğunu ifade eden bir kavramdır.³⁸⁰

Yukarılardaki satırlarda da değerlendirdiğimiz gibi Girîdî, *Nûrû'l-hüdâ* içerisinde Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Peygamber'i mürsel-resul kabul ettiğini ifade etmiştir. Ancak *Sırr-ı Furkân*'da aktarılan münazaranın bir başka oturumunda Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Peygamber'i nebi olarak gördüğü nakledilmiştir. Nebi ve resul kavramları hakkında ise umûm-husûs bağlamında farklı kanaatler vardır.³⁸¹ Fakat her iki nakilde de Abdi Yesû' Efendi'ye göre Hz. Peygamber mürsel ya da nebi olsa da yalnızca Araplara gönderilmiş irşâd faaliyetinde bulunan yerel bir

³⁷⁷ Kur'an'da yer alan tehdî ayetlerinden bazıları şöyledir: "Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah'tan başka taptıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz" el-Bakara 2/23. "Yoksa "Onu Muhammed uydurdu" mu diyorlar? De ki: "Eğer iddianızda doğru iseniz, o zaman onun benzeri bir sûre de siz getirin bakalım; Allah'tan başka çağırabildiklerinizi de yardımınıza çağırın" Yûnus 10/38. "Yoksa "Kur'an'ı kendisi uydurdu" mu diyorlar? De ki: "Eğer doğru söylüyorsanız Allah'tan başka çağırabildiğiniz herkesi yardıma çağırın da, siz de onun gibi uydurulmuş on sûre getirin" Hûd 11/13. "De ki: "Yemin ederim, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak için insanlar ve cinler bir araya gelip birbirine destek olsa dahi onun benzerini ortaya koyamazlar" el-İsrâ 17/88. "Eğer doğru sözlü iseler onun benzeri bir söz getirsinler" et-Tûr 52/34.

³⁷⁸ Mehmet Taha Boyalık, "Kur'an (İ'câzı ve Üslûbu)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 15 Kasım 2025).

³⁷⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Sarfe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/140-141.

³⁸⁰ Peygamberlerin ismet sıfatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Bulut, "İsmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/134-136; Veysi Ünverdi, "Mu'tezile'de Peygamberlerin İsmeti", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/1 (2015), 71-111; Zeki Yıldırım, "Kur'an'da Peygamberlerin İsmeti", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2003), 81-112; Ekrem Bayat, "Peygamberlerin İsmet Sıfatı ve Allah Merkezli Anlatımı", *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 14/3 (2019), 451-463.

³⁸¹ Nebi ve resul kavramları hakkında detaylı bilgi için bkz. Recep Önal, "Kur'an'daki Nebi-Resul Kavramlarına Teolojik Yaklaşım", *Kader Kelâm Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2013), 329-350; Erdinç Doğru, "Dilbilim ve Kur'an Çerçevesinde Bir Anlam Analizi: Resul ve Nebi Kavramları", *Islamic University of Europa Journal of Islamic Research - İslam Araştırmaları* 4/2 (2011), 5-10; Recep Önal, "Vahiy ve Nübüvvet", *Sistemik Kelam*, ed. Mehmet Evkuran (Ankara: Bilay Yayınları, 2020), 185-187.

dini lider konumundadır.³⁸² Ancak Abdi Yesû' Efendi'nin Sırrı Girîdî'nin kendi münazaralarına dair kaleme aldığı bu eserlere cevap mahiyetinde bir telifinin olmaması nedeniyle Hz. Peygamber hakkında hangi nitelermeyi tercih ettiğini tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Nitekim münazaranın seyri itibariyle Abdi Yesû' Efendi'nin kanaatini değiştirmiş olması ya da söz konusu kelimeleri eş anlamlı kullanması muhtemel gözükmektedir.

Zira *Sırr-ı Furkân*'da nakledilen tartışmada dahi Abdi Yesû' Efendi ilk önce Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı başkalarının yardımıyla yazdığını söylemiş ardından tek başına münferiden kendisinin yazdığını iddia etmiştir. Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Peygamber'in hikmetli bir kişi olduğunu söylemesi, Kur'ân'ın kendi duasıyla mukayese edilemeyeceğini beyan etmesi ve Hz. Peygamber'i yalnızca Araplarla sınırlandırmış olsa da mürsel ve nebi kavramlarıyla ifade etmesi onun ılımlı bir tavır takındığını gösterebilir, Kur'ân'a dair kullandığı ifadeler taraflı ve ön yargılı bir tutum içerisinde olduğunu ortaya koymaktadır. Abdi Yesû' Efendi'nin Hz. Peygambere karşı yer yer ılımlı ancak genel manada olumsuz bir yaklaşımı olduğu münazaranın seyri itibariyle görülmektedir. Onun genel manada olumsuz ama kısmende olsa ılımlı tavrı mensubu olduğu Hıristiyan geleneği ile benzerlik göstermektedir. Nitekim Abdi Yesû' Efendi'nin söylediği gibi Hz. Muhammed'in sadece Araplara gönderilmiş milli ve dini bir lider olduğunu söyleyen iddialar batılı oryantalistler tarafından da yaygın olarak dillendirilmiştir.³⁸³

Girîdî muhatabıyla arasında yaşanan bu tartışmada Kur'ân'ın mahiyetini teolojik bir problem olarak ele almamaktadır. Müellif Kur'ân'ın mahiyeti bağlamında Abdi Yesû' Efendi'nin kendi yaptığı dua üzerinden bir kıyasın mümkün olup olmamasına dair bir örnek ile konuyu genelleştirmiştir. Ardından iddia edildiği gibi Kur'ân'ın başkalarının yardımıyla yazıldığı iddiasına karşın bir kimsenin ortaya koyduğu bir eseri kendisine nispetini istemesini insan fitratının bir gereği görmüş ve konuyu psikolojik açıdan değerlendirmiştir. Ayrıca Girîdî Hz. Peygamber'in herhangi bir menfaat yoluyla iman edenleri kazanmadığını belirtilerek meseleyi sosyoloji açısından da ele almıştır..

2.2.5. Rûm Suresi Mucizesi

Sırrı Girîdî *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserinin mukaddimesinde İslâm hakkında kasıtlı olarak yapılan bazı zararlı neşriyattan bahsetmektedir. Bunlardan biriside Kur'ân'ın Fransızca tercümesinde Rûm suresinin tahrifat boyutuna ulaşacak şekilde nakledilmiş olmasıdır. Nitekim Girîdî'ye göre Kur'ân'ın ihtisamı karşısında dinde derin ilimlere sahip olan âlimler bile bazı incelikleri zaman zaman şerh ederek açıklamakta zorlanmalarına rağmen Fransızca

³⁸² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 78; Girîdî Sırrı Paşa, *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*, 1/76; Akyel, *Giridli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adlı Eseri*, 81-82.

³⁸³ Oryantalistlerin Hz. Muhammed tasavvurları hakkında detaylı bilgi için bkz. İbrahim Sarıçam vd., *Oryantalizmin Hz. Muhammed Tasavvurları: İngiliz ve Alman Oryantalizmi Örnekleri* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023).

tercümeyi kaleme alan mütercimim bu konuda ne kadar yetkin olduğu tartışılır hale gelmektedir.³⁸⁴

Girîdî, atıfta bulunduğu Kur'ân'ın Fransızca tercümesinin hangi eser ve kime ait olduğuna dair bir bilgiye yer vermeden mütercimi ve eserini eleştirmektedir. Kur'ân'ın ilk Fransızca tercümesi Fransız oryantalist André Du Ryer (ö. 1660 veya 1672) tarafından *L'Alcoran de Mahomet*³⁸⁵ adıyla 1647 yılında Paris'te basılmıştır.³⁸⁶ Kur'ân'ın ikinci Fransızca tercümesi ise yine bir Fransız oryantalist olan Claude-Étienne Savary (1758-1788) tarafından *Le Coran*³⁸⁷ adıyla 1783 yılında Paris'te yayımlanmıştır.³⁸⁸ Ancak yapılan okumalar neticesinde her iki eserin Rûm suresi bölümünde, Girîdî'nin konuyla alakalı olarak naklettiği pasajla örtüşen herhangi bir ibare yer almamaktadır.

Fakat Kur'ân'ın bu ilk iki Fransızca tercümesinden sonra birde Polonya asıllı Fransız oryantalist Albert de Biberstein Kazimirski (1808-1887) tarafından *Le Koran*³⁸⁹ adıyla yapılan ve ilk defa 1840'ta Paris'te basılan üçüncü bir tercüme çalışması vardır. *Le Koran* sonraki baskılarında düzeltmeler ve eklemeler yapılmak suretiyle tekrar gözden geçirilerek yayımlanmıştır. Kazimirski'nin bu çalışması ilk iki tercümeden sonra Arapça aslına dayandırılarak doğrudan Fransızca'ya çevrilmiş üçüncü Kur'ân tercümesidir. Bu çalışma, ilk iki tercümeyle nazaran Arapça aslına hem kelime hem de mana bakımından Kur'ân'ın en sadık Fransızca tercümesi kabul edilmektedir. *Le Koran* Kur'ân'ı okuyup anlamak isteyen Fransız okur yazarlar için günümüzde halen referans metni olma özelliğini korumaktadır.³⁹⁰

Yapılan okumalar neticesinde Girîdî'nin kaynak ve yazar ismi belirtmeden atıfta bulunduğu Kur'ân'ın Fransızca tercümesinin büyük olasılıkla Kazimirski'ye ait *Le Koran* adlı çalışma olduğu kanaatindeyiz. Nitekim tercümenin kaleme alındığı tarihin Girîdî'nin yaşadığı döneme yakın olması ve Girîdî'nin Rûm suresi hakkında atıfta bulunduğu bilgilerin benzer şekilde Kazimirski'nin tercümesinde yer alması gibi etkenler bu tespitimizi desteklemektedir.

Muhtemelen Girîdî söz konusu tercümeyi İslâm'a karşı zararlı bulduğundan yazarın ve tercümenin adını zikretmeyerek okuyucuyu esere yönlendirmekten kaçınmaktadır. Netice itibarıyla konu benzerliği, tarihsel uyumluluk ve Girîdî'nin ilk iki tercümeden ayrıştırıcı bilgiler vermesi gibi nedenlerden dolayı atıfta bulunulan Kur'ân'ın Fransızca tercümesinin Kazimirski'ye ait *Le Koran* adlı çalışma olması muhtemeldir. Bu nedenle konuyla alakalı

³⁸⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nürü'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 10.

³⁸⁵ André du Ryer, *L'Alcoran De Mahomet Translaté D'arabe En François Par Le Sieur Du Ryer* (Paris: Antoine de Sommerville, 1647).

³⁸⁶ Detaylı bilgi için bkz. Ramazan Adıbelli, "İlk Fransızca Kur'an Tercümesi: Andre Du Ryer ve L'alcoran de Mahomet Adlı Eseri", *Bilimname: Düşünce Platformu* 3/43 (2020), 213-245.

³⁸⁷ Claude-Étienne Savary, *Le Coran Traduit De L'arabe, Accompagné De Notes, Précédé D'un Abrégé De La Vie De Mahomet, Tiré Des Écrivains Orientaux Les Plus Estimés* (Paris: G. Dufour, Libraire, 1783).

³⁸⁸ Hüseyin Yaşar, "Avrupa'nın Kur'an-ı Kerim'le Tanışması", *Diyanet İlmî Dergi*, (2012), 807,817-818.

³⁸⁹ Albert de Biberstein Kazimirski, *Le Koran Traduction Nouvelle Faite Sur Le Texte Arabe* (Paris: Charpentier, Libraire-Éditeur, 1869).

³⁹⁰ İsmail Taşpınar, "Kazimirski, Albert de Biberstein", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 153-154.

tartışmaları naklederken Girîdî'nin atıflarını Kazimirski'nin eseri üzerinden ele alarak değerlendireceğiz.

Rûm suresinin ilk ayetleri Rum ve Fars devletleri yani Bizans ve İranlılar arasında yapılan savaşı konu edinmektedir. Konuyla ilgili olan ayetlerin Arapça metni ve Türkçe meali şöyledir:

عَلَيْتِ الرُّومُ ﴿٢﴾

فِي آدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَلَيْهِمْ سَيِّعُتُونَ ﴿٣﴾

فِي بَضْعِ سِنِينَ لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلِ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ ﴿٤﴾

يَنْصُرُ اللَّهُ يَنْصُرُ مَنْ يَشَاءُ وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ﴿٥﴾

“Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Eninde sonunda Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet sahibidir.”³⁹¹

Girîdî'nin söz konusu ayetlere işaret ederek açıkladığı üzere Rûmlar ve Farslar arasında iki büyük savaş gerçekleşmiş, ilk savaşta Farslar ikincisinde Rûmlar galip olmuştur. Yani Kur'ân'ın önceden ikinci savaşı Rûmların kazanacağına dair haber vermesi bir mucize olarak gerçekleşmiştir. Girîdî nezdinde gaybı Allah'tan başkasının bilmesi mümkün olmadığına göre bu ayetler gelecekte yaşanan bir savaşın neticesini haber vermiş ve bu durum Hz. Peygamberin getirdiği ayetlerin mucizesi olarak onun nübüvvetinin doğruluğuna işaret etmiştir.³⁹²

Girîdî'nin nakline göre Kur'ân'ın Fransızca tercümesini kaleme alan mütercim (Kazimirski) bu mucizeyi gizlemek ve inkâr etmek için birtakım girişimlerde bulunmaktadır. Mütercim, Rûmlar ve Farslar arasında iki savaş yaşandığını, birincisini Farsların ikincisini ise Kur'ân'ın önceden haber verdiği üzere Rûmların kazandığını kabul etmektedir. Ancak mütercimin iddiasına göre bu ayetlerin nâzil olduğu sırada Arap dilinde harflerin hareketleri henüz ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle üçüncü ayette yer alan “*seyâğlibûn*” (سَيِّعُتُونَ) yani Rumların gelecekte galip geleceğini haber veren ifade, şu anki haliyle fail olarak okunabildiği gibi “*seyüğlebûn*” (سَيُّعُتُونَ) yani Rumların gelecekte mağlup olacağını haber verecek şekilde meful olarak da okunabilirdi. Ayette belirtildiği üzere birkaç yıl içerisinde Rûmların savaştan galip çıkmasıyla hareketlere bağlı olarak kelime “*seyâğlibûn*” şeklinde fail olarak okunmuştur. Fakat eğer savaşı Farslar kazansaydı o halde söz konusu ayet “*seyüğlebûn*” şeklinde meful okunarak bu defa Kur'ân'da Farsların kazanacağını haber verildiğini söylemek mümkün olacaktı. Çünkü o dönemde Arap harfleri için hareketler henüz ortaya çıkmadığından ayette yer alan kelimenin her iki şekilde okunabilir olmasıyla savaşın neticesine göre her iki devletten birisinin savaşı kazanacağını Kur'ân'da haber verildiği iddia edilebilirdi.³⁹³

³⁹¹ er-Rûm 30/2-5

³⁹² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 14.

³⁹³ Kazimirski, *Le Koran Traduction Nouvelle Faite Sur Le Texte Arabe*, 325-326; Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 15.

Aslında Girîdî'ye göre, mütercimim (Kazimirski) kastı kelimenin her iki okunuşa imkân vermesi nedeniyle harekelere bağlı olarak bir kelime oyununun mucize gibi gösterilmesinden başka bir şey değildir. Yani Kur'ân'ın verdiği haberin doğruluğunu ispatlamak için savaşın sonucuna göre, harekelerin olmayışından dolayı kelimenin her iki şekilde de okunması mümkün olduğundan bu durum Kur'ân'ın bir mucizesi değil sadece Arap diline bağlı bir söz aldatmacasıdır. Hatta mütercim, böyle iki anlamlı sözler söylemenin gaybdan haber veren eski kahinlerin yaptığı işler olduğunu belirtmiş ve Hz. Peygambere kâhin benzetmesiyle çirkin bir yakıştırma da bulunmuştur.³⁹⁴

Albert de Biberstein Kazimirski'nin *Le Koran* adlı Fransızca tercüme çalışmasında Rûm suresi hakkındaki yorumları İslâm geleneğindeki yorumlarla büyük oranda benzerlik göstermektedir. Mütercimim konuyla alakalı yorumlarının Türkçe tercümesi aşağıdaki gibidir:

"Kur'an'da geçen er-Rûm ifadesi tarih boyunca farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu kelime Büyük İskender'in Yunanlıları, Batı Roma İmparatorluğu, Doğu Roma İmparatorluğu ve Bizanslılar için kullanılmıştır. Burada söz konusu edilenler Bizanslılardır. Bizans, ateşe tapan ve bu sebeple putperest addedilen Perslere yenilmişti. Bu durum, Arap müşriklerinin Persleri kendilerine yakın görmelerine imkân tanıyordu. Buna karşılık, kutsal kitap sahibi olan Bizanslılar, Hıristiyan kimlikleri sebebiyle, Muhammed'in tebliğ ettiği tevhid inancına daha yakın kabul edilmekteydi. İşte Perslerin bu başarısı, Arabistan'da büyük yankı uyandırdı.³⁹⁵

Surenin ikinci ve üçüncü ayetlerinde yer alan vahiy, müşriklerin böbürlenmesini kırmak ve Müslümanların moralini güçlendirmek amacını taşıyordu. Nitekim daha sonra Bizans'ın zaferine dair gerçekleşen kehanet, bu ayetlerin Muhammed'in peygamberlik vahyinin delili olarak gösterilmesine yol açtı. Ancak tarihlerin tespiti hususunda ihtilaf vardır. Bazı rivayetler Perslerin zaferini hicretten beş yıl öncesine, Bizans zaferini hicretin ikinci yılına yerleştirir. Diğer rivayetler ise ilkini hicretin üçüncü veya dördüncü, ikincisini ise altıncı yılın sonu veya yedinci yılın başına tarihler. Bununla birlikte tarihsel bağlam açıktır: Pers kralı Hüsrev Perviz'in Bizans'a karşı uzun süreli üstünlüğü, 625 yılında İmparator Herakleios'un kazandığı kesin zaferle sona ermiş ve Bizans yeni bir başarı dönemine girmiştir. Dolayısıyla kehanete dair haberin gerçekleşmesi hicretin üçüncü veya dördüncü yılına tekabül etmektedir.³⁹⁶

"Yakın bir yer" ifadesi müfessirler tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır. Sale'nin³⁹⁷ aktardığına göre en ünlü müfessirlerden biri olan İbn Abbas bu ifadenin Filistin'e işaret ettiğini ileri sürmüştür. "Birkaç yıl içinde" ibaresi ise bid'issinîn sözcüğüne dayanır. Müfessirlerin bu konu hakkında aktardıkları şunlardır: Bizans'ın zaferini öngören pasaj nazil olduğunda rivayete göre, Ebû Bekir (daha sonra halife olacak), müşrik Übey b. Halef ile Bizans'ın üç yıl içinde galip gelerek kehanetin gerçekleşeceğine dair on deveye iddiaya girmiştir. Ancak bahsi öğrenen Muhammed, bed' kelimesinin üç ile on yıl arasındaki herhangi bir süreyi

³⁹⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 15.

³⁹⁵ Kazimirski, *Le Koran Traduction Nouvelle Faite Sur Le Texte Arabe*, 325.

³⁹⁶ Kazimirski, *Le Koran Traduction Nouvelle Faite Sur Le Texte Arabe*, 325.

³⁹⁷George Sale (1697-1736) Kur'ân-ı Kerîm'in ilk tam İngilizce tercümesini hazırlayan İngiliz şarkiyatçısı. Kazimirski'nin en önemli çalışması olan *Le Koran* adlı Kur'ân'ın Fransızca çevirisinde Sale'nin *The Alcoran of Mohammed* adlı İngilizce Kur'ân tercümesinden istifade edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Abdulhamit Birışık, "Sale, George", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/24-25; Taşpınar, "Kazimirski, Albert", 153-154.

kapsadığını belirterek bahsin dokuz yıl ve yüz deve üzerinden düzenlenmesini Ebû Bekir'e tavsiye etmiştir. Bunun üzerine her iki tarafta süreyi dokuz yıl, bahsi ise yüz deve olarak belirlemiştir. Rivayete göre Übey hicretin üçüncü yılında vefat etmiş, kısa süre sonra kehanet gerçekleşerek Bizans zafer kazanmış, Übey'in mirasçıları da yüz deveyi Ebû Bekir'e ödemek zorunda kalmıştır.³⁹⁸

Son olarak, bu pasaj Kur'an'ın yazı ve okuma karakterine dair dikkate değer bir örnek teşkil eder. Sami dillerinde olduğu gibi Arap yazısında da yalnızca ünsüzler kaydedilir, ünlüler ise okuma sırasında eklenirdi. Kur'an, yazıya geçirilişinden oldukça sonra, Kûfi yazı geleneğine geçtikten sonra kelimelerin anlamlarının artık yerleştiği ve üzerinde anlaşmaya varılıp kesinleştiği bir dönemde bugünkü harekeli biçimini kazanmıştır. Bu nedenle, bugün "Rumlar mağlup oldu" (ğulibeti'r-Rûm) şeklinde okunan ifade, ünsüzlere dokunmadan "Rumlar galip geldi" (ğalebeti'r-Rûm) şeklinde de okunabilirdi. Aynı şekilde üçüncü ayette geçen "galip gelecekler" (seyağlibûn) ibaresi, "yenilecekler" (seyüğlebûn) olarak da telaffuz edilebilirdi. Bu kelimelerin muğlaklığı ve kısalığı göz önüne alındığında, bu pasajın her koşulda doğru olacak şekilde düzenlendiği anlaşılmaktadır. Ancak zamanla müfessirlerin yorumlarıyla anlam sabitlenmiş ve kelimeler günümüzdeki şekline kavuşmuştur.³⁹⁹

Kazimirski'nin çalışmasını incelediğimizde Rûm suresinde ele alınan savaştan kehanet gibi bahsettiği görülmüş fakat Girîdî'nin anlattığı gibi iki anlama gelecek şekilde sözler söylemenin eski kahinlerin adetleri olduğuna dair mütercimim herhangi bir ifadesine rastlanılmamıştır. Kazimirski, kelimelerin mahiyetinin muğlak olduğuna ve her koşulda doğru çıkabilecek şekilde düzenlendiğini ifade etmektedir. Ayrıca ona göre müfessirlerin yorumları zamanla anlamı sabitleştirmiş ve kelimeler günümüzdeki şeklini almıştır.⁴⁰⁰

İslâm geleneği içerisinde temel referans kaynakları arasında bulunan Muhammed b. Cerîr Taberî (ö. 310/923)⁴⁰¹ *Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* adlı tefsirinde söz konusu kelimelerin okunuşuyla alakalı açıklamalarda bulunmaktadır. Taberî'ye göre "*ğulibetir-Rûm*" (غَلِبَتِ الرُّومُ) şeklinde okunan fiil, kıraat farklılıkları açısından "*ğalebeti'r-Rûm*" (غَلَبَتِ الرُّومُ) olarak da okunabilir. Taberî'nin İbn Ömer ve Ebû Said el-Hudrî'den naklettiğine göre bu okuyuş ayetin anlamını büyük ölçüde değiştirmektedir. Taberî'nin "*ğalebe*" kelimesi üzerinden verdiği örnekte anlaşılacağı üzere kelime malum şekilde okunduğunda, ayetler arasında tutarlılık sağlanması için ikinci kelime "*seyüğlebûn*" (سَيُغْلِبُونَ) şeklinde okunmalıdır. Ayetler bu kıraatle okunduğu takdirde "*Rumlar galip oldular, gelecekte mağlup olacaklar*" gibi bir anlam ortaya çıkmaktadır. Ancak Taberî'ye göre "*ğalebe*" kelimesinin okunuşu ihtilafli olup genel kabul gören okuyuş "*ğulibeti'r-Rûm*" şeklindedir. Taberî, bu konuda tek doğru okuma şeklinin "*ğulibeti'r-Rûm*" olduğunu ve başka kıraatlerin kabul edilemeyeceğini savunmaktadır.

³⁹⁸ Kazimirski, *Le Koran Traduction Nouvelle Faite Sur Le Texte Arabe*, 325-326.

³⁹⁹ Kazimirski, *Le Koran Traduction Nouvelle Faite Sur Le Texte Arabe*, 326.

⁴⁰⁰ Kazimirski, *Le Koran Traduction Nouvelle Faite Sur Le Texte Arabe*, 325-326.

⁴⁰¹ *Câmi'u'l-beyân ve Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* adlı eserleriyle tanınan müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/314-318.

Taberî'ye göre deliller üzerindeki icma kelimesinin böyle okunması gerektiğine işaret etmekte ve ayetteki anlam, Farısların Rûmları mağlup ettiği yönündedir.⁴⁰²

Ehl-i sünnet geleneğinin öncü isimlerinden İmâm-ı Mâtürîdî (ö. 333/944)⁴⁰³ *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* adlı tefsirinde “*ğulibet*” (غَلِبَتْ) kelimesinin okunuşuyla alakalı bilgi veren müfessirler arasında yer almaktadır. Mâtürîdî bazı kıraatlerde ayetin “*ğalebeti'r-Rûm*” (غَلَبَتِ الرُّوم) “*Rûmlar galip geldi*” şeklinde okunduğunu ve kelimenin böyle okunmasının geleceğe yönelik bir anlam taşıdığını ifade etmektedir. Kelimenin böyle okunuşu gelecekte Rûmların Farısları yeneceğini haber vermektedir. Diğer bir ihtimale göre kelime “*ğalebeti'r-Rûm*” şeklinde fethalı okunursa bu defa gelecekte müslümanların Kostantiniye'yi (İstanbul) fethederken Rûmlara galip geleceğine işaret etmektedir. Yani Mâtürîdî'nin kastına göre, kelime “*ğalebeti'r-Rûm*” şeklinde okunduğu takdirde üçüncü ayette yer alan “*seyâğlibûn*” (سَيَعْلِبُونَ) kelimesi “*seyüğlebûn*” (سَيُعْلَبُونَ) şeklinde okunmalıdır ki bu durumda müslümanların gelecekte İstanbul'u fethedeceğine işaret edilmiş ve mucize olarak daha gerçekleşmeyen bir zafer haber verilmiş olacaktır.⁴⁰⁴

Nitekim Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942)⁴⁰⁵ *Hak Dini Kur'ân Dili* adlı tefsirinde Rûm suresinin başında geçen “*ğulibet*” (غَلِبَتْ) ve “*seyâğlibûn*” (سَيَعْلِبُونَ) kelimelerinin okunuşu hakkında Mâtürîdî'ye benzer yorumlarda bulunmaktadır. Ebu Said el-Hudrî ve diğerlerinden nakledilen şâz kıraate⁴⁰⁶ göre söz konusu kelimeler “*ğalebet*” ve “*seyüğlebûn*” şeklinde okunması halinde “*Rumlar galip geldi, fakat onlar bu galibiyetlerinden sonra ilerde mağlup olacaklar*” gibi bir anlam ortaya çıkmaktadır. Yani kelimelerin şu anki okunuşu olan “*ğulibet*” kelimesi malum, “*seyâğlibûn*” kelimesi meçhul olarak yukarıdaki örnekte gösterildiği gibi okunursa ayetin anlamı değişmiş olacaktır. Böyle bir okuyuş mümkün olup şâz kıraat olarak kaynaklarda yer almaktadır. Hatta bu şâz kıraati bazı müsteşrikler (oryantalistler) Rûm suresinin mucizesini inkâr etmek için kullanmıştır.⁴⁰⁷

Elmalılı'ya göre kelimelerin şâz kıraatle okunması halinde Rûmların gelecekte müslümanlara yenileceği haber verilmiş ve böylece başka bir mucize ispat edilmiş olacaktır. Çünkü İmparator Herakleios (d. 575) daha hayattayken Rûm orduları Hz. Ebubekir zamanında gerçekleşen

⁴⁰² Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru't-Taberî Câmîu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Muhsin et-Türkî (Kahire: Dâr-u Hicr, 2001), 18/446-447.

⁴⁰³ Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu, müfessir ve fakih. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Şükrü Özen, “Mâtürîdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/146-151.

⁴⁰⁴ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ali Haydar Ulusoy (İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2007), 11/151-153-157; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân Tercümesi*, çev. Yusuf Şevki Yavuz - Fadıl Ayđan (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), 11/181-183-186.

⁴⁰⁵ *Hak Dini Kur'ân Dili* adlı tefsiriyle tanınan son devir din âlimlerinden. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Elmalılı Muhammed Hamdi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/57-62.

⁴⁰⁶ Şâz kelimesi “tek olmak, ayrı düşmek, azınlık olmak ve dışlanmak” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise sahih kıraat şartlarından herhangi birisini taşımayan kıraate şâz kıraat adı verilmektedir. Kıraatin sahih olabilmesi için de temel üç kriter; senedinin sahih olması, Arap diline muvafık olması ve resm-i mushafa uygun olmasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Ziya Kurtuluş, “Şâz Kıraatlerin Mahiyeti Ve Çeşitleri”, *Tafsir Dergisi - Tafsir Journal* 3/1 (2023), 17-37; Abdulhamit Birişik, “Kıraat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/429.

⁴⁰⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. İsmail Karaçam, Nurettin Bolelli, Emin Işık, Abdullah Yücel (İstanbul: Azim Dağıtım Yayıncılık, 1992), 6/240.

Yermük savaşından (636) itibaren müslümanlara yenilmeye başlamıştır. Rûmların bu yenilgileri Hz. Ömer zamanında gerçekleşen Şam'ın fethinden, İstanbul'un fethine kadar devam etmiş ve ayette yer alan kelimeler şâz kıraatle okunsa dahi başka bir mucizeye işaret edilmiş olmaktadır. Yani oryantalistler Rûm suresindeki mucizeyi inkâr etmek için şâz kıraati delil getirirler de farkında olmadan gelecekte gerçekleşecek başka bir savaşın galibini önceden haber vererek Kur'ân'ın mucizesini ispat etmişlerdir.⁴⁰⁸

Girîdî her ne kadar Kur'ân'ın Fransızca tercümesinde “*ğulibet*” ve “*seyağlibûn*” kelimelerinin tahrif edilerek mucizenin inkâr edildiğini savunsa da aslında mütercim (Kazimirski) kelimelerin okunuşuyla alakalı iddiasının gelenek içerisinde yer aldığı görülmektedir. Söz konusu kelimelerin yukarıda ki tefsirlerden örnekler verildiği üzere şâz kıraatle olsa okunabildiği anlaşılmaktadır. Girîdî gibi bir âlimin bu durumu göz önüne almadan meseleyi tahrif boyutuna çekerek eleştiride bulunması oldukça dikkat çekicidir. Aslında Girîdî'nin ilmi birikimi açısından, daha makul bir cevapla kelimelerin farklı okunuşunu kabul edip yukarıda ki örneklerde olduğu gibi başka bir mucizeye işaret ettiğini söylemesi beklenirdi. Fakat Girîdî, mütercim Rûm suresi mucizesini inkâr etmek için kelimelerin farklı okunuşuna dikkat çektiğini ve meselenin ilmi değil bir garazkâr mütercim kasti olduğunu belirterek yapılan tercüme cevap vermektedir.

Girîdî, Kur'ân'ın Fransızca tercümesinde Rûm suresi hakkında mütercim (Kazimirski) yalan ve yanlış yorumlarda bulunduğunu söyleyerek surenin iniş sebebine (*sebeb-i nüzûlü*) dair birtakım açıklamalarda bulunmaktadır. Girîdî'nin aktarımına göre, İslâm dini henüz yeterince güç kazanmadan önce Kureyşli müşrikler bu yeni dinin toplumda yer edinmeyeceğini düşünüyordu. O sıralarda Arabistan'a yakın bir yerde Rûm ve Fars devletleri arasında büyük bir savaş meydana gelmiş ve Farslar savaşı kazanmıştı. Rûmlar da müslümanlar gibi ehl-i kitap olduğundan Farsların savaşı kazanmasına sevinen Kureyşli müşrikler müslümanlara karşı böbürlenip laf atıyordu. Müslümanlar ise Kureyşli müşriklerin bu tavrı karşısında mahçup ve mahzun olmuşlardı. Bunun üzerine müslümanların gönlünü almak için bu ayeti kerimeler nâzil olmuştur.⁴⁰⁹

Ayetlerin Osmanlı Türkçesi ile mealini veren Girîdî, konuyla alakalı meşhur bir rivayeti nakletmektedir. Girîdî'nin anlatımına göre, Hz. Peygamberin mağara arkadaşı (*yâr-ı ğâr-ı peygamber*)⁴¹⁰ olan Hz. Ebubekir bu ayetlerin müjdeleyici olarak inmesi üzerine Kureyşlilerin önde gelen müşriklerinden birisi olan Übey b. Halef ile bahse girmiştir. Hz. Ebubekir bu ayetlerin haber verdiği üzere muhatabına Rûmların üç yıl içerisinde Farslara galip geleceğini söylemiştir. Übey b. Halef ise bu iddianın gerçekleşmesi halinde Hz. Ebubekir'e on deve vereceğini, eğer gerçekleşmez ise kendisinden on deve alacağını söyleyerek bahse girmeyi

⁴⁰⁸ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, haz. Asım Cüneyd Köksal, Murat Kaya (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022), 4/479.

⁴⁰⁹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nürü'l-hüdâ li-meni'stehdâ*, 11-12.

⁴¹⁰ Hz. Ebû Bekir'in, hicret yolculuğunun başında Hz. Peygamber ile Sevr mağarasındaki arkadaşlığına işaret eden lakabı. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa İsmet Uzun, “Yâr-ı Gâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/324.

teklif etmiştir. Hz. Ebubekir’de bu iddiaya karşılık Übey b. Halef ile bahse girmeyi kabul etmiştir.⁴¹¹

O dönemde İslâm şeriatında bahse girerek iddialaşmak henüz haram kılınmadığından Hz. Ebubekir, Hz. Peygambere gelerek girdiği bahsi anlatmıştır. Fakat ayette birkaç yıl içinde Rûmların galip geleceğini ifade eden “*birkaç*” (*fi bid’i*) ifadesi Arapçada üçten dokuz kadar olan rakamları kapsamaktadır. Ancak ayette kastedilen rakamın üç mü, yedi mi yoksa dokuz mu olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir’den bahsi yenilemesini istemiştir. Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir’e bahsin süresinin dokuz yıla çıkarılmasını ve bu sürede Rûmlar Farslara galip gelmezse Übey b. Halef’in on devesine karşılık kendisinin yüz deve ödeyeceğini teklif etmesini söyler. Hz. Peygamberin bu tavsiyesi üzerine Hz. Ebubekir iddianın süresini dokuz yıla çıkararak kaybetmesi halinde yüz deve ödemek şartıyla Übey b. Halef ile olan bahsini yenilemiştir.⁴¹²

Nitekim gerçekten dokuz seneye varmaksızın tekrar Rûm ve Fars devletleri arasında bir savaş gerçekleşmiş ve bu defa Rûmlar galip gelmiştir. Müslümanlar ayetin bu zaferi önceden haber vermesi üzerine sevinmişlerdir.⁴¹³ Hz. Ebubekir bahsi kazanmış ancak Übey b. Halef bahsin sonucunu göremeden öldüğü için Hz. Ebubekir iddia edilen on deveyi onun vârislerinden almıştır. Girîdî’nin ifade ettiği üzere tefsir kitaplarında ayetlerin sebab-i nüzûlü böyle aktarılmaktadır.⁴¹⁴

Girîdî’ye göre ayetlerin iniş sebebi ve bağlamına göre “*seyağlibûn*” kelimesi şu haliyle ancak fail üzere okunmalıdır. Ayetlerin sebab-i nüzûlünü ve kelimenin başka türlü okunamayacağını bilmeyen yabancı kişiler, Kur’ân’ın Fransızca tercümesini kaleme alan garazkâr mütercimim (Kazimirski) iddialarına aldanabilir. Bu nedenle herhangi bir soruya mahal bırakmamak için, Kur’ân’ın imkanlar dahilinde birçok dile tercüme edilmesi gerekir. Girîdî’ye göre yapılacak tercüme çalışmaları Kur’ân hakikatlerini ortaya çıkaracağından maddi ve manevî birçok faydaya imkan verecektir.⁴¹⁵

⁴¹¹ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû’l-hüdâ li-meni’stehdâ*, 12-13.

⁴¹² Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû’l-hüdâ li-meni’stehdâ*, 13-14.

⁴¹³ Girîdî’nin aktarımına göre, Rûmların Farsları mağlup ettiği gün, Müslümanlar da bir savaşta müşrikleri mağlup etmişlerdi. Ehl-i kitap olan Rûmların putperest Farsları yenmesiyle, Müslümanlar o gün bu iki zafere sevinmişlerdir. Taberî, Zemaşerî, Râzî ve Elmalılı’ya göre Rûmların zaferi, Müslümanların Bedir’de kazandığı zafere denk gelmiştir. Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû’l-hüdâ li-meni’stehdâ*, 12; Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf ‘An Hakâ’iki Ğavâmidî’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fi Vucûhi’t-Te’vîl*, ed. Murat Sülün, çev. Nedim Yılmaz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 5/200; et-Taberî, *Tefsîru’t-Taberî Câmîu’l-Beyân An Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, 18/447; Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, 2022, 4/476; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Tefsîrû’l-Fahri’r-Râzî et-Tefsîrû’l-kebir Mefâtihu’l-gayb* (Beirut: Dâru’l-Fikr, 1981), 25/97.

⁴¹⁴ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû’l-hüdâ li-meni’stehdâ*, 14.

⁴¹⁵ Girîdî Sırrı Paşa, *Nûrû’l-hüdâ li-meni’stehdâ*, 15.

Gelenek içerisinde Zemaşerî (ö. 538/1144)⁴¹⁶ ve Beyzâvî (ö. 685/1286)⁴¹⁷ gibi isimler de “ğulibet” ve “seyaglibûn” kelimelerinin farklı okunuşlarına dikkat çeken âlimler arasında yer almaktadır.⁴¹⁸ Geleneksel ve genel kabul gören yoruma göre, Rûm suresinin ilk ayetlerinin anlamı, Farısların Rûmları yenilgiye uğrattığı ancak kısa bir süre sonra Rûmların zafer kazanacağı yönündedir. Fakat günümüzde bazı araştırmacıların kanaatlerine göre, söz konusu kelimelerin yukarıda nakledildiği üzere farklı okuyuşlarla gündeme gelmesinde başka birtakım etkenler olabilir. İlk başlarda ehl-i kitap ile Müslümanlar arasında ılımlı ilişkilerin zamanla düşmanlık seviyesine geçmesinden dolayı ayette yer alan ilgili kelimelerin kıraatlerinde ve tevilinde farklılığın gündeme gelmiş olması muhtemeldir.⁴¹⁹

Nitekim genel kabul gören şu anki mevcut kıraat, Rûmlar hakkında o dönem için olumlu bir tavır olduğunu göstermektedir. Ayetlerde yer aldığı üzere, Rûm zaferinin müslümanlar için sevinç kaynağı olacağı yönünde bir teselli vardır. Rûmların zamanla Müslümanlarla düşmanca ilişkilere girmesinden dolayı, müfessirlerin bu duruma karşı olarak Rûmlar hakkında olumsuz yorumlarda bulunmaları ihtimal dahilindedir. Çünkü kelimelerin farklı okuyuş tarzına eserlerde yer verilmesi ve bu farklı kıraatin gelecekte Müslümanların Rûmlara karşı zafer kazanacağına işaret etmesi bu düşüncelyi desteklemektedir.⁴²⁰

Ancak konuyla alakalı kıraat farklılıklarına değinen müfessirlerin, Rûm suresi bağlamında, siyasi konjonktüre göre ayetlerin yorumlarında değışikliğe gittiklerine dair herhangi bir delil yer almamaktadır. Müfessirlerin temel amacı, şâz dahi olsa kıraat farklılıklarına dikkat çekmek ve ayetten başka bir yorumun çıkabileceğine işaret ederek meseleyi ilmi boyutta incelemektir. Bu nedenle Müslümanlar ve Rûmlar arasındaki ilişkilerin zamanla bozulmasından dolayı kıraat farklılıklarına dayanarak ayetin yorumunda diğery ihtimallerin ön plana çıkarıldığı iddiasının temelsiz olduğunu düşünüyöruz.

Öte yandan Rûm suresinin mucize değeri taşıdığına dair tartışmalar günümüzde halen devam etmektedir. Bir insanın vahiy olmaksızın gelecekte yaşanacak bir savaşın sonucunu tahmin edemeyeceği düşüncesi, bazı tarihsel gerçeklikler ve diğery sebepler doğrultusunda mucize iddiası araştırmacılar tarafından temellendirilmeye çalışılmaktadır.⁴²¹

⁴¹⁶ *el-Keşşâf* adlı tefsiri yanında Arap dili ve edebiyatına dair çalışmaları ile tanınan çok yönlü Mu'tezile âlimi. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Öztürk - M. Suat Mertoğlu, “Zemaşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235-238.

⁴¹⁷ Müfessir, Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî. Hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Beyzâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/100-103.

⁴¹⁸ ez-Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 5/198; Kâdî Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Şîrâzî el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*, thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk, Mahmûd Ahmed el-Atraş (Dimaşık: Dâru'r-Raşîd, 2000), 45.

⁴¹⁹ Hilal Başak Karakaş - Hüseyin Yaşar, “Rûm Suresi Bağlamında Vii. Yüzyıl Doğu Roma-İran Savaşlarının İncelenmesi”, *Ekev Akademi Dergisi* 84 (2020), 298.

⁴²⁰ Karakaş - Yaşar, “Rûm Suresi Bağlamında Vii. Yüzyıl Doğu Roma-İran Savaşlarının İncelenmesi”, 298.

⁴²¹ Detaylı bilgi için bkz. Altay Cem Meriç, *Peygamberliğin İspatı Haber Delili* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2025), 483-508.

SONUÇ

Müslümanlar fetih hareketleri sonucunda farklı inançlara sahip insanlarla karşılaşmış ve böylece İslâm'ı anlatma, müdafaa ve diğer inançların mahiyetini gösterme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Müslüman âlimlerin bu ilmi gayreti, reddiye geleneği adı altında geniş bir literatürü oluşturmaktadır. İslâm dininin temel ilkelerine karşı yapılan eleştirilere cevap üretme ve dini sistematik bir şekilde müdafaa etme görevini kelâm ilmi üstlenmiştir. Bu nedenle karşıt düşüncelere cevap niteliğinde telif edilen reddiye türü eserleri ağırlıklı olarak kelâm âlimleri kaleme almışlardır. Nitekim kelâm ilmi, ele aldığı konuları teolojik ve tarihsel süreci itibarıyla inceleyen ve zihniyet analizi yaparak İslâm dini açısından cevap üreten bir disiplindir. Bu bağlamda reddiye türü eserleri kaleme alan kelâm âlimleri, İslâm karşıtı inanç ve düşünceleri her yönüyle ele alarak bütüncül bir eleştiri ortaya koymayı hedeflemişlerdir.

Bu çalışma reddiye türü içinde değerlendirilen 19. yüzyılın önemli ilim ve devlet adamlarından olan Giritli Sırrı Paşa'nın Hıristiyanlığın misyonerlik faaliyetlerine karşı kaleme aldığı *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı eserini kelâmî açıdan incelemiştir. Tezde kaynak, yöntem ve içerik açısından çeşitli sonuçlara ulaşılmış; yeni çalışmalarda soruşturulabilecek bir yöntem önerisinde bulunmaya çalışılmıştır.

Yeni İlm-i Kelâm döneminin âlimlerinden birisi olan Sırrı Paşa'nın söz konusu eserini Osmanlı Türkçesi ile kaleme almış olması oldukça önemlidir. Müellif *Nûrû'l-hüdâ* içerisinde, Diyarbakır valiliği sırasında bir Hıristiyan âlimi olan Keldâni Kilisesi Başpiskoposu Abdi Yesû' Efendi ile münazaralarına yer vermektedir. Müslüman ve Hıristiyan iki âlimin kendi dinlerine dair hakikat iddialarının böyle bir tartışma içerisinde analiz edilmesi oldukça önemlidir. Ancak Abdi Yesû' Efendi'nin münazaralara dair Sırrı Paşa'ya karşılık olarak herhangi bir telif çalışması olmaması konuyu sadece Sırrı Paşa'nın aktarımıyla değerlendirmemize sebebiyet vermiştir.

Bu tezde eserin amacı, yöntemi, tematik yapının kurgulanması ve içerikleri açısından çeşitli bulgulara ulaşılmıştır. Girîdî eserinin bir reddiye ya da davet amacı taşımadığını söylemiş olsa da bize göre eser yer yer reddiye, müdâfaa ve hatta davet sayılabilecek içeriklere sahiptir. Bu bağlamda *Nûrû'l-hüdâ'yı* reddiye geleneği içinde değerlendiren literatür ile tezdeki bulgularımızın kısmen örtüştüğünü ifade edebiliriz. Literatürden farklı olarak müellifin eserin yazım amacına dair açıklamaları, takip ettiği tematik kurgu ve yer yer eserin diyalog üslubuyla ilerlemesi gibi sebeplerden ötürü biz *Nûrû'l-hüdâ'nın* tebyîn ve tenbîh içerikli bir çalışma olduğunun daha ön planda olduğu kanaatindeyiz. Tebyîn ve tenbîh ile kanaatimiz, eserin temel amacının Hıristiyanlığın içerisindeki çelişkilere dikkat çekme (tenbîh) ve İslâm hakikatlerini açıklayarak (tebyîn) doğruyu arayan kişilere yardımcı olma hedefine ve eserin de bu hedefe göre kurgulanmasına dayanmaktadır. Nitekim eserin ismi olarak *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* yani "hidayeti isteyen kişi için hidayet nuru" gibi anlama gelecek bir tercihte bulunulmuştur. Girîdî'nin özel olarak böyle bir isim tercihinde bulunması dahi eserin aslında bir reddiye

gayesiyle yazılmayıp sadece hakikati arayanlara yardımcı olmak üzere tebyîn ve tenbîh amaçlı olduğuna dair kanaatimizi desteklemektedir.

Eserin tematik yapısının da tebyîn ve tenbîh amacına uygun kurgulandığı kanaatine ulaşılmıştır. Nitekim her iki amacın da muhatapları hem Müslümanlar hem de Hıristiyanlardır. Her iki inanç grubuna aslında şu mesajın verilmeye çalışıldığını düşünmekteyiz:

- Ey Müslümanlar! Bu *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ* adlı kitap müntesibi olduğunuz dinin oldukça sade olduğuna, Misyoner Hıristiyanların sizi davet ettiği dinin teolojik ve tarihsel sürecindeki çelişkilerine dikkat çekip açıklamalar getirmektedir.
- Ey Hıristiyanlar-Misyonerler! Bu kitap; uzak durduğunuz, kabul etmediğiniz, üstelik kendiniz gibi Müslümanları da uzaklaştırmak istediğiniz İslâm'ın oldukça sade olduğunu açıklamakta ve sizin şu an inandığınız bir kısmınızın ise misyonerliğini yaptığı Hıristiyanlığın ortaya çıktığı tarihsel koşullara ve teolojik çelişkilere dikkat çekmektedir.

Girîdî eserde dini ilimlere dair Türkçe neşriyatın yetersiz olduğunu belirtmiştir. Müellif reddiye türünde kaleme alınan, Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdâfaa* eserine ve Osmanlı Türkçesine tercüme edilen Rahmetullah el-Hindî'nin *İzhâru'l-Hak* ve Hüseyin el-Cisr'in *er-Risâletü'l-Hamîdiyye* eserlerinin önemine değinmektedir. Ancak söz konusu eserler müellif nezdinde ihtiyacı tam olarak karşılamada yetersiz kalmıştır. Bu sebeple eserin Osmanlı Türkçesi ile yazılması ve kendi dönemi literatürüne yönelttiği bu yetersizlik nitelemesi de tezde cevabı aranan bir soru olmuştur.

Girîdî'nin yetersiz olarak atıf yaptığı eserler, literatüre önemli katkı değeri olan çalışmalardır. Hatta kendisi bu eserlerden Ahmed Midhat Efendi'nin *Müdâfaa*'sını sıklıkla anmaktadır. Aynı durum *Risâletü'l-Hamîdiyye* için de geçerlidir. Ancak Girîdî *İzhâru'l-Hak* adlı eserin sadece adını zikretmiş fakat eserden herhangi bir alıntıya yer vermemiştir. Bu noktada Girîdî'nin kaynak olarak kullandığı *Müdâfaa* ve *Risâletü'l-Hamîdiyye* adlı bu iki eseri hangi açıdan yetersiz bulduğu sorusu kendisinin cevaplamadığı bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserler arasında yaptığımız tematik ve içerik mukayesesi, Girîdî'nin yetersizlik nitelemesi hakkında en temelde iki olası değerlendirmeden bahsetmemize imkân tanımaktadır.

Bunlardan birincisi Girîdî'nin ilgili eserlere yönelik nitelik açısından bir değerlendirmede bulunduğu ihtimalini akla getirmektedir. İlgili eserlerin içerik olarak oldukça hacimli, uzun ve yoğun bilgi içermesi sebebiyle okuma ve kolay ulaşılabilir olma özelliklerini taşımaması bu yaklaşımın nedenleri arasında sayılabilir. Müellif, ilgili eserlerin halkın anlama ve okuma düzeyi dışında daha çok ilim ehline hitap eden bir mahiyete sahip olduğunu da düşünmüş olabilir. Çünkü *Nûrû'l-hüdâ* hem hacim olarak daha az ve yer yer üslup açısından diyalog tarzına sahip bir eserdir. Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ*'yı Türkçe yazma ihtiyacı hissetmesinin özel sebeplerinden biri de dil problemi olarak genel okuyucuya hitap etmesini amaçlamasıyla ilişkilidir.

Gîrîdî dil ve üslup açısından diğer eserlerden de ayrılmaktadır. Giridi'nin üslubu ise daha çok günlük dilde sohbet ya da soru-cevap formunda yazılmış, muhabbet ortamını yansıtır bir şekilde kaleme alınmıştır. Diğer eserlerde ise bu tarzda bir üslup takip edilmemiştir. Oysa Sırrı Paşa bu üslubu eserin tamamında genel olarak sürdürmüştür. Aynı zamanda Girîdî'nin eseri meseleyi tarihsel, teorik ve teolojik açıdan ele alarak özet mahiyette okuyucuya yeterli bilgiler sunmaktadır. Fakat diğer telifler için Girîdî'nin kurgusuna benzer bir yöntem takip ettikleri söylenemez. Ancak Girîdî'nin özellikle *Müdâfaa* ve *Risaletü'l-Hamîdiyye* adlı eserlerden oldukça istifade etmesi nedeniyle söz konusu eserlere içerik açısından nitelik olarak bir yetersizlik yaklaşımında bulunduğu ihtimali daha zayıf görünmektedir. Zira Girîdî adını andığı bu eserlere içerik açısından herhangi bir eleştiride bulunmamıştır.

Dolayısıyla Hıristiyanlığa yönelik Türkçe reddiyelerin ve Türkçe İslâm'ı anlatacak kitapların yetersizliği ve genel okur kitlesine hitap edecek düzeyde eserlerin eksikliği sebebiyle Girîdî'nin, ilgili eserlere nicelik açısından bir yaklaşımda bulunarak *Nûrû'l-hüdâ'yı* kaleme alma ihtiyacı duyduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Girîdî'nin ilgili eserleri içerik açısından nitel bir değerlendirmeye yetersiz bulmadığını, aksine söz konusu eserlerin ait olduğu reddiye, müdâfaa ve davet literatürünün eksikliğine dikkat çekerek telif sayısının azlığına dair nicelik açısından bir yetersizliğe vurgu yaptığı kanaatini taşımaktayız.

Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ'sı*, Ahmet Midhat Efendi'nin *Müdâfaa'sı* ile konu açısından bir yakınlık taşımaktadır. Bu durum Girîdî'nin kaynak kullanımı ve yöntemi açısından da geçerlidir. Nitekim Ahmet Midhat Efendi ve Sırrı Paşa, karşıt düşünce sahiplerinin tarihsel ve teolojik tutumlarını kendi asli kaynaklarından yararlanarak aktarmıştır. Bu noktada Girîdî reddiyesini kaleme alırken, Müslüman müelliflerden istifade etmekle birlikte James Anas, Johann Lorenz Von Mosheim ve Sir William Muir gibi yabancı müellifler ve eserlerini de kaynak olarak kullanmıştır. Girîdî'nin kaynak kullanımındaki bu çeşitliliği ve vukûfiyeti sadece müslüman telif çalışmalarını değil oryantalist batılı çalışmaları da takip ettiğini göstermektedir. Kaynak kullanımındaki bu çeşitlilik ayrıca *Nûrû'l-hüdâ'nın* Türkçe kaleme alınan reddiye eserleri arasındaki değerini daha da artırmaktadır. Ancak eserin Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdâfaa* isimli eserinden tema ve yöntem açısından etkilendiğini belirtmek gerekir.

Tezle ilgili yukarıda bahsedilen bulgular dışında eserin içerikleri açısından da çeşitli sonuçlar elde edilmiştir. Bunların en önemlisi Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ'yı* telif ederken takip ettiği yöntemi çözümlemiş olmasıdır. Eser aşağıdaki şekilde bir kurguya dayandırılmıştır:

- Müellif eserini Müslümanlık ve İsevilik başlıkları altında iki bölüme ayırmıştır. İlk olarak Müslümanlık bölümünde İslâm inancının tanıtımını ehl-i sünnet akâidi çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Sünni inancın ilkelerini gayet özet ve sade olarak nakleden müellif, Ömer en-Neseffî'nin *'Akâ'idü'n-Neseffî* adlı risalesinden doğrudan alıntı yaparak İslâm inancını tanıtmaktadır. Girîdî eserin birinci kısmına ayırdığı İslâm anlatısını ehl-i sünnet ve Mâtürîdî aidiyetine uygun bir şekilde yapmış olmaktadır.

- İkinci olarak Girîdî İsevilik başlığı altında daha yoğun bir şekilde Hıristiyanlığa dair tarihsel bilgileri tartışmaktadır. Müellif bu bölümde havâriiler, kristolojik tartışmalar, konsiller sonucu ortaya çıkan mezhepler, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve Faraklit'in kimliği ve son olarak teslis inancı gibi hem Hıristiyanlığa dair hem de İslâm'a dair çeşitli konuları ele almaktadır.

Müellif ilk olarak bir İslâm anlatısı yapmış, ardından uzunca bir Hıristiyanlık tarihinin tanıtımını yaparak Hıristiyanlığın tarihsel sürecinin ciddi sorunlar barındırdığını gündeme getirmiş ve son olarak teslis inancını eleştirerek teolojik tartışmalara değinmiştir. Bu bağlamda müellif Hıristiyanlığa dair tarihsel verilerin ortaya koyduğu çelişkileri gündeme getirdikten sonra teslis hakkında sistematik ve teolojik bir eleştiri yapmıştır. Eserde tarihsel sürecin ardından teolojik tartışmalara yer verilmesi Sırrı Paşa'nın bilinçli bir kurguya dayandığını göstermektedir. Nitekim tarihsel veriler olmadan bütüncül bir teolojik analiz yapılması mümkün değildir.

Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ* adlı eseri kelâm ilmine dair birçok tartışmayı barındırmaktadır. Sırrı Paşa ve Abdi Yesû' Efendi arasında yaşanan münazarada özellikle Hz. Muhammed'in şahsiyeti, nübüvveti, onun müjdelenmesi ve Kur'ân'ın mahiyeti konusu doğrudan kelâm ilmini ilgilendirmektedir. Abdi Yesû' Efendi Hz. Muhammed'in hikmet sahibi bir insan olduğunu kabul etmekle birlikte onun sadece Allah tarafından Araplara gönderildiğini iddia etmektedir. Ayrıca Abdi Yesû' Efendi'ye göre Hz. Muhammed'in getirmiş olduğu Kur'ân bir Allah kelâmı değil başkalarının yardımıyla yazılmış hikmet dolu bir eserdir. Girîdî ise muhatabının bu iddialarını şiddetle eleştirmektedir. Girîdî'ye göre Hz. Muhammed'in hikmetli bir insan olduğu kabul edildikten sonra ona ve getirdiği kitaba yalan nispet etmek çelişkili bir tutumdur.

Sırrı Paşa ve Abdi Yesû' Efendi arasındaki tartışma konularından biri de Hz. İsa'nın Hz. Muhammed'i müjdelemesidir. Abdi Yesû' Efendi'ye göre Hz. İsa Hz. Muhammed'in Allah tarafından gönderileceğini hiçbir şekilde haber vermemiştir. Bunun üzerine Girîdî Yuhanna İncili'nde yer alan ve Hz. Muhammed'e işaret edildiğini söylediği Faraklit'in kimliğine ve kelimenin etimolojik tahlillerine dair geniş tartışmalara yer vermektedir. Girîdî'ye göre İncil'de Allah tarafından gönderileceği müjdelenen ve kendisinden önceki kitapları tasdik edecek Faraklit adındaki kişi Hz. Muhammed'dir.

Bir diğer konu ise Girîdî'nin *Nûrû'l-hüdâ*'nın mukaddimesinde İslam dini aleyhinde yayınlanan zararlı yayınlardan bahsetmesidir. Müellif nezdinde özellikle Kur'ân'ın Fransızca tercümesi tahrif boyutuna ulaşılacak derecede kasıtlı olarak yapılan bir çalışmadır. Girîdî'nin yazar ve eser ismi belirtmeden aktardığı Kur'ân'ın Fransızca tercümesinin, Albert de Biberstein Kazimirski'ye ait *Le Koran* adlı çalışma olduğunu tahmin etmekteyiz. Girîdî'nin bu tercümede eleştirdiği Rûm suresi hakkında nakledilen kıraatin şâz kıraatle de olsa gelenekte yer aldığı ancak Girîdî'nin bu durumdan bahsetmediği görülmüştür.

Nûrû'l-hüdâ içerisinde teslis inancının eleştirisi geniş olarak ele alınmıştır. Girîdî teslisin tutarsızlığını eleştirirken kelâm kitaplarından oldukça istifade etmiş ve meseleyi ağırlıklı olarak ittihâd ve hulûl kavramları çerçevesinde incelemiştir. Bu anlamda Girîdî'nin teslis eleştirisi daha çok mantıksal ve akli deliller ışığında Hıristiyan inancında yer alan Hz. İsa'nın tabiatı ve onun ilahi tabiatla ilişkisi üzerinden ilerlemektedir.

Nûrû'l-hüdâ birçok tartışma konusuna yer vermekle birlikte içerik açısından oldukça zengin ancak diğer reddiye türü eserlere kıyasla daha muhtasar bir çalışmadır. Muhtemelen müellif eserini kaleme alırken diğer reddiye türü eserlere nazaran genel okuyucu ve araştırmacıyı esas alarak daha özet bir çalışma olmasını hedeflemiştir. Öte yandan eserde okuyucu bazı hususlarda farklı kaynaklara da yönlendirilmektedir. Müellifin Ahmet Mithat Efendi'nin *Müdafaa* adlı eserini referans gösterip kısaca temas ettiği birçok başlık bu duruma dair bir örnektir. Ayrıca Girîdî sadece İslâm âlimlerinin görüşleriyle birlikte Hıristiyan tarihi ve teolojisinin bir eleştiri ortaya koymak amacıyla öğrenilmesini savunmaktadır. Bu bağlamda müellif, genel halk kitlesinin kaynak kullanımı açısından hassas ve muhafazakâr davranmaları gerektiğine dair bir izlenim vermiştir.

Sırrı Paşa ve Abdi Yesû' Efendi gibi iki ilim adamının münazaralarına eserde yer verilmesi oldukça önemlidir. Girîdî'nin münazaralarda Hıristiyan muhatabını ilzam etmeye yönelik daha başarılı olduğu kabul edilebilir. Abdi Yesû' Efendi'nin ise İslâm'a ve Hz. Muhammed'e karşı zaman zaman övgü niteliğindeki sözleri onun daha ılımlı bir yaklaşımda bulunmaya çalıştığı izlenimi vermektedir. Ancak Abdi Yesû' Efendi'nin bilhassa Hz. Peygamber hakkında onun nübüvvetini sadece Araplar özelinde yerelleştiren son derece taraflı ve ön yargılı birtakım görüşleride mevcuttur. Böyle bir münazarada tarafların toplumsal statüsünün etkisi olabileceği göz ardı edilmemelidir. Nitekim Sırrı Paşa vezaret rütbesine sahip bir vali olmakla birlikte münazaradaki muhatabı Sırrı Paşa'nın valilik makamında bulunduğu Diyarbakır'da Hıristiyan kilisesinin başpiskoposudur. Bu nedenle münazarada tarafların ilmi birikimlerinin yanında Sırrı Paşa'nın valilik gibi bürokratik bir görevi olduğu ve Abdi Yesû' Efendi'nin muhatabına karşı yerel bir Hıristiyan cemaatinin lideri olarak sorumluluk bilinciyle davranmaya çalıştığı düşünülebilir.

Nûrû'l-hüdâ'nın kelâmî analizi olarak kaleme aldığımız çalışmamız, diğer reddiye ya da davet amacıyla yazılan benzer eserlerle mukayese edilebilecek akademik çalışmalara kaynak olması açısından katkı sağlayacaktır. Eserin telif amacının ve yönteminin ihtidâ süreçlerine ne düzeyde katkı sağlayacağı, literatürdeki diğer çalışmalarda ve özellikle davet çalışmalarından bu amaç ve yöntemin takip edilip edilmediği yeni çalışmalara konu olabilecek bir sorudur. Son olarak tezimiz, Sırrı Paşa ve Abdi Yesû' Efendi üzerinden 19. yüzyıl dini düşüncesini İslâm ve Hıristiyanlık özelinde yansıtan bir çalışma olma niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Adıbelli, Ramazan. "İlk Fransızca Kur'an Tercümesi: Andre Du Ryer ve L'alcoran de Mahomet Adlı Eseri". *Bilimname: Düşünce Platformu* 3/43 (2020), 213-245.
- Afyoncu, Erhan. "İbrâhim Müteferrika". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/324-327. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ahmet Mithat Efendi. *Müdafaa 1*. haz. Harun Ceylan. 3 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Ahmet Mithat Efendi. *Müdafaa 1*. haz. Basri Kabasoy. 3 Cilt. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021.
- Ahmet Mithat Efendi. *Müdafaa 2*. haz. Basri Kabasoy. 3 Cilt. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021.
- Ahmet Mithat Efendi. *Müdafaa 3*. haz. Basri Kabasoy. 3 Cilt. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021.
- Akın, Hilal. *Âbidin Paşa'nın Terceme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîfi (I - II. Cilt / İnceleme - Metin)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Mevlâna Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Akkaş, Zinnur. *Sırrı Giridi' nin "Sırrı Kur'an" Adlı Tercüme Eserin Giriş Bölümünün Transkripsiyonu ve İncelenmesi*. Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Akpınar, Cemil. "Hasan Çelebi, Fenârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/313-315. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Aksoy, Fatma Sümeyye. *Sırrı Giridi'nin Nakdu'l-kelam Adlı Eseri ve Kelâm İlmindeki Yeri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Akyel, Ömer Faruk. *Giritli Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve Sırr-ı Furkân Adlı Eseri*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Alak, Musa. "Süleyman Sırrı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek-2/538-539. İstanbul: TDV Yayınları, 2019.
- Albayrak, Çağdaş. *Türk Edebiyatında Yûsuf u Züleyhâlar ve Giritli Sırrı Paşa'nın Ahsenü'l-Kasas'ı (Mukayeseli İnceleme-Metin)*. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Anas, James. *İlmu'l-Lâhûti'n-Nizâmî (Nizâmu't-Ta'lîm)*. nşr. Manis Abdel Nour. Erişim 23 Kasım 2025. <https://answering-islam.org/Arabic/Books/Theology/chapter31.html>
- Anas, James. *İlmu'l-Lâhûti'n-Nizâmî (Nizâmu't-Ta'lîm)*. nşr. Manis Abdel Nour. Kahire: el-Kenîseti'l-İncîliyye bi-Kasri'l-Dûbâra, ts. <https://answering-islam.org/Arabic/Books/Theology/index.html>
- Apaydın, H. Yunus. "Karâfi, Şehâbeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/394-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Arık, Hanife Nur. "Giritli Sırrı Paşa'nın Hıristiyanlığa Reddiyesi". *Genç Dinler Tarihçilerin Kaleminden - Dinler Tarihi Araştırmaları*-. 523-541. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 1. Basım, 2023.
- Arık, Hanife Nur. *XIX. Yüzyılda Osmanlı Coğrafyasındaki Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Kaleme Alınan Bir Reddiye Örneği Olarak Giritli Sırrı Paşa'nın "Nûrü'l-hüdâ li-meni'stehdâ" Adlı Eseri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Arslan, Hüseyin Ongan. "Mîr Yahyâ Kazvînî'nin Lübbü't-tevârîh'inde Erken İslam Tarihi". *Tarihyazımı journal of historiography* 3/1 (2021), 94-118.
- Aruçi, Muhammed. "Ressî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/587-588. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aslantürk, Ayşe Hümeyra. "Neseî, Necmeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/571-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Atalay, Mehmet. *Giritli Sırrı Paşa ve İnsân Sûresi Tefsiri*. Trabzon: Trabzon Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Atiya, Aziz Suryal. "Abu Shakir Ibn Al-Rahib". *The Coptic Encyclopedia*. Erişim 15 Mayıs 2025. <https://ccd.claremont.edu/digital/collection/cce/id/53/>

Awadallah, Abdalaziz Mohamed. "İlim ve Devlet Adamı Giritli Sırrı Paşa'nın Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn Eseri Üzerine". *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 07-09 Mayıs 2014*, 133-142.

Aydın, Fuat. *Ali b. Rabben et-Taberi ve eseri er-Red ale'n-Nasârâ*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994.

Aydın, Fuat. "Ali b. Rabben et-Taberî'nin Kitâbu'd-Dîn ve'd-Devle Adlı Eseri ve İsbat-ı Nübüvve Geleneğindeki Yeri". *Usûl İslam Araştırmaları* 6/6 (2006), 27-56.

Aydın, Fuat. "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemindeki Misyonerlik Faaliyetleri ve Bu Faaliyetleriyle İlgili Çalışmalara Yönelik Bir Bibliyografya Denemesi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (2003), 114-130.

Aydın, Mahir. "Doksanüç Harbi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Aydın, Mehmet. "Beşâirü'n-Nübüvve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/549-550. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Aydın, Mehmet. "el-Cevâbü's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/428-429. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Aydın, Mehmet. "el-Fârîk Beyne'l-Mahlûk ve'l-Hâlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/166-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Aydın, Mehmet. "Faraklit". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/165-166. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Aydın, Mehmet. "Hidâyetü'l-Hayârâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/477. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Aydın, Mehmet. "İncil ve Salîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Aydın, Mehmet. "İzhârü'l-Hak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/507-509. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Aydın, Zeynel Abidin. "Hz. Peygamber'in Ümmiliği Meselesi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2012), 287-307.

Ayğan, Fadıl. "Ortaçağdan Günümüze Hristiyan Teologların Hz. Muhammed Tasavvuruna Bir Bakış: Algı Ve Gerçekler". *Bilimname: Düşünce Platformu* 29 (2015), 141-160.

Bakır, İbrahim. *Mûcize Kavramı ve İmam Mâtürîdî'nin Konuya Yaklaşımı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Başoğlu, Tuncay. "Sebr ve Taksim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/255-256. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Bayat, Ekrem. "Peygamberlerin İsmet Sıfatı ve Allah Merkezli Anlatımı". *Turkish Studies: Comparative Religious Studies* 14/3 (2019), 451-463.

Beyzâvî, Kâdî Nâsîrüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Şîrâzî el-. *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl*. thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk, Mahmûd Ahmed el-Atraş. Dîmaşk: Dâru'r-Raşîd, 2000.

Bıyık, Mustafa. "Hıristiyan Teolijisinde Deccal ve Yecüc - Mecüc Kavramları Üzerine Bir Değerlendirme". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2007), 53-79.

Bıçer, Ramazan. "Şifâü'l-Galîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/139-140. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Birişik, Abdulhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/425-432. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Birişik, Abdulhamit. "Rahmetullah el-Hindî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/419-421. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Birişik, Abdulhamit. "Sale, George". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/24-25. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Boyalık, Mehmet Taha. "Kur'an (İ'câzî ve Üslûbu)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 15 Kasım 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kuran#4-icazi-ve-uslubu>

Bulut, İsmail. "Zeydî Kelamcı Kâsım b. İbrâhim er-Ressî'nin Hıristiyanlık Eleştirisi". *Kader Kelâm Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 62-83.

Bulut, Mehmet. "İsmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Bursalı Mehmed Tâhir Bey. *Osmanlı Müellifleri*. haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen. 3 Cilt. İstanbul: Meral Yayınları, 1972.

Bursalı Mehmed Tâhir Bey. *Osmanlı Müellifleri*. ed. Mustafa Çiçekler. haz. Mehmet Ali Yekta Saraç. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 1. Basım, 2016.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr el-. *Hıristiyanlığa Reddiye el-Muhtâr fi'r-reddi ale'n-Nasârâ*. çev. Osman Cilacı. thk. Muhammed Abdullah eş-Şarkâvî. Konya: Tekin Kitabevi, 1992.

Can, Mustafa. "Nübüvvet". *Sistemik Kelâm*. ed. Ömer Aydın. 265-324. İstanbul: İşaret Yayınları, 3. Basım, 2020.

Cengiz, Harun. *Giritli Sırrı Paşa'nın Ehl-i Kitap Eleştirisi*. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.

Cengiz, Kübra. *Ahmed Midhat Efendi'nin Havariler İle İlgili Verdiği Bilgilerin Değerlendirilmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Cengiz, Lütfü. "Ruhun Mahiyetine Dair Sırrı Giridî'nin Düşüncesi". *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmaları Dergisi* 20 (2015), 133-145.

Cisr, Hüseyin el-. *er-Risâletü'l-Hamîdiyye Tercümesi Beyyinât-ı Ahmediyye*. çev. Manastırlı İsmail Hakkı. İstanbul: Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Sırât-ı Müstakîm Matbaası, 1329.

Cisr, Hüseyin el-. *Risâle-i Hamîdiyye*. çev. Manastırlı İsmail Hakkı. haz. Ahmet Gül - Bilal Erdem. İstanbul: Ravza Yayınları, 2022.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkif*. ed. İbrahim Halil Üçer. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2021.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkif*. ed. İbrahim Halil Üçer. çev. Ömer Türker. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2021.

Çakmak, Abdullah. *Giritli Sırrı Paşa'nın Kelâmî Görüşleri*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

- Çekiç, Ayşe. "Haçlı Seferlerinden Günümüze Düşman İslam ve Hz. Muhammed Algısı". *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 12/3 (2022), 1506-1519.
- Çelebi, İlyas. "el-Husûnü'l-Hamîdiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/418-419. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çelebi, İlyas. "er-Risâletü'l-Hamîdiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/128-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Çelebi, İlyas. "Hüseyn el-Cisr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/537-540. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çetres, Recai. "Sırrı Girîdî'nin Rü'yetullah Risâlesi İle Cürcânî'nin Şerhu'l- Mevâkıf'ındaki Rü'yetullah Bahislerinin Karşılaştırılması". *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* 8 (2021), 60-74.
- Çonkor, Burhan. "Sırrı Paşa'nın Tefsir Yöntemi ve 'Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn' Adlı Risalesinin Metni". *Route Educational and Social Science Journal* 5/21 (2018), 1116-1133.
- Dâvûd, Abdülehad. *İncîl ve Salîb*. haz. Kudret Büyükcoşkun. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 1999.
- Demir, Hilmi. "Kelam Düşünce Tarihinde Yaygın Bir Hatanın Tashihi (İn'ikâs-ı Edille) ve Müttekaddimin Kelamı ile Mantık İlişkisi Üzerine Bir Eleştiri". *Dini Araştırmalar* 10/20 (2007), 79-114.
- Demir, Osman. "Teselsül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/536-538. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Demirci, Kürşat. "Hulûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Doğru, Erdiç. "Dilbilim ve Kur'an Çerçevesinde Bir Anlam Analizi: Resul ve Nebi Kavramları". *Islamic University of Europa Journal of Islamic Research - İslam Araştırmaları* 4/2 (2011), 5-10.
- Durhan, Gülümser. "Petitio Principii: Bir Mantık Safsatası". *Külliyeye Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2024), 321-331.
- Efe, Adem. "Sebîlürreşâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/251-253. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Emiroğlu, İbrahim. "Petitio Principii Nedir?" *Felsefe Dünyası* 9 (1993), 65-74.
- Erdem, Mustafa. "Câhız ve 'El-Muhtar Fi'r-Redd Ala'n- Nasara' İsimli Risâlesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1-4 (1989), 454-474.
- Ertaş, Mustafa. *Sırrı Giridi'nin "Ruh" Risalesinin Tahlili*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ertürk, Sinan. *Giritli Sırrı Paşa'nın "Sırr-ı İnsan" Adlı Eseri (İnceleme, Metin, Sözlük)*. İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Ese, Aziz. *Karâfi ve Edilletü'l-Vahdâniyye fi'r-Red ala'n-Nasrâniyye İsimli Eseri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ese, Aziz. "Karâfi ve Edilletü'l-Vahdâniyye fi'r-Red ala'n-Nasrâniyye İsimli Eseri". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2018), 101-132.
- Eskin, Firdevs. *Batıdan İslâma Yönelik Yapılan Tenkitler Karşısında Ahmet Midhat Efendi'nin Müdafaaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/314-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Gelenbevî, İsmail. *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Celâl*. Dersaadet, İstanbul: Matbaa-i Osmâniye, 1316.

- Gencer, Ali İhsan. "Ayastefanos Antlaşması". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/225. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Ahsenü'l-kasas Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf Aleyhisselâm*. 3 Cilt. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1309.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Ârâü'l-milel*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303.
- Girîdî Sırrı Paşa. "Dini Bir Münazara (Merhum Sırrı Paşa)". çev. Yamandede. *Sebûlürreşâd* 13/317 (1961), 264-265.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Galatât*. İstanbul: Matbaa-i Ebûzziyâ, 1301.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1303.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Nakdü'l-kelem fî akâidi'l-İslâm*. İstanbul: Matbaa-i Ebûzziyâ, 1302.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Nûrû'l-hüdâ li-meni'stehdâ*. Diyarbakır: Diyarbakır Vilâyet Matbaası, 1310.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Rûh*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1305.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Rû'yetullah'a Dâir Risâledir*. Rusçuk: Tuna Vilâyet Matbaası, 1293.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Sırr-ı Furkân Tefsîr-i Sûre-i Furkân*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Osmâniye, 3. Basım, 1312.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Sırr-ı İnsân Tefsîr-i Sûre-i İnsân*. İstanbul, 1312.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Sırr-ı Kur'ân*. 3 Cilt. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1302.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Sırr-ı Kur'ân*. sad. Emine Türkoğlu. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Sırr-ı Meryem Tefsîr-i Sûre-i Meryem*. 2 Cilt. Diyarbakır: Diyarbakır Vilâyet Matbaası, 1311.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Sırr-ı Tenzîl*. Diyarbakır: Diyarbakır Matbaası, 1311.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Şerh-i Akâid Tercümesi*. Rusçuk: Tuna Vilâyet Matbaası, 1292.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1312.
- Girîdî Sırrı Paşa. *Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn*. sad. Mustafa Talu. Kahramanmaraş: Samer Yayınları, 2021.
- Giritli Sırrı Paşa. *Nakdü'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm İlm-i Kelâmın Özü*. sad. Kâzım Albayrak. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2. Basım, 2021.
- Giritli Sırrı Paşa. *Nakdü'l-Kelâm Fî Akâidi'l-İslâm Maturîdî İlm-i Kelâmı'na Giriş*. haz. Dr. Ahmet Özvarinli. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2021.
- Giritli Sırrı Paşa. *Rûh*. haz. Haydar Murad Hepsev. İstanbul: Şamil Yayınevi, 2021.
- Göçmen, Akif. "İbn Kayyim el-Cevziyye'nin Tahrîf Anlayışı". *Oksident Yahudilik, Hıristiyanlık ve Batı Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2023), 61-100.
- Gölcük, Şerafettin - Yurdağür, Metin. "Gelenbevi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/552-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Gülşen, Ekrem. "19. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Giritli Sırrı Paşa ve Tefsir Anlayışı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 161-188.
- Günal, Tuğba. "İnsana Dâir Bir Değerlendirme: Giritli Sırrı Paşa'nın Ruh Risâlesi". *Kader Kelâm Araştırmaları Dergisi* 15/1 (2017), 29-43.
- Hakyemez, Cemil. "Oryantalistlere Göre Hz. Muhammed". *İslâmî İlimler Dergisi* 1 (2006), 161-176.

Harman, Ömer Faruk. "Buhtunnasr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/380-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Harman, Ömer Faruk. "Hıristiyanların İslam'a Bakışı". *Asrımızda Hıristiyan - Müslüman Münasebetleri*. 95-110. İstanbul: İlmî Neşriyat İslâmî İlimler Araştırma Vakfı, 1993.

Harman, Ömer Faruk. "Tuhfetü'l-Erîb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/356-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Hindî, Rahmetullah el-. *İzhârü'l-Hak 1*. çev. Ali Namli. 2 Cilt. İstanbul: İSAM Yayınları, 4. Basım, 2023.

Hubbullah, Haydar. "Meâlimu Menheci'l-Lâhûti'n-Nizâmî'l-İncîlî fî Kitâbi Nizâmu't-Ta'lim fî İlmi'l-Lâhûti'l-Kavîm". *Nusûsu Muâsıra Merkezu'l-Bahûsi'l-Muâsıra fî Beyrût*. Erişim 24 Haziran 2025. <https://nosos.net/معالم-منهج-اللاهوت-النظامي-الإنجيلي-ف/>

Işık, Harun. "Nakdu'l-Kelam İsimli Eseri Işığında Giritli Sırrı Paşanın Peygamberlik Anlayışı". *Bilimname: Düşünce Platformu* 2/21 (2011), 93-116.

Işık, Hidayet. "Fahreddin Razi'nin 'Münazara Fi'r-Reddi Ale'n-Nasara' Adlı Eseri Üzerinde Bir İnceleme". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 1/3 (2002), 119-132.

İbn Haldûn. *Târîh-u İbn Haldûn*. thk. Halil Şehâde. Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2000.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. S aîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtub. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2017.

İbn Teymiyye, Takıyyüddîn. *el-Cevâbu's-Sahîh*. ed. Hakan Olgun - Zeynep Yücedoğru. çev. Harun Ünal. 2 Cilt. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 1. Basım, 2023.

İbrâhim Müteferrika. *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye (Tenkidli Metin)*. haz. Halil Necatioğlu. Ankara: Elif Matbaacılık, 1982.

İbrâhim Müteferrika. *Risâle-i İslâmiyye Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye Adlı Eserinin Tenkitli Metni*. haz. M. Esad Coşan. İstanbul: Server Yayınları, 1. Basım, 2010.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Mili Eğitim Basımevi, 1. Basım, 1969.

İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Hattatlar*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1. Basım, 1955.

Kabakçı, Yusuf. "Olumsuz Başlıklandırmalar Üzerinden Bir Hz. Muhammed Tasavvuru Örneği: William Muir'in The Life Of Mahomet Adlı Eseri". *RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 1/2 (2021), 179-196.

Kapar, Mehmet Ali. "Kus b. Sâide". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/460. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Kara, Mustafa. "İshak Efendi, Harputlu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/531-532. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Karadeniz, Osman. "Nübüvvet ve Vahiy". *Kelam*. ed. Şaban Ali Düzgün. 315-336. Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Basım, 2018.

Karakaş, Hilal Başak - Yaşar, Hüseyin. "Rûm Suresi Bağlamında VII. Yüzyıl Doğu Roma-İran Savaşlarının İncelenmesi". *Ekev Akademi Dergisi* 84 (2020), 291-310.

Karaman, Ahmet. *Sırrı Giridî'nin Rü'yetullah'a Dair Risale İsimli Eseri Bağlamında Yeni İlm-i Kelâm Döneminde Bir Mesele Olarak Rü'yetullah*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Kur'an Yolu Meâli. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2020.

- Karataş, Ahmet. "Girit'li Sırrı Paşa'nın Harputlu Müderris Abdülhamid Efendi'ye Gönderdiği Mektuplar". *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* Prof. Dr. M. Orhan Okay Özel Sayısı (2020), 626-642.
- Kaya, Mahmut. "ed-Dîn ve'd-Devle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/349-351. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kaya, Mahmut. "Mugalata". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/372-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Kazgan, Erdoğan. *Yuhanna İncili'nin Abdurrahman Bâçecizâde'ye Ait "Kitâbü'l-Fârik beyne'l-mahlûk vel-hâlık" Adlı Esere Göre Tenkîd ve Tahlilinin Yapılması*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Kazimirski, Albert de Biberstein. *Le Koran Traduction Nouvelle Faite Sur Le Texte Arabe*. Paris: Charpentier, Libraire-Éditeur, 1869.
[https://fr.wikisource.org/wiki/Le_Koran_\(Traduction_de_Kazimirski\)/30](https://fr.wikisource.org/wiki/Le_Koran_(Traduction_de_Kazimirski)/30)
- Kılıç, İsmail. *Girit'li Sırrı Paşa'nın Ahsenü'l-Kasas İsimli Eseri ve Tefsir İlmindeki Yeri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Kılıç, İsmail. "Sırrı Paşa". *Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi* 2/19,20,21 (1999), 233-240.
- Koçkuzu, Abdulhalim. "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir İlim ve Devlet Adamı: Giritli Sırrı Paşa". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2002), 189-213.
- Köksal, Ahmet. *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Köksal, Ahmet. *Giritli Sırrı Paşa (1844-1895)*. Trabzon: Serander Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Kömürcü, Kamil. "İbni Sînâ'ya Göre Mantık Yanlıları ve Sebepleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2010), 175-195.
- Kurnaz, Cemal. "Giritli Sırrı Paşa Hayatı, Eserleri, Şiirleri". *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri* 9 (2000), 133-160.
- Kurnaz, Cemal. "Sırrı Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/127-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kurt, Ali Osman. "Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Koreş Örneği". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 423-443.
- Kurtuluş, Rıza. "Kazvîni, Mîr Yahyâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/158. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Kurtuluş, Yusuf Ziya. "Şâzz Kırâatlerin Mahiyeti Ve Çeşitleri". *Tafsir Dergisi - Tafsir Journal* 3/1 (2023), 17-37.
- Mark, Joshua J. "II. Nebukadnezar". *World History Encyclopedia*. Erişim 18 Temmuz 2025.
<https://www.worldhistory.org/trans/tr/1-316/ii-nebukadnezar/>
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Te'vilâtü'l-Kur'ân*. thk. Ali Haydar Ulusoy. 18 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr el-. *Te'vilâtü'l-Kur'ân Tercümesi*. çev. Yusuf Şevki Yavuz - Fadıl Ayğan. 18 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*. haz. Nuri Akbayan. 6 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Meral, Yasin. "Yahudi-Hıristiyan-Müslüman Reddiye Geleneği". *Dinler Arası İlişkiler El Kitabı*. 161-176. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Meriç, Altay Cem. *Peygamberliğin İspatı Haber Delili*. İstanbul: İnsan Yayınları, 11. Basım, 2025.

- Mertoğlu, M. Suat. "Ümmî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/309-310. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Mertoğlu, M. Suat. "Üslûbü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/382. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Mosheim, Johann Laurence Von. *Institutes of Ecclesiastical History, Ancient and Modern*. çev. James Murdock. London: Spottiswoodes and Shaw, 1850.
- Mosheim, Johann Lorenz Von. *Târîhu'l-Kenîseti'l-Mesîhiyyeti'l-Kadîmeti ve'l-Hadîseti fî Sitteti Kütüb*. çev. Henry Harris Jessup. Beyrut: Amerikan Matbaası, 1875.
- Muallim Nâci. *Mütercem*. İstanbul: Matbaa-i Ebûzziyâ, 1304.
- Muir, William. *H. Muhammed'in Hayatı Özgün Kaynaklar Işığında*. çev. Mustafa İkiyaka. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Muir, William. *The Life of Mahomet and History of Islam to The Era of The Hegira*. London: Smith, Elder & Co., 1858.
- Okay, M. Orhan. "Ahmed Midhat Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Okay, M. Orhan. "Beşâir-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Okay, M. Orhan. "Müdâfaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/458. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Okumuş, Mesut. "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve 'Tefsir Tarihi' Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri". *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, 425-434.
- Okur, Hüseyin. "Kıyas İşleminde İlet Birliğinin Sağlanamaması Hali: Kıyâs Ma'a'l-Fârık". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 36 (2020), 17-48.
- Ögük, Emine. "Kelamda İstidlâl Yöntemi". *Sistemantik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. 55-72. Ankara: Bilay Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Önal, Recep. "Kur'an'daki Nebi-Resul Kavramlarına Teolojik Yaklaşım". *Kader Kelâm Araştırmaları Dergisi* 11/1 (2013), 329-350.
- Önal, Recep. "Vahiy ve Nübüvvet". *Sistemantik Kelam*. ed. Mehmet Evkuran. 183-204. Ankara: Bilay Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Önder, Murat. *Giritli Sırrı Paşa, Ârâü'l-Milel Adlı Eseri ve Mezhepler Tarihindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Özarslan, Hasan. *Ahmet Mithat Efendi'nin "Müdafaa" (Birinci Kitap) Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Eserin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Özarslan, Selim. "Sırrı Giridi ve Nakdü'l-Kelamı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1998), 237-264.
- Özcan, Nuri. "Leylâ Hanım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/157-158. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özdiş, Hamdi. "Vadide İktidar Oyunları: Of'ta Hâkimiyet Mücadelesi". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 6/6 (2009), 59-80.
- Özel, Aytekin. "Giritli Sırrı Paşa'nın Mantık Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (2012), 49-62.

- Özel, Elif. "Giritli Sırrı Paşa'nın Beş Tümel Görüşü Üzerine Bir Eleştiri". *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 13 (2021), 477-484.
- Özel, Elif. *Giritli Sırrı Paşa'nın Türk Düşüncesine Katkıları Mi'yârü'l-Makâl Adlı Eserinin Tercümesi ve Mantık Anlayışı*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Özen, Şükrü. "Mâtürîdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/146-151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özgen, Esmâ. *Ahmed Midhat'ın Müdâfa'a 3: Hıristiyanlığın Mâzisi, Hâli, İstikbâli Adlı Eserinin Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Özsoy Demiray, Belkıs. "İngiliz Müsteşrik William Muir'in Siyer Kaynaklarına Yaklaşımı". *İSTEM* 30 (2017), 393-412.
- Öztürk, Ali. "Muallim Nâci (1849-1893)'Nin 'Hülâsatü'l-İhlâs' İsimli İhlâs Sûresi Tefsiri". *İslâmî İlimler Dergisi* 7/2 (2012), 109-140.
- Öztürk, Levent. "Necâşî Ashame". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/476-477. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, M. Suat. "Zemahşerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/235-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Râhib, Ebû Şâkir İbn el-. *Kitâbü't-Tevârîh el-Cüzü'l-Evvel el-Ebvâb (1-47)*. thk. Samuel Quzman Moawad. 2 Cilt. Kahire: Medresetü'l-İskenderiyye, 2016.
- Rank, Scott. *Disputing Religion, Empire, and Modernity: Christian-Muslim Polemics in the Ottoman Print Sphere, 1861-1915*. Budapest, Hungary: Central European University (CEU), Doktora Tezi, 2015.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Tefsîrû'l-Fahri'r-Râzî et-Tefsîrû'l-kebîr Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Râzî, Fahreddin. *Hıristiyanlığın Reddine Yönelik Tartışmalar Münâzara fi'r-Redd 'ale'n-Nasârâ*. çev. Hidayet Işık. thk. Abdülmecid en-Neccâr. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Ryer, André du. *L'Alcoran De Mahomet Translaté D'arabe En François Par Le Sieur Du Ryer*. Paris: Antoine de Sommerville, 1647.
- Sancar, Faruk. *Ali bin Rabben et-Taberi'nin Nübüvveti İspat Metodları*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Sarıçam, İbrahim vd. *Oryantalizmin Hz. Muhammed Tasavurları: İngiliz ve Alman Oryantalizmi Örnekleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2. Basım, 2023.
- Savary, Claude-Étienne. *Le Coran Traduit De L'arabe, Accompagné De Notes, Précédé D'un Abrégé De La Vie De Mahomet, Tiré Des Écrivains Orientaux Les Plus Estimés*. Paris: G. Dufour, Libraire, 1783.
- Savaş, Rıza. "İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru Kitabı Üzerine Kısa Bir Değerlendirme". *Bilecik Üniversitesi Yayınları Siret Sempozyumu II: Türk-İslam Tarihinde ve Batı'da Hz. Muhammed Algısı*, 81-108.
- Savran, Ahmet. "İmruülkays b. Hucre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/237-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Sezgin, Zehra. *Ahmet Midhat Efendi'nin Müdafaa Adlı Eserinde Hıristiyan Misyonerliğinin Tenkidi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Sırrı Paşa. *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*. haz. Ahmet Karaçavuş. Trabzon: Serander Yayınları, 1. Basım, 2011.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Reddiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/516-521. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Strong, James - McClintock, John. "Ecclesiastical History". *The Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature*. Erişim 19 Haziran 2025. <https://www.biblicalcyclopedia.com/E/ecclesiastical-history.html>

Strong, James - McClintock, John. "Maclaine, Archibald, Dd". *The Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature*. Erişim 19 Haziran 2025. <https://www.biblicalcyclopedia.com/M/maclaine-archibald-dd.html>

Strong, James - McClintock, John. "Montanus". *The Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature*. Erişim 13 Kasım 2025. <https://www.biblicalcyclopedia.com/M/montanus.html>

Strong, James - McClintock, John. "Mosheim, Johann Laurenz Von". *The Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature*. Erişim 19 Haziran 2025. <https://www.biblicalcyclopedia.com/M/mosheim-johann-laurenz-von.html>

Strong, James - McClintock, John. "Murdock, James, Dd". *The Cyclopedia of Biblical, Theological, and Ecclesiastical Literature*. Erişim 19 Haziran 2025. <https://www.biblicalcyclopedia.com/M/murdock-james-dd.html>

Süleyman Sırrı. *Mi'yârü'l-makâl*. İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1303.

Şahin, Haşim. "Yaman Dede". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/311-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Şehristânî, Muhammed eş-. *el-Milel ve'n-Nihal Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. haz. Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Litera Yayıncılık, 6. Basım, 2021.

Şen, Ziya. "Kur'an'da Ümmi Kavramı ve Hz. Peygamber'in Ümmiliği". *İslâmî İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 203-218.

Şengül, İnci. *Sırrı Paşa'nın Galatat Adlı Eseriyle İbn-i Kemal'in Galatatü'l-Avam Adlı Eserinin Tercümesinin Anlamsal Bakımdan Karşılaştırılması*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Şensoy, Sedat. "Nazmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/464-466. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Şeşen, Ramazan. "Câhiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/20-24. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Şeşen, Ramazan. "Selâhaddîn-i Eyyübî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/337-340. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Şık, İsmail - Yörük, İsmail. "Kelam Açısından Hz. Peygamberin Ümmiliği". *Dinî Araştırmalar Dergisi* 7/19 (2004), 173-189.

Taberî, Ali b. Rabben et-. *Yahudi ve Hıristiyan Kutsal Kitaplarındaki Hz. Muhammed (sav)'in Peygamberliğinin Delilleri*. çev. Fuat Aydın. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. Basım, 2012.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-. *Tefsîru't-Taberî Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Muhsin et-Türkî. 25 Cilt. Kahire: Dâr-u Hicr, 2001.

Taftazânî. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi (Şerhu'l-Akâid)*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.

Taşkent, Ayşe. "Orta Çağ Batı Kitap Kültüründe Hz. Muhammed (sav) İmgesi". *Türkiye'de Tüm Yönleri İle Siyer Çalışmaları Sempozyum Tebliğler Kitabı 2*. 2/175-187. İstanbul: Meridyen Destek Derneği, 2016.

Taşpınar, İsmail. *Hacı Abdullah Petrici'nin Hıristiyanlık Eleştirisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2020.

Taşpınar, İsmail. "Kazımırski, Albert de Biberstein". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 153-154. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

- Taylan, Necip. "Ali b. Rabben et-Taberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/434-436. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Teftâzânî, Sa'deddin et-. *el-Makâsîd Kelâm İlminin Maksatları*. ed. Ahmet Kaylı. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Tekin, Mehmet. "Tercümân-ı Hakikat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/497-498. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Tercüman, Abdullah. *Hristiyanlığa Reddiye Tuhfetü'l-Erîb fi'r-Reddi 'alâ Ehli's-Salîb*. çev. Hacı Mehmed Zihni Efendi. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1990.
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. "Charles Hodge". *Encyclopedia Britannica*. Erişim 24 Haziran 2025. <https://www.britannica.com/biography/Charles-Hodge>
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. "Johann Lorenz von Mosheim". *Encyclopedia Britannica*. Erişim 19 Haziran 2025. <https://www.britannica.com/biography/Johann-Lorenz-von-Mosheim>
- The Editors of Encyclopaedia Britannica. "Montanus". *Encyclopedia Britannica*. Erişim 13 Kasım 2025. <https://www.britannica.com/biography/Montanus-religious-leader>
- Topaloğlu, Aydın. "Pfander, Karl Gottlieb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/268. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Uçar, Fikret. *Mektûbât-ı Sırrı Paşa'nın Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Uçman, Abdullah. "Muallim Nâci". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/315-317. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Uçman, Abdullah. "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/424-425. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uludağ, Süleyman. *Fahrettin Râzî Hayatı, Fikirleri, Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Uzun, Adem. "18. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler". *Yahya b. Abdüllatif Kazvinî'nin Lübbü't-Tevârîh'i*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Yâr-ı Gâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/324. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ünverdi, Veysi. "Mu'tezile'de Peygamberlerin İsmeti". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 15/1 (2015), 71-111.
- Woodhead, Christine. "Muir, Sir William". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/94. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Yaşar, Hüseyin. "Avrupa'nın Kur'an-ı Kerim'le Tanışması". *Diyanet İlmi Dergi*, 797-824.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Akâidü'n-Nesefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/217-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Beyzâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/100-103. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Delâilü'n-Nübüvve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/115-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "el-Fasl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Yavuz, Yusuf Şevki. "Elmalılı Muhammed Hamdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/57-62. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fahredden er-Râzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Hulûl (İslâm Düşüncesinde Hulûl)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İ'câzü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/403-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Sarfe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/140-141. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yazıcı, Nesimi. "Sırrı Paşa ve Vilayet Gazeteleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36/1 (1997), 223-231.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. sad. İsmail Karaçam, Nurettin Bolelli, Emin Işık, Abdullah Yücel. 10 Cilt. İstanbul: Azim Dağıtım Yayıncılık, 1992.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. haz. Asım Cüneyd Köksal, Murat Kaya. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2022.
- Yıkılmaz, Yusuf. "*The life of Mahomet*" Adlı Eseri Çerçevesinde Sir William Muir'in Siyere Bakışı. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yıldırım, Zeki. "Kur'ân'da Peygamberlerin İsmeti". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2003), 81-112.
- Yılmaz, İsa. *İmam Mâtürîdî'nin Mûcize Anlayışı*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-. *el-Keşşâf 'An Hakâ'iki Ğavâmidî't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl*. ed. Murat Sülün. çev. Nedim Yılmaz. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018.
- Kitab-ı Mukaddes*. Erişim 04 Kasım 2025. <https://www.kitabimukaddes.com/kutsal-kitap-hakkinda-bilgilendirme-ve-tam-metni/yeni-antlasma/yuhanna>
- Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi - Yeni Yaşam Yayınları, 2. Basım, 2002.

